

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

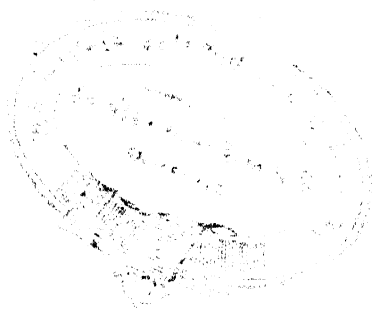
[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૮૯૪

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જીવનગી ૨૦૧૬

વિષય ૫૪

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રન્થમાળા, નં. ૨૫.

જીવનનો આદર્શ.

લેકી કૃત “ *The Map of Life* ” નામના

અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી લખનાર

જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ, બી. એ., એલ. એલ. બી.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ફંડ ખાતેથી

.. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૬૩.

સન ૧૯૦૭.

કિંમત બાર આના.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૮૮૪

૫૪૪

સર્વ પ્રકારના હક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન છે.

“ શ્રી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. ” અમદાવાદ,

..

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રન્થમાળાનો

ઉપોદ્ધાત,

સુરતના વતની અને ધંધાથે મુંબઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ રોજ વીલ કર્યું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાઈટીને મળ્યા, તે એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં. સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ અન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત પુસ્તક પ્રસારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે સન ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮૦૦૦ની સરકારી નોટા પુસ્તક તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરાપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. તેમાંથી આજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો “શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રન્થમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

- ૧ કર્મ કર્મન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ.
- ૨ માને શિખામણ.
- ૩ નીતિ મંદીર.
- ૪ બાળલગ્નથી થતી હાનિ.
- ૫ પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોજેસોજ આના ફળેતી.
- ૬ ભોજનવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર.
- ૭ ધાર્મિક પુરૂષો.
- ૮ વિવાહ તત્વસિદ્ધ.

- ૯ બેન્ગમીન ક્રાંડલીન. (બીજી આવૃત્તિ).
 ૧૦ બોધક ચરિત.
 ૧૧ સદર્તન.
 ૧૨ રઘુવંશકાવ્ય.
 ૧૩ બનવજી દાદાજીનું ચરિત.
 ૧૪ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો. (પ્રાચીન ઇતિહાસ)
 ૧૫ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો. (અર્વાચીન ઇતિહાસ.)
 ૧૬ નીતિસિદ્ધાન્ત.
 ૧૭ ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત.
 ૧૮ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત.
 ૧૯ પરોપકાર.
 ૨૦ દોરનું ખાતર.
 ૨૧ જગનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.
 ૨૨ કીરાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર.
 ૨૩ વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજબો.
 ૨૪ વાર્નિશ.
 ૨૫ જીવનનો આદર્શ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઑફિસ,

અમદાવાદ—તા. ૨૦-૫-૧૯૦૭,

પ્રસ્તાવના,

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ લેખક અને ઇતિહાસકાર મિ. લેફીના The Map of Life એ નામના ગ્રંથ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે એમ કહેવાનું કારણ એટલુંજ છે કે મૂળ ગ્રંથનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર નહિ કરતાં ફક્ત અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

લેફી સાહેબે પોતાના પ્રૌઢ વિચાર એવી સચોટ ભાષામાં મૂકેલા છે કે તેને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનું કામ અત્યંત કઠિણ છે. તેમ છતાં ગુજરાતી વાચક વર્ગને મૂળ ગ્રંથકારની ખૂબીનો થોડોઘણો પણ ભાસ થાય અને તેમના વિચારોની પ્રૌઢતા કાયમ રહે, એટલા માટે મેં છેક સરળ ભાષા વાપરી નથી. તેમ કરવા જતાં ભાષા કોઈકોઈ ઠેકાણે કિલબટ થઈ ગઈ હોય, અને વાક્યરચનામાં અંગ્રેજી શૈલીની છાયા આવી ગઈ હોય, એ બનવા બેગ છે. અને તે સિવાય બીજા પણ કેટલાક દોષ રહેલા હશે, તો તે સુસ્ત વાચક વર્ગ દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

મનુષ્યજીવનને કેવી રીતે સુખમય બનાવવું, અને આ દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું, એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય છે. અને તેથી પોતાની સૂચનાઓને સૌથી વધારે ઉપયોગી અને લાભકારક બનાવવા માટે ગ્રંથકારે આખી દુનિયાનો અનુભવ ઉપયોગમાં લીધો છે. ચાલતા જમાનાનું સ્વરૂપ કેવું છે, અને ભવિષ્યમાં તે કેવું વલણ પકડશે, એ નક્કી કરવામાં ગ્રંથકારે પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિનો તથા દુનિયાના ઇતિહાસ ઉપરથી મળતા અનુભવનો યથેચ્છ ઉપયોગ કર્યો છે, અને તેથી કરીને તેમની સૂચનાઓ વ્યવહારોપયોગી અને દરેક માણસ અનુકરણ કરી શકે તેવી છે. દુનિયાદારીમાં ફતેહ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારને આ ગ્રંથ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે તેવો છે.

શુદ્ધતમ નીતિ મિ. લેકાને માન્ય છે. પરંતુ માત્ર કાલ્પનિક સ્થિતિમાં નીતિસિદ્ધાન્તોનો ઉપયોગ ન કરતાં તેણે માણસની સ્થિતિ, મનુષ્યસ્વભાવની અને શક્તિની મર્યાદિત અવસ્થા, અને દુનિયાના વ્યવહારનું ‘અર્થ’ સ્વરૂપ, એ સઘળા ઉપર લક્ષ રાખીને નીતિસિદ્ધાન્તોનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે. માત્ર નિવૃત્તિને સાદનારી આર્ય પ્રજાને તેના કેટલાક વિચાર વાંધા બરેલા લાગશે, પણ અનિયંત્રિત સ્પર્ધાના આ ઉદ્યોગ દુન્નરના જગનામાં બ્યારે જીવનયાત્રા વધારે અને વધારે વિકટ થતી જાય છે, ત્યારે ઉદ્યોગ દુન્નર પાયમાલ થઈ જવાથી લાચાર અવસ્થામાં આવી પડેલી આર્યપ્રજા એવા વિચારોના પ્રતાપથી ગાદ નિદ્રામાંથી જાગે, અને પ્રવૃત્તિ તરફ વધારે વળે તે એકંદર રીતે ઘટ જ છે.

અરી રીતે જેતાં મૂળ અંથ યુરોપખંડના સાસાઈક અને રાજકીય સંજોગો લક્ષમાં રાખીને લખાએલો છે, અને તેથી કેટલુંક વિવેચન આપણા સમાજને કોઈ રીતે લાભ પડતું નથી. આથી કરીને મારે કેટલેક ટેકાણે સુધારા વધારા કરવા પડ્યા છે, અને કેટલીક જાગતો છોડી દેવી પડી છે. મૂળ અંથમાં સત્તર પ્રકરણ છે. તેને બદલે મેં આર પ્રકરણ રાખ્યાં છે. જે કે મૂળમાંનું ‘આખું’ પ્રકરણ તો મેં ફક્ત એકજ કાદી નાખ્યું છે. બાકીનાં કેટલાંક પ્રથમનાં પ્રકરણ એકઠાં કરી નાખવાથીજ સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે. રાજકીય પ્રકરણને લગતી કેટલીક જાગતો આપણા દેશને માટે બીલકુલ ઉપયોગી નથી. તેથી ‘Statesman’—‘રાજનીતિજ પુરૂષ’ એ મથાળા વાળા પ્રકરણમાંથી ઘણી હકીકત કાઢી નાખવી પડી છે, તેમજ Moral compromise in the church એ મથાળા વાળું ‘આખું’ પ્રકરણ છોડી દીધું છે. કારણ કે ઈંગ્લાંડના ધર્મસમાજને લગતા પ્રશ્નોનું વિવેચન આપણા દેશને માટે નિરુપયોગી છે. બીજી બાજુએ ‘ચારિત્ય-ની કેળવણીને’ લગતા પ્રકરણમાં મેં બીજા અંથોમાંથી ઉપયોગી જણાય તેવી સૂચનાઓ ઉમેરીને એ વિષયના ઉપયોગીપણામાં વધારો કરવાની

કાશીસ કરી છે. ‘દ્રવ્ય’ અને ‘લગ્ન’ એ બે પ્રકરણોમાં પણ આપણા સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે એવી બહારની સૂચનાઓ દાખલ કરી છે. ઇંગ્લાંડમાં બાળલગ્નનું નામનિશાન નથી, પણ આપણા દેશના સંજ્ઞેએ જોતાં ‘લગ્ન’ ના પ્રકરણમાં એ પ્રશ્નનું તથા કળેડાંનું વિવેચન કરવાની છુટ લેવાનું મને વાજબી લાગ્યું છે.

એકંદર રીતે પુસ્તક ઉપયોગી બનાવવા માટે મેં મારાથી બનતી કાશીસ કરી છે, અને તેમાં હું કેટલે અંશે સફળ થયો છું, તે નક્કી કરવાનું કામ સુર વાચક વર્ગને સોંપી, ધંધાના રોકાણને લીધે પુરે તપાસવામાં બૂલો રહી ગઈ હોય તે બદલ ક્ષમા યાચું છું.

કરમસદ
તા. ૧૫ મી મે ૧૯૦૭

જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ લું.

સુખ.

પૃષ્ઠ.

‘સુખ’ એ વિષય ઉપરનું વિવેચન કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી છે ?	૧
મનુષ્યની ઇચ્છા પરાધીન હોવાનો વાદ.	૩
મનુષ્યની ઇચ્છા સ્વતંત્ર હોવાનો વાદ.	૪
સુખનું સ્વરૂપ.	૬
સુખપ્રાપ્તિનો આધાર બહારના સંજોગો અને મનુષ્યનું વર્તન એ બેના ઉપર જુદાજુદા પ્રમાણમાં છે.	૭
ધર્મધર્મવર્તણે, સ્ટોઇક લોકો અને પૂર્વ તરફના દેશોના લોકો મનને સુધારવા વડેજ સુખપ્રાપ્તિની આશા રાખે છે.	૮
ઉદ્યોગ દુનનરમાં આગળ વધતી પ્રજાઓ બહારના સંજોગોમાં સુધારો વધારો કરવા વડેજ સુખની આશા રાખે છે.	૮
સુખપ્રાપ્તિ ઉપર શારીરિક સ્થિતિની અસર.	૯
સુખાકારીને લગતા કાયદા, લોકાચાર અને આત્મશિક્ષણ મારફતે પ્રજાની શરીરસંપત્તિમાં સુધારો કરવાની કોશીશો.	૧૧
નજીવાં કારણોની અસરથી આખાં જીવન ધૂળધાણી થઈ જવાં.	૧૨
આરોગ્યસંરક્ષણશાસ્ત્રના સુધારાની અસર.	૧૩
રોગોની સંખ્યા ઘટે એટલા ઉપરથી કંઈ જનસમાજની એ-કંદર આરોગ્યતામાં સુધારો થયો છે એમ કહી શકાય નહિ.	૧૪
આરોગ્યતાને નીચી સપાટી ઉપર રાખનારાં બે કારણો.	૧૪

અશરણ્યતાને લગતા કેટલાક મુખ્ય નિયમ:-૧ જીવન ઉદ્યોગ-
પૂર્ણ હોવું જોઈએ.-૨ સુખપ્રાપ્તિ એ આપણી પ્રવૃત્તિનો
મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો ન જોઈએ.

૧૬

મનના કંટાળા વિષે કાર્ત્ત્વિયતા વિચાર.

૧૮

સંતોષવૃત્તિ.

૧૯

સુખપ્રાપ્તિને બદલે દુઃખનું નિવારણ કરવાનો ઉદ્દેશ દૃષ્ટિ સ-
મક્ષ રાખવો જોઈએ.

૨૦

જેથી જાતનાં સુખ દુઃખ બધા માણસો પહોંચી શકે એવી
સ્થિતિમાં રહેલાં છે.

૨૨

પ્રાપ્ત સુખસાધનનો ઉપભોગ કરી લેવાની અગત્ય.

૨૪

બીજાનાં સુખ દુઃખની સાથે આપણી સ્થિતિની સરખામણી
કરવાની ટેવ.

૨૬

સંતોષવૃત્તિ એ સુધારા વધારામાં આગળ વધતી જતી પ્રજ્ઞઓનું
વિશેષ લક્ષણ નથી.

૨૭

એ સંબંધમાં અર્થશાસ્ત્રનું શિક્ષણ.

૨૮

સંતોષવૃત્તિ અને ઉત્કર્ષાશા એ જેની વચ્ચે સમતોલપણું રાખ-
વાનો વલિવર.

૨૯

અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્.

૨૯

પ્રકરણ ૨ જી.

સુખ અને નીતિ વચ્ચેનો સંબંધ.

સુખ અને સદ્ગુણ વચ્ચેનો સંબંધ-સદ્ગુણી થવાથી સુખ પ્રાપ્ત
થાય છે, એટલાજ કારણસર સદ્ગુણી થવું જોઈએ એ
સિદ્ધાંત બસ નથી.

૩૦

સુખથી ભિન્ન અને તેના કરતાં ઉચ્ચતર એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની મનુષ્યની શક્તિ.	૩૨
કર્તવ્યપરાયણતા અને સુખ.	૩૩
પરાર્થપરહિતના વિષયો ઉત્પન્ન કરવા એ સુખનું એક મુખ્ય અંગ છે.	૩૪
સુખ્યવસ્થિત જીવનના સંબંધમાં બુદ્ધિના વિચાર.	૩૪-૩૫
બુદ્ધિવિકાસ કરતાં ચાલચલગત સુધારવાનું કામ આપણાથી મહેલાઈથી બની શકે એમ છે.	૩૬
હિંચા પ્રકારના સદ્ગુણ ઉતરતા પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિની સોજન-માં વધારે દૃષ્ટિએ પડે છે.	૩૬
પરાર્થપરવૃત્તિને વળગેલી દહેશતો-વિવેક વગરની સખાવત.	૩૭
પરાર્થપરવૃત્તિની પ્રવૃત્તિ નિરંકુશપણે થવા દેવાથી થતા અનર્થ.	૩૮
પ્રમાણ વગરની દયાવૃત્તિ.	૩૯
પ્રાણીઓ તરફનો દયાભાવ.	૪૨
પ્રાણીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂક.	૪૩

પ્રકરણ ૩ બું.

નૈતિક ભાવનાઓ.

લોકોની નીતિમાં જે ફેરફાર થયા છે તે ફક્ત જુદા જુદા સદ્ગુણોની કીંમતના પ્રમાણ પરત્વે છે.	૪૪
સુદ્ધ વિષયક, સ્વામાજીક અને બુદ્ધિવિષયક સદ્ગુણો.	૪૫
મધ્ય યુગની નૈતિક ભાવના.	૪૬
નૈતિક વર્તનને લગતી લોકોની સમજમાં તફાવત.	૪૭
અર્વાચીન કાળમાં લોકોને નીતિને માગે દોરનારી ચલન વલન શક્તિ-ઓની વિવિધતા.	૪૮

દિવ્યોગતી ટેવોને લીધે ઉત્પન્ન થતી નૈતિક ભાવના.	૪૯
અર્વાચીન નૈતિક ભાવનાનું વિશેષ લક્ષણ.	૪૯
ગેટી કવિએ આલેખેલું તેનું ચિત્ર.	૫૦
પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાવનાઓ વચ્ચેનો તફાવત.	૫૨
નૈતિક ભાવનાનું ભાવી સ્વરૂપ.	૫૩
પ્રવૃત્તિના માર્ગના શિક્ષણની આ જગતમાં વધુ આવશ્યકતા.	૫૫
ખોટા આશયમાં સુધારો કરવાની જરૂર.	૫૬
મોજશોખયુક્ત નિર્દયમીપણને વળગેલી લાલચો.	૫૭
હિચ્ચાશય એ ચારિત્ર્યની કસોટી છે.	૫૮
સારાપણાનું અગર નરસાપણાનું પ્રમાણ નક્કી કરવાની માણસ જાત જોટલી શક્તિ ધરાવે છે, તે કરતાં સારું અગર નરસું પ- રખી કાઢવાની તે વધારે શક્તિ ધરાવે છે.	૫૮
આપણી વિવેકબુદ્ધિનું સ્ખલનશીલપણું.	૫૯
નૈતિક વર્તનના સંબંધમાં અભિપ્રાય બાંધતી વખતે રિશ્તિભેદને લીધે મૂકતી જોઈતી છુટ.	૬૨
આપણી વિવેકબુદ્ધિનું સ્ખલનશીલપણું.	૬૩
અભિપ્રાય બાંધતી વખતે પાળવાના નિયમ.	૬૪
પરિચય તથા સહવાસની અસર.	૬૫

પ્રકરણ ૪ થું.

મનુષ્ય સ્વભાવ.

રૂસોના પક્ષનો વાદ-મનુષ્યસ્વભાવ મૂળથી સારો છે.	૬૬
મનુષ્યસ્વભાવની દૃષ્ટતાનો વાદ.	૬૭
અન્ને વાદમાં રહેલી અતિશયોક્તિ.	૬૯
ચિદ્વૃત્તિની નિયામકશક્તિની નબળાઈ એજ દૃષ્ટતાનું ખરું કારણ છે.	૭૦

દુનિયા ઉપર અધમતાની હયાતી.
 તેનું દ્રષ્ટાંત, વિચરતે લગતી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ.
 રાજકીય કારણોને બદલે થતા ગુન્હા, વર્તમાનપત્રો.
 દુનિયામાં પ્રસરી રહેલી દુષ્ટતા-શેરતા સદા.
 મનુષ્યસ્વભાવના સંબંધમાં શાળુપણ બરેલો વિચાર.
 ઉન્મત્ત વધતાં મળતો જતો અનુભવ.

૭૧
૭૨
૭૨
૭૩
૭૪
૭૫

પ્રકરણ પ મું.

નીતિની બાબતમાં છુટછાટ.

વિવેક અજ્ઞાનામ્ ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ।

કાર્તિક ન્યુમેનનો ઉપદેશ.

વ્યવહારમાં શુદ્ધ નૈતિક વર્તનની આવશ્યકતા.

નૈતિક ઉચ્ચાશયને હમેશાં દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવા છતાં બીજા

કેટલીક જાતના વિચાર કરવાની જરૂર.

સાચવટ-લોકવ્યવહારમાં અનુસરવા પડતા અસત્ય વ્યવહાર.

યુદ્ધને લગતી પ્રવૃત્તિમાં નીતિની શિથિલતા. યુદ્ધની પ્રવૃત્તિ અવશ્ય

હરીને દુષ્ટ મનોભાવને ઉત્તેજે છે તથા જીવકાંડનો આશ્રય

લેવારે છે.

પ્રાચીનકાળમાં યુદ્ધના હક.

ત્રીક લોકો અને જંગલી કોમો વચ્ચેનો તફાવત.

રામના નીતિશાસ્ત્રકારોએ દર્શાવેલા નિયમ.

સૌતસરનું લગાઈનું જાહેરનામું.

પદ્મચોલા કેદીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂક-લડનારા અને નહિ લડનારા—

ખાતગી મીલકત પ્રત્યેની વર્તણૂક.

યુદ્ધ કરવાનો કાયદેસર અને ગેરકાયદેસર વહિવટ.

૭૫
૭૬
૭૭
૭૮
૭૯
૮૦
૮૧
૮૧
૮૨
૮૨
૮૨
૮૩
૮૩

સિપાઇગીરીના ધંધાને અંગે સ્વતંત્ર અભિપ્રાયનો ત્યાગ અને સ્વતંત્રતા.	૮૪
એ બંધનના અપવાદ અને લેવામાં આવતી છુટ.	૮૫
લસ્કરી સોગન તોડવાની છુટ ક્યારે મળી શકે?	
—ઉપરી અમલદારનો ગેરકાયદેસર હુકમ.	૮૫
—ધર્મને લગતી ફરજની આડે આવતા હુકમ.	૮૬
—દેશી સિપાઇઓનો બળવો.	૮૬
એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ફરજો.	૮૮
વિશ્વાસઘાત.	૮૮

પ્રકરણ ૬ હું.

વકીલાતના ધંધામાં તથા રાજનીતિમાં નૈતિક શિથિલતા.

વકીલાતના ધંધામાં નૈતિક શિથિલતા.

વકીલવર્ગની જરૂરીઆત. ૮૯

વકીલાતના ધંધાના શિષ્ટાચારને લગતું ધોરણ. ૮૯

એ ધંધાને વળગેલી અનિવાર્ય લાલચો. ૯૦

એ ધંધા તરફ સ્વિવફ્રંટ, આર્નોલ્ડ, મેકોલે અને બેન્થામનો કટાક્ષ ૯૧-૯૨

પાલી બેન્સન અને બેસિલ મોન્ટેગ્યુએ કરેલો એ ધંધાનો બચાવ. ૯૨

ખોટા દાવામાં વકીલ કેટલે સુધી ઉભો રહી શકે. ૯૩

• ઇંગ્લાંડના વકીલોનો વહિવટ. ૯૪

• ફર્યાદ પક્ષના અને તહોમતદારના વકીલોના વર્તનમાં મનાતો

તફાવત. ૯૪

લોર્ડ બ્રુહામના વિચાર. ૯૪

ઉલટ તપાસ કરવાનો હક અને તેની મર્યાદા. ૯૫

ધંધાની જરૂરીઆતને લીધેજ કેટલાંક વર્તનનો ચર્ચ શકતો બચાવ. ૯૬

રાજનીતિમાં નૈતિક શિથિલતા.

સભાસદના અંગત અભિપ્રાય અને તેના પક્ષ તરફની વક્ષાદારી.	૯૬
પાર્લામેન્ટમાં જુદા જુદા પક્ષની જરૂર.	૯૭
અંગત અભિપ્રાય પક્ષની રાજનીતિથી વિરુદ્ધ ના હોય ત્યારે કેવું વર્તન રાખવામાં આવે છે.	૯૮
પક્ષાપક્ષની રાજનીતિને અંગે રહેલી નૈતિક ગુંચવણો.	૯૯
સભાસદ અને તેને ચુંટી કાઢનાર મંડળની વચ્ચેનો સંબંધ.	૧૦૦
પૂરતી માહિતિ સિવાય આપવામાં આવતા મત.	૧૦૨
મત આપવાની રીત.	૧૦૩
જો પદ્ધતિનો ખચાવ કેટલે અંશે થઈ શકે છે ?	૧૦૪
સભાસદનો ઉચ્ચાશય-રાજકીય ટ્રસ્ટીપણું.	૧૦૫
મદ્યપાન નિષેધક કાયદા.	૧૦૬
વાજબી અને ગેરવાજબી સમમપાલન.	૧૦૮
અધિકારીઓનાં અપકૃત્ય.	૧૦૯
રાજનીતિને લગતું નીતિનું ધોરણ અને પ્રભુમતનો અંકુશ.	૧૧૦

—૦૦૦—

પ્રકરણ ૭ મું.

ચારિત્ર્યની કેળવણી.

ચારિત્ર્ય સુધારવામાં આપણા પોતાના ગુણ અવગુણને લગતી યથાર્થ માહિતિની જરૂર.	૧૧૧
ચારિત્ર્ય સુધારવાની માણસની શક્તિ.	૧૧૨
ચારિત્ર્ય અને રૂચિઓ વચ્ચેનો સંબંધ.	૧૧૩
મનોવિકાર અને આદતો.	૧૧૪
કેળવણીની ભૂલો.	૧૧૫
લોગવિલાસની પસંદગી-કસરતના ખેલ.	૧૧૬

—માનસિક વિલાસનું ચઢિયાતાપણું.	૧૧૭
તેમની વિવેક પુરઃસર પસંદગી.	૧૧૮
જુદા જુદા વિલાસોની ચારિત્ર્ય ઉપર અસર.	૧૧૯
કેળવણીની પદ્ધતિઓ અને તેમના ઉદ્દેશ.	૧૨૦-૨૧
ઘમ્છાખળનું વિચિત્રપણું.	૧૨૧
—તેના ઉપર સંજ્ઞેગોની અસર.	૧૨૨
--તેની ચારિત્ર્ય ઉપર અસર.	૧૨૩
ખરપણમાં વારસો મળવાથી થતા ગેરફાયદા.	૧૨૪
ધંધાની તથા મિત્રોની પસંદગી.	૧૨૫
નૈતિક કેળવણીમાં ઘમ્છાખળની જરૂર.	૧૨૬
વિકારોને અંકુશમાં રાખવાના ઉપાય.	૧૨૭
જીવન ઉપર કદપતાશકિતની અસર.	૧૨૯
ચારિત્ર્ય ઉપરની તેની અસર.	૧૩૦
સ્વભાવ નિષ્ફળની કેળવણી-હદ ઉપરાંતની સખ્તાઈ.	૧૩૧
માણસની વૃત્તિઓને નીતિને માગે ચઢાવવાના ઉપાય.	૧૩૨

પ્રકરણ ૮ મું.

દ્રવ્ય.

દ્રવ્યનો ચારિત્ર્ય સાથેનો સંબંધ.	૧૩૫
દ્રવ્ય સંબંધના લોકોના વિચાર અને પ્રત્યક્ષ વર્તન વચ્ચે રહે- લો તફાવત.	૧૩૫
જીવનની જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં દ્રવ્ય અને સુખ વચ્ચેનો સંબંધ.	૧૩૬-૭
ઉઝડપણું અને કરકસર.	૧૩૯
મિતબ્યયની ટેવથી થતા ફાયદા.	૧૪૦
અર્ચાળપણાની મર્યાદા અને શાણપણ.	૧૪૧

જેજ્ઞશોખ પાછળ થતાં ખર્ચ અને તેથી મળતાં સુખ એ બેની વચ્ચેના પ્રમાણની વિષમતા.	૧૪૨-૩
આદી દમામ અને અયોગ્ય ખર્ચ.	૧૪૪
લક્ષ્યાધિપતિઓનાં જીવન-પુદ્ધિશાળી શ્રીમંત-શરાફ.	૧૪૫
—પરોપકારી જાગીરદાર; શ્રીમંત રાજદારી.	૧૪૬
દ્રવ્યનો અતિ લોભ.	૧૪૭
સંખાવત પાછળ ખર્ચાતું દ્રવ્ય.	૧૪૮
વિવેક વગરની સંખાવત.	૧૪૯
વિવેકપુરુષર સંખાવત.	૧૫૦
ધનવંતના ધર્મ.	૧૫૨
દેશમાં અત્યંત શ્રીમંત પુરુષોની સંખ્યા મોટી હોવાથી થતા ક્ષા-યદા તથા ગેરફાયદા.	૧૫૩
અયોગ્ય માર્ગે થતાં ખર્ચ.	૧૫૫
લોકોને પરોપકારને માર્ગે વાળનારા હેતુઓ.	૧૫૬

પ્રકરણ ૯ મું.

લગ્ન.

લગ્નસંબંધનું ઉપયોગીપણું.	૧૫૭
એ સંબંધ જોડવા બેકો કેવાં કારણોની અસરથી પ્રવૃત્ત થાય છે ?	૧૫૮
લગ્નના સંબંધથી જોડાવાની ઇચ્છા રાખનારી વ્યક્તિઓમાં હોવા જોઈતા આવશ્યક નૈતિક અને માનસિક ગુણ.	૧૫૯
ગુણનાં અને જ્ઞાનનાં કળેડાં.	૧૬૩
કુલીનપણાનો વિચાર.	૧૬૫
શરીર સંપતિનાં વિચાર-ભવિષ્યની પ્રજા તરફની ફરજ.	૧૬૬
રોગ, ગુણ, દુર્ગુણ વગેરે પેઠીએ ઉતરવાનો વાદ-તેનાં પરિણામ.	૧૬૭-૮
સુખી જોડાં—વિષમ પ્રકૃતિવાળાં જોડાં ધણી વખત વધારે સુખી નીવડે છે.	૧૬૯

ધરસંસારમાં સ્ત્રી પુરુષના સ્વતંત્ર અધિકાર.	૧૭૦
લગ્નની ઉમ્મર—મોટી ઉમ્મરનાં લગ્ન.	૧૭૧
બાળલગ્ન શાસ્ત્ર સંમત નથી.	૧૭૨
બાળલગ્નથી થતા શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, આર્થિક અને સા- માજિક ગેરફાયદા.	૧૭૩
જનસમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો.	૧૭૭
તેમની પ્રતિષ્ઠા અને કેળવણી.	૧૭૯-૮૦

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સાક્ષ્ય.

ખરી ફતેહનું સ્વરૂપ.	૧૮૧-૮૨
ફતેહનાં આવશ્યક સાધન.	
ઊંચા પ્રકારની બુદ્ધિ કરતાં સદ્વર્તન વધારે ઉપયોગી છે.	૧૮૩
ખરી કેળવણી.	૧૮૬
કળવકળ અથવા કુનેહ.	૧૮૭
નસીખ ઉપર આધાર રાખવામાં થતી ભૂલ.	૧૮૯
સંપૂર્ણતા-ધંધાને હલકો મણુવો નહિ.	૧૯૦-૯૧
એકાગ્રતા, અવલોકનશક્તિ.	૧૯૧-૯૨
દૃઢ નિશ્ચય.	૧૯૨-૯૩
ખંત.	૧૯૩
મનઃસમજ અને કળવકળનો સંબંધ.	૧૯૪
સારો અને મિલનસાર સ્વભાવ.	૧૯૫
કળવકળનું સ્વરૂપ, અને તેનું ઉપયોગીપણું.	૧૯૬
કાર્ડિનલ ન્યુમેને આપેલી સદ્ગુહસ્થની વ્યાખ્યા.	૨૦૦
દુનિયામાં સદ્વર્તન અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં ફતેહ મળતી નથી.	૨૦૧
તેનું કારણ-લોકોની ફતેહ ઉપરની અશ્રધ્ધિ.	૨૦૨

પ્રકરણ ૧૧ મું.

વખત.

મનુષ્યજીવનની સામાન્ય દશા તરફ મનુષ્યસ્વભાવનો અસંતોષ.	૨૦૩.
વખતની કિંમત અને તેનો સારો ઉપયોગ.	૨૦૫.
શિતાબી—નિયમિતપણું—પદ્ધતિસર કામ કરવાની ટેવ—સમયસેવન.	૨૦૬-૮
કામ સારી રીતે કરવાના નિયમ.	૨૦૯
વખતનો અવજો ઉપયોગ.	૨૦૯.
વખતને જે પ્રમાણે ગાળવામાં આવે તે પ્રમાણે તે લાંબો અગર ટુંકો થાય છે.	૨૧૦
વિશ્રાન્તિ અને નિદ્રાની જરૂર અને કિંમત.	૨૧૨
માણસનો આવરદા જોઈએ તેટલો લાંબો છે, કેટલીક વખતે તો તે જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે લાંબો પડે છે.	૨૧૫.
વૃદ્ધાવસ્થા.	૨૧૬
પસાર થતા વખતના સંબંધમાં કેવા ધોરણથી વર્તવું જોઈએ?	૨૧૭.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

અવસાન.

મૃત્યુ જાતે ત્રાસજનક નથી, પણ તેને વળગેલા સંસ્કારોને લીધે તે ભયંકર જણાય છે.	૨૧૮
મૃત્યુ સંબંધી જુદી જુદી કલ્પનાઓ.	૨૨૧.
સગાં વહાણાંના મરણથી થતો શોક.	૨૨૪
અકાળ મૃત્યુ-શોકના નિવારણનો માર્ગ.	૨૨૫.
મૃત્યુના સંબંધમાં કેવો વિચાર લેવો જોઈએ?	૨૨૭

જીવનનો આદર્શ.

પ્રકરણ ૧ હું.

સુખ.

આ ગ્રંથના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેક લેખકના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ‘સુખ’ એ વિષયનું વિવેચન કરવાથી મનુષ્ય જાતિના સુખમાં વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે કે કેમ? આપણે જેટલા પ્રમાણમાં સુખ અગર દુઃખનો અનુભવ કરીએ છીએ, તેનો આધાર આપણા ચારિત્ર્યના વલણ ઉપર તેમજ જીવનના બાહ્ય સંજોગોની સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે; અને સુખ દુઃખનાં કારણો સંબંધી ચર્ચા કરવાથી તેમના ઉપર ભાગ્યેજ જોઈએ તેવી અસર કરી શકાય છે. આવા વિષયો ઉપર લખાણમાં આવેલા ગ્રંથો વાંચવાથી આપણને એમ લાગે છે કે તેમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલા સિદ્ધાંતો પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ઝાઝા ઉપયોગી થઈ પડે તેવા નથી; ખરેખરા તીવ્ર દુઃખના પ્રસંગ વખતે તેમનું જ્ઞાન બીજાકુલ નિઃસત્ત્વ માલમ પડે છે; અર્થાત્ ફક્ત તેના જ્ઞાનથી દુઃખનું નિવારણ થઈ શકતું નથી. તેવીજ રીતે જે લોકો દુનિયામાં સુખી જીવન ભોગવવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યા હોય છે, તેમના આયુષ્ય ક્રમમાં અંતરાત્મ લોકો અને આત્મનિરિક્ષણને સ્થાન મળેલું જણાતું હોતું નથી, અને જીવનના સારાસારપણાનો ઉદ્ઘાટો કરવાની શક્તિ તેમનામાં હોતી નથી, એટલે કે તેથી શક્તિ સિવાય પણ તે લોકો સુખી થઈ શક્યા હોય છે.

ખરેખર આરોગ્યની માફક સુખ એ પણ એક એવો વિષય છે, કે જ્યાં સુધી તેમાં કાંઈ પણ અવ્યવસ્થા થતી નથી, ત્યાં સુધી લોકો તેના સંબંધી વિચાર કરવાની ખટપટમાં પડવાની દરકાર રાખતા નથી.

આવા પ્રકારની વિચારણામાં ઘણું સત્ય રહેલું છે, એ નિર્વિવાદ છે; અને સુખ દુઃખનાં કારણોનું નિરૂપણ કરવાના વિષયની મર્યાદા ઘણી પરિમિત છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. માણસ દુનિયા ઉપર અવતરે છે, તે વખતે તે પોતાની સાથે જે માનસિક અને નૈતિક સંપત્તિ તથા સામગ્રી લેતો આવેછે, તેના ઉપર તેના પુરુષાર્થની અસર ઘણીજ નાની હદમાં થાય છે, અને તેના જીવનના બાહ્ય સંબંધોનો મોટો ભાગ તે તેની સત્તાની મર્યાદાની બહારજ રહે છે; અર્થાત્ સુખ પ્રાપ્તિનાં જે બે મુખ્ય આદિ કારણ તે ધણે અંશે મનુષ્યના પુરુષાર્થની સત્તાની મર્યાદામાં આવી શકતાં નથી. તેમ છતાં બુદ્ધિચતુર્ય, ઉદ્યોગ અને ખંતની મદદવડે બહારની વસ્તુસ્થિતિમાં કેટલો બધો ફેરફાર કરી શકાય છે. ખાનપાનમાં વિવેક અને સંયમ રાખવાથી, જન્મનો નબળો બાંધો કેવી રીતે મજબૂત બનાવી શકાય છે, આવરદાની દોરી કેવી રીતે લંબાવી શકાય છે, અને ગોગોત્પત્તિના પ્રસંગોની સંખ્યામાં કેવી રીતે ઘટાડો કરી શકાય છે; તથા કેળવણી અને અભ્યાસની સહાયતાથી આપણી માનસિક શક્તિઓને તીવ્ર અને વિકસિત કરી તેમને સૌથી વધારે લાભકારક રીતે કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે, એ બધું આપણા અનુભવની બહારની વાત નથી. ધણાં માણસોનાં સંકટ અને દુઃખનાં પ્રત્યક્ષ કારણ તેમનાં પોતાનાંજ કૃત્ય હોય છે, એ પણ દરેક માણસ સમજી શકે છે. તેવીજ રીતે આપણું પોતાનું આરિચ્ચ સુધારવાની તથા કેળવવાની, તેમજ જેવા પ્રકારનો સ્વભાવ અને જેવી રીતની મનોવૃત્તિઓ આપણું જીવન સુખી બનાવવામાં ધણે અંશે કારણભૂત હોય છે, તેવો સ્વભાવ અને તેવી મનોવૃત્તિઓ સંપાદન કરવાની પણ આપણામાં શક્તિ રહેલી છે, એ વાત જો કે તેટલી સહેલાઈથી આપણા સમજવામાં આવતી નથી, તો

પણ તેવી શક્તિ આપણામાં છે, એ વાતની તો કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી.

મનુષ્યની ધમ્મિયા* સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે, એટલે કે મનુષ્ય પોતે પોતાની ઉદાવણીથી ધમ્મિયા ઉત્પન્ન કરે છે કે તેના પ્રયત્ન વિના કોઈ બીજી ગુપ્ત પણ બળવાન સત્તાના બળે તે ઉત્પન્ન થાય છે, એ બે વાદ વચ્ચેની તકરાર આ પ્રસંગે આપણી સમક્ષ ખડી થાય છે. જે લોકો એમ માને છે કે આપણે આપણી ધમ્મિયાના કર્તા નથી, કોઈ ધમ્મિયા કરાવે છે અને આપણે ધમ્મિયા કરીએ છીએ, અને આપણી ધમ્મિયા કોઈ બળવાન સત્તાની દાસી છે; તેમનું કહેવું એવું છે કે આપણે આપણી ધમ્મિયાનુસાર કાર્ય કરવા શક્તિમાન છીએ કે નહિ, એ પ્રશ્ન મુદ્દાનો નથી; પણ આપણે આપણી ધમ્મિયાની બહારનું કામ કરવા શક્તિમાન છીએ કે નહિ, એ પ્રશ્ન મુદ્દાનો છે. કારણ કે ધમ્મિયાને પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનાર કોઈ હેતુ અગર પ્રયોજન હોય છે, અને તે હેતુ અગર પ્રયોજનનું પૃથક્કરણ કરીશું તો આપણને સમજાશે કે સુખપ્રાપ્તિ એ અંતિમ હેતુ છે. આપણી ધમ્મિયા સ્વતંત્ર છે, આપણે પોતાને આધીન છે, એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ આપણી કામનાઓ વચ્ચેનો પરસ્પરનો વિરોધ છે. સુખ અને દુઃખ એ બે જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ધરી આપણાં વર્તન અને આચરણ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. ધમ્મિયા એ સૌથી બળવત્તર અને અંતિમ અભિલાષનું બીજું નામ છે; અથવા તો તેનું સ્વરૂપ ચોમેરથી જુદાં જુદાં લોકચુંબકથી વીંટાયલા લોકાના કડકા સમાન છે, અને તેથી તે સ્વાભાવિક રીતે સૌથી બળવાન સત્તા તરફ ખેંચાય છે. ધમ્મિયાની સ્થિતિ પવન ચક્રીના જેવી છે, તેને પોતાની ગતિનું જ્ઞાન છે, પણ તેને ચલાવવાનું કરનાર પવનની તેને માહિતી હોતી નથી. કાર્યકારણ ભાવનો નિયમ જેવી રીતે જડસૃષ્ટિને લાગુ પડે છે, તેવીજ રીતે માનસસૃષ્ટિને પણ લાગુ પડે છે. પૂર્વ જન્મના અગર

પાછલી પેઢીઓના સંસ્કાર અને આ જન્મના આસપાસના સંન્નેગો, એ બેને લીધે આપણે જેવા છીએ તેવા થઈ શક્યા છીએ. આપણી સ્થિતિનું સ્વરૂપ એ બેના સંયોગને લીધે નક્કી થયેલું છે. જન્મ ધારણ કરતી વખતે આપણને જે માનસિક અને નૈતિક સામગ્રી મળેલી હોય છે, તેના ઉપર બહારના સંન્નેગોની અસરથી જે અનિવાર્ય પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ આપણું વર્તન છે; તેજ આપણી ઇચ્છાને કાર્યનું સ્વરૂપ આપે છે.

બીજી બાજુએ ઇચ્છાની સ્વતંત્રતાનો વાદ સ્વીકારનારા લોકોની દલીલો એવી છે કે (મનના નિશ્ચય રૂપ) ઇચ્છા અને કામના અગર અભિલાષ એ બેની વચ્ચે ચોખ્ખો તફાવત છે, અને તે આપણું મન સમજી શકે છે; અને જો કે એ બેની વચ્ચેનો સંબંધ ઘણોજ નિકટનો છે, તેમ છતાં વિવેકપુરઃસર પૃથક્કરણ કરવાથી તેમની વચ્ચેનો ભેદ સમજાયા વગર રહેતો નથી. મનોરથો * ઇચ્છા ઉપર ભારે અસર કરે છે એ વાત ખરી છે, પણ તેજ પ્રમાણે ઇચ્છા પણ તેમના ઉપર અસર કરવાની સત્તા ધરાવે છે; અને તે ફક્ત સુખ અગર દુઃખની લાલસાની દાસીજ છે એમ નથી. આ લોકોનો પૂર્વ પક્ષ એવો છે કે, એ તો આપણા ઉઘાડા અનુભવની વાત છે કે આપણી મનોવૃત્તિને રૂચે નહિ એવાં કામ પણ આપણે કરી શકીએ છીએ; મનોરથના ઉત્કટ વેગને આપણે અંકુશમાં રાખી શકીએ છીએ; આપણે આપણા સ્વભાવના પક્ષપાતની સામે થઈ શકીએ છીએ; કર્તવ્યપરાયણતાની લાગણીને અનુસરીને સુખ, લાભ અગર આનંદની આશા રાખ્યા શિવાય જેમાં સુખપ્રાપ્તિનો લેશ પણ સંભવ હોતો નથી, એવો માર્ગ આપણે ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ; અને બે પરસ્પર વિરોધી માર્ગમાંથી એક માર્ગ એકદમ પસંદ કરી શકીએ છીએ. મનની સમક્ષ અનેક મનોરથ ખડા થઈ જાય છે, તે વખતે પણ તે પોતાની પસંદગી કરવાની, તોલન કરવાની, તેમજ સ્વીકાર અગર અસ્વી-

કાર કરવાની શક્તિ ટકાવી રાખી શકે છે; તર્ક અગર કલ્પનાની સહાય-
તાથી તે ઘણા પ્રવર્તક મનોરથ અગર હેતુઓમાંથી એકાદને અગ્રસ્થાન
આપી શકે છે, તથા પોતાની વૃત્તિ તેના ઉપર એકાગ્રતાથી ચોંટાડીને તેના
સામર્થ્યમાં વધારો કરી શકે છે; તેવીજ રીતે બીજા મનોરથોની સામે થઈ
તેમને પાછા હટાવી, તેમના વેગમાં ધીમે ધીમે બટાડો કરવાની સત્તા પણ
તે ધરાવે છે. જેવી રીતે સ્વચ્છંદપણે વર્તવા દેવાથી વિષયલાલસાતું જોર
વધતું જાય છે, તેવીજ રીતે અભ્યાસના પ્રભાવથી મનના સામર્થ્યમાં
વધારો થતો જાય છે. મનોરથ અને ધ્રુવિજ્ઞા વચ્ચેના ઝઘડા, તેમજ સંય-
મવૃત્તિ તથા ધ્રુવિજ્ઞાબળમાં ચારિત્ર્યમાં ફેરફાર કરવાની શક્તિનો સહભાવ,
એ નૈતિકજીવનના પરિચિત અનુભવ છે. બંદના શબ્દોમાં બોલીએ તો
'પોતે ધારે તેવો થઈ શકવાની શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્ય ધરાવે છે, એ તેના
એક વિશેષ હક સમાન છે.' આપણે સારા નરસાનો નિર્ણય કરી સત્ય
માર્ગની પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા થોડે ઘણે અંશે પણ ધરાવીએ છીએ
એ વાતનો સ્વીકાર કરીએ તોજ સહર્તનનો અર્થ સમજી શકાય છે.
આપણી ધ્રુવિજ્ઞાને સારે માર્ગે ચલાવવી કે ખોટા માર્ગે ચલાવવી એ થોડે
ઘણે અંશે પણ આપણા હાથમાં રહેલું છે, એ સિદ્ધાંત જો માન્ય ન
કરીએ તો પછી નૈતિક વર્તનનો સહભાવજ શક્ય થતો નથી. સારાં નરસાં
કૃત્ય બદલ જવાબદારીની લાગણી ધરાવવી, એમાંજ મનુષ્ય સ્વભાવની
ઉચ્ચતા રહેલી છે; અને એમ છે તો પછી આપણે ધ્રુવિજ્ઞાની સ્વતંત્રતાનો
સિદ્ધાંત સ્વીકારવોજ જોઈએ. કારણકે જો આપણી ધ્રુવિજ્ઞા આપણે
સ્વાધીન ન હોય, અને આપણે કોઈ બળવાન સત્તાથી દોરવાઈનેજ ક્રિયામાં
પ્રવૃત થતા હોઈએ, તો પછી તે કામની જવાબદારી આપણે માથે શા
માટે રહેવી જોઈએ ? પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં પ્રસંગોપાત અમુક અમુક
કૃત્યો બદલ ગુસ્સો, શરમ, પશ્ચાતાપ, તિરસ્કાર, ઉપકાર, ઉત્સાહ, પ્રશંસા,
અગર ઠપકો, એવી એવી અનેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની લાગણીઓ ઉત્પન્ન
થાય છે. અને જો તેવાં કૃત્યનું નિવારણ થઈ શકે તેમ ન હોય તો

પછી આવી લાગણીઓ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ક્યાંથી ? એ સમજી શકાય તેવું નથી. જે આપણે કોઈ બીજી સત્તાથી ખેંચાઈનેજ હરેક કામ કરતા હોઈએ, તો પછી દુનિયામાં શીખવા શીખવવાનું શું કામ ? સલાહ લેવી અને દેવી તે શું કરવા ? ઉપદેશ આપવા અને સાંભળવાથી શો લાભ ? કપકો અને શિક્ષાનાં સાધનથી શું ફળ ? આ ઉપરથી માણસ પ્રત્યેક કામ કરવા સ્વતંત્ર છે, મનુષ્યની ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે, એ સિદ્ધાંત માન્યા શિવાય છુટકો નથી. ઇચ્છાની સ્વતંત્રતાનું રહસ્ય સમજી શકાય તેવું નથી, પણ તેના સહભાવનો સ્વીકાર ક્યાં શિવાય ચાલવાનું નથી. સમગ્ર મનુષ્ય વર્ગની લાગણીઓ અને બધી ભાષાઓના શબ્દકોષ એ એના ઉપરથીજ તેના સંબંધની માન્યતા સર્વ સાધારણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ સંસારમાં પ્રાણી માત્ર સુખની અભિલાષા રાખે છે; તેમ છતાં સુખનું સ્વરૂપ કેવું છે એનો ખ્યાલ ધણાજ યોગ્ય માણસોને હોય છે. આપણે અત્યારે આ લોકના સુખનોજ વિચાર કરવાનો છે. સુખ એ ચિત્તની અમુક પ્રકારની સ્થિતિ છે, પણ બાહ્ય પદાર્થો સાથેનો સંબંધ એજ સુખ છે એમ માનવાની ભૂલ ઘણા માણસો કરે છે. મન સાથે વિષયના સંબંધથી જે ચિત્તના અનુકૂળ પરિણામવાળી સ્થિતિ પ્રકટ થાય છે, તેજ સુખ છે, તેવીજ રીતે આશ્વા પૂર્ણ થવા વડે જે તૃપ્તિ પ્રકટ થાય છે તે પણ સુખ છે; એટલે કે સુખ અને સુખનાં સાધન એ બે ભિન્ન છે. દ્રવ્યના ઉપભોગથી મનને આનંદ તથા સંતોષ મળે છે, માટે દ્રવ્ય એ સુખનું સાધન છે; તથા તેના ઉપભોગથી ચિત્તમાં જે સંતોષ પ્રકટે છે, તે સુખ છે; પણ દ્રવ્ય એ જાતે સુખ નથી. તેમ છતાં ઘણા લોકો સુખના સાધનનેજ સુખ માની બેસે છે, અને તેથી કરીને સુખનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં ખરા સુખને ગુમાવી બેસે છે. ધન વડે સુખ અને આનંદનાં સાધન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેથી તેની પ્રાપ્તિને માટે શ્રમ કરવો ઉચિત છે; પણ જે માણસ કંઈક હોઈ છે તે દ્રવ્યોપાર્જનનેજ

પોતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમજે છે, અને તેવી સમજને લીધે ખરા સુખનો ભોગ આપીને પણ પૈસો ભેગો કરવા પાછળ સતત પ્રયત્ન કર્યા કરે છે; અને આખો જન્મારો સુખને બદલે દુઃખજ ભોગવે છે. પણ વિવેકી માણસોએ એમ સમજવું જોઈએ છીએ કે દ્રવ્યાદિ પદાર્થો સુખનાં સાધન માત્ર છે, અને ખરું સુખ તો તેમના સેવન અને ઉપભોગથી ચિત્તમાં પ્રકટતી તૃપ્તિમાં રહેલું છે.

સુખપ્રાપ્તિનો આધાર બહારની સ્થિતિ તથા ચારિત્ર્ય એ બેના ઉપર અવલંબન કરી રહેલો છે. જો આપણી સ્થિતિ સારી હોય, અર્થાત્ જો આપણને વૈભવના સઘળા પદાર્થ મળતા હોય, અને ભોગેચ્છા તૃપ્ત કરવાનાં સઘળાં સાધન આપણને પ્રાપ્ત હોય, તો આપણે સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરી શકીએ છીએ. તેવીજ રીતે કદાચ ભોગેચ્છા તૃપ્ત કરવાનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવા જેવી આપણી સ્થિતિ ન હોય, તો પણ જો આપણું મન સંતોષી હોય, પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતોષ માનવાનો જો આપણો સ્વભાવ હોય, અને આપણી કામનાઓ મર્યાદામાં રહેતી હોય, તો તેથી પણ આપણે સુખી થઈ શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે સુખનો આધાર મનની તથા બાહ્ય પદાર્થોની સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે, એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. તેમ છતાં એ બે પૈકી પ્રત્યેકના ઉપર ફેટલા પ્રમાણમાં લક્ષ આપવું એ બાબતમાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓના અભિપ્રાય તથા વર્તનમાં મોટો તફાવત હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ જુદા જુદા કાળના તથા જુદા જુદા દેશના લોકોમાં પણ ફેર હોય છે.

ધર્મનું શિક્ષણ ચારિત્ર્ય તથા સ્વભાવની કેળવણી ઉપર વિશેષ લક્ષ આપે છે. ધર્મને લીધે આત્માને આશ્વાસન તથા હિમ્મત મળે છે, અને મન સંતોષી થવા શીખે છે. સ્ટોઈક લોકોનું શિક્ષણ એવું હતું કે સારા નરસાનો આધાર અંતરની-મનની-સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે, તેથી કાલા માણસોએ બાહ્યસ્થિતિ તરફ દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ; ‘બહારના સંજો-

જોને આપણા મનની રૂચિને અનુકૂળ બનાવવાની કોશીશ કરવાને બદલે આપણા મનને બાહ્ય સ્થિતિને અનુકૂળ બનાવવાનો અભ્યાસ પાડવો એ સુખપ્રાપ્તિનું રહસ્ય છે.' પૂર્વ તરફના દેશના લોકો પણ એમ માને છે કે ખરૂં સુખ સંતોષમાંજ રહેલું છે, તથા સુખ દુઃખનું કારણ મન છે; તેથી વૈભવના પદાર્થોમાં વૃદ્ધિ કરવાને બદલે મનને સુધારવાની તેઓ વધારે ડાળજી રાખે છે; અને યુરોપખંડના લોકોની માફક જીવનના સ્થાયી સંજોગોમાં ફેરફાર કરવા રૂપી પ્રવૃત્તિનું સેવન કરવાની તેઓ વધારે ઇચ્છા રાખતા નથી. બીજી બાજુએ જે લોકો એમ માને છે કે મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય અને તેના વિચાર એ અમુક સંજોગોના પરિણામ રૂપ છે, અર્થાત્ જેમની માન્યતા પ્રમાણે મનુષ્યના ઉપર બાહ્ય સૃષ્ટિની અસર ભારે થાય છે, તેમનું વલણ જુદી જાતનું હોય છે. સુધારામાં અને ઉદ્યોગ દુનનરમાં આગળ વધેલી ઉદ્યમશીલ પ્રજાઓનું વલણ પણ આવા પ્રકારનું હોય છે. તેમનાં જીવન વ્યવસાયી અને ઉપાધીયુક્ત હોય છે, તેમનામાં સ્પર્ધાનું જોર વધારે હોય છે, તેઓ શાસ્ત્રીય શોધ ખોળ મારફતે સુખ વૈભવ અને મોજ-શોખનાં સાધનોની સંખ્યામાં નિરંતર વૃદ્ધિ કર્યાં કરે છે, અને દુઃખના પ્રસંગોમાં ધટાડો કર્યા જાય છે. આવા સંજોગોમાં પડેલા લોકો સુખપ્રાપ્તિ માટે મન અને સ્વભાવને અમુક પ્રકારનું વલણ આપવાને બદલે બાહ્યસ્થિતિમાં સુધારો કરવાની વિશેષ કોશીશ કરે છે; એ લોકો એમ માને છે કે સુખ દુઃખનું કારણ મન નથી પણ પદાર્થો છે.

આપણા ચારિત્ર્યના બંધારણમાં બહારના સંજોગો મુખ્ય ભાગ બનેલ છે, અને તેમાં વળી શરીરસંપત્તિ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. સુખનાં સઘળાં અંગમાં આરોગ્ય એ મુખ્ય અંગ છે. 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા' એ આપણામાં સાધારણ કહેવત થઈ પડી છે. સઘળા વૈભવને પામેલો પુરૂષ જો નિરંતર રોગી રહેતો હોય, તો તે સઘળા પ્રાપ્ત વિષયોને ભોગવવા અસમર્થ થાય છે. શરીરને તીવ્ર વેદના થતી હોય, અગર વખોથત લથડી ગઈ હોય, તે વખતે કુદરતની ઉમદા બક્ષિસો તથા દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત

થતા વૈભવો પણ સુખ આપી શકતા નથી; એટલુંજ નહિ, પણ તેની અસર આપણા સ્વભાવ તથા વિચારશક્તિ ઉપર પણ થાય છે. હુમે જાણ્યું છે કે ' વાર્ષિક ૧૦૦૦૦૦ પૌંડની આવકવાળી જાગીર પ્રાપ્ત થવાથી એટલું સુખ થાય છે તેના કરતાં વસ્તુસ્થિતિની ઉજળી તથા સુખકર બાબતુ જોવાની ટેવથી વધારે સુખ મળે છે. ' કેટલાક માણસો મૂળ પ્રકૃતિથીજ એવા ધણા હોય છે કે, તેઓ દરેક વસ્તુમાં સાંજે જુએ છે, તેમને માથે ગમે એવી મોટી આકૃત આવી પડે, છતાં તેમાંથી તેમને સુખશાન્તિ અને દિલાસો મળ્યા વિના રહેતાં નથી. તેમના માથા ઉપર ગમે એવું કાળું વાદળ ચઢી આવે, તોપણ તેના કોઈ કોઈ ભાગમાંથી તેમને સૂર્યના પ્રકાશનો અગદાટ દેખાયા વિના રહેતોજ નથી. આવો હસમુખો, આનંદી સ્વભાવ, તથા હરકોઈ બાબતની ઉજળી તથા આશાભરી બાબતુ તરફ જોવાની ટેવ એ જીંદગીના ઉપભોગનું મોટું સાધન છે. તેમ છતાં આવો ઇચ્છવા લાયક સ્વભાવ પ્રાપ્ત થવાનો ઘણો આધાર શરીરની નિરામય સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે. જે વખતે આપણે સારી તંદુરસ્તી ભોગવતા હોઈએ છીએ તે વખતે આપણને બધું આનંદમય લાગે છે, અને આપણો સ્વભાવ પણ આનંદી અને હસમુખો રહે છે; તેવીજ રીતે રોગી માણસનો સ્વભાવ ચીડીયો થઈ જાય છે, અને તેને કશું આનંદ આપી શકતું નથી. વળી શરીરની પીડાને લીધે આપણી નૈતિકશક્તિ ઉપર પણ ભારે અને તાત્કાલિક અસર થાય છે એ સર્વના અનુભવની વાત છે. જ્ઞાનતાંત્રના અગર મગજના કેટલાક વ્યાધિઓને લીધે સ્વભાવમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે; લાંબી મુદત સુધી સારી ઉંઘ નહીં આવવાથી, તથા કેટલાક હોજરીના રોગોને લીધે, શરીર તથા મન સુસ્ત તથા ઉત્સાહશૂન્ય થઈ જાય છે, સુખોપભોગની શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને જીવનભાવના નિરસ તથા વિકારી થાય છે. આયુષ્ય અને આરોગ્યમાં ફેરફાર થતાં ઉત્સાહશક્તિમાં તેમજ મનોવિકારના વેગ તથા દિશામાં પણ ફેરફાર થાય છે; એ બધું પણ આપણને પરિચિત છે. ઋતુના તથા દેશના ફેરફારથી

કામ કરવાની હોંસમાં થતા ફેરફાર આપણા અનુભવની બહાર નથી. શરીર કામથી થાકેલું હોય છે, ત્યારે મન પણ કંટાળી જાય છે, અને સંસાર વ્યવહાર આપણને અપ્રિય થઈ પડે છે, પણ જ્યારે સ્વસ્થ નિદ્રાથી શરીરનો થાક ઉતરી જાય છે, ત્યારે મગજ પણ શાન્ત અને તર થાય છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસો સાધારણ રીતે અદેખા હોય છે, એમ જણાવવામાં આવે છે તેમાં કેટલુંક સત્ય રહેલું છે. તેમજ તેથી ઉલટી પ્રકૃતિવાળા માણસો સાધુવૃત્તિવાળા હોય છે, એ વાત પણ તદ્દન પાયા વગરની નથી. સખ્ત મંદવાડ પછી રોગી માણસનો સ્વભાવ બદલાઈ ગયાના ઘણા વિશ્વાસપાત્ર દાખલા આપણા સાંભળવામાં આવે છે. કેટલીક વખત જન્મની મંદતા અને ગ્લાનિને ટેકાણે ઉત્સાહ અને ચૈતન્ય-કૌવત-દાખલ થઈ જાય છે. જે કુદરતી બક્ષિસના પ્રભાવથી કેટલાક માણસો સંતાપ અને સંકટથી ઉત્પન્ન થતી ગમગીનીને તરછોડી નાખી પોતાના વિચાર અને કાર્યશક્તિને એકદમ નિશ્ચયાત્મક રીતે બીજી દિશામાં વાળી શકે છે, તે દેવને ઇચ્છા-બળની મદદથી બળવાન અને દૃઢ બનાવી શકાય છે, એ વાત જો કે ખરી છે તો પણ કેટલાક સર્વેન્દ્રિયશાસ્ત્રવેત્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એવી દેવ પ્રાપ્ત થવાનો ઘણો આધાર મગજની સાથે સંબંધ રાખનારી રક્ત-વાહિનિઓની અમુક પ્રકારની શક્તિ ઉપર રહેલો છે. શરીર તથા મન બન્ને નિરામય હોવાં એ સુખની ઉચ્ચ અવસ્થા મનાય છે; પણ મનની નિરામયતાનો ઘણો આધાર શરીરની નિરામયતા ઉપર રહેલો છે.

સુખપ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિ ઉપર શરીરસંપત્તિની અસર કેટલી હદમાં થાય છે, તેના આ થોડા ઘણા દાખલા છે. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે શરીરની સ્થિતિ અમુક પ્રકારની હોય તો પછી તેની સામે થઈ ઇચ્છાબળ કાંઈ પણ કરવા શક્તિમાન નથી; પણ એટલુંજ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આરિચ્ચની કેળવણીના કામમાં તેને કેવા પ્રકારના સંજોગો સાથે કામ લેવાનું છે, તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પ્રથમ મેળવવું જોઈએ. હવે સમગ્ર પ્રજાની શરીરસંપત્તિમાં સુધારો કરવો, એ, તેના સુખમાં વધારો કરવાનો

એક ચોક્કસ ઉપાય છે, અને આનંદના વિષયોના ઉપયોગીપણાની તુલના કરતી વખતે, તેમનામાં રહેલી શરીરને તંદુરસ્ત અને મજબૂત બનાવવાની શક્તિ પણ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે; કારણ કે કોઈ જાતની રમત ઉતરતી પંક્તિની હોય, પણ જે તેનામાં તાત્કાલિક અને ક્ષણિક સુખ આપવાની સાથે શરીરને મજબૂત અને તંદુરસ્ત બનાવવાની શક્તિ રહેલી હોય, તો તેની ગણના ઉપલા વર્ગમાં કરવી ઘટે છે. પ્રજાની સુખાકારીને લગતા કાયદા બીજા કાયદા કરતાં વધારે ઉપયોગી છે—પછી તેમનો હેતુ કાંતો ઔષધની શોધ કરી તેમનો પ્રચાર બહોળો કરવાના કામને ઉત્તેજન આપવાનો હોય, અગર તો સમગ્ર પ્રજાની એકત્ર કોશીશ મારફતે ચોક્કસ રોગને નાબુદ કરવાનો હોય, અથવા તો મજબૂત વર્ગના લોકોની શરીરસંપત્તિની સંભાળ રાખવાનો હોય. લોકાચાર (Fashion) પણ સમાજનું કલ્યાણ અગર અકલ્યાણ કરવાની બારે સત્તા ધરાવે છે. લોકોના પહેરવેશ, તેમની કેળવણી, તેમના મેજશોખ, તેમના ખોરાક, તેમનાં ખર્ચની હદ, એ વગેરે બાબતો નક્કી કરીને; તથા તેમણે કેવા ગુણ સંપાદન કરવા જોઈએ, તેમણે કેવા ધંધામાં જોડાવું જોઈએ, અને છેવટે તેમણે કેવી જાતનું સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, એ બધાને લગતા નિયમો બાંધીને, લોકાચાર તથા રૂઢિ એ જનસમાજના મોટા ભાગ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. આપણા દેશના લોકો તો રૂઢીના દાસજ થઈ ગયા છે. જે રિવાજો પ્રજાની સુખાકારીને લાભકારક હોય, અથવા તો તેને ધણું નુકસાન પહોંચાડે એવા ન હોય, તેવા રિવાજોને ઉત્તેજન આપવામાં આ જખરી સત્તાનો જે દેશમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તે દેશને ભાગ્યશાળીજ માનવો જોઈએ. તેવીજ રીતે જે આત્મ-શિક્ષણ વડે આરોગ્ય જીવન ગાળવા માટે શું શું આવશ્યક છે તેની સમજણ આવે છે, તથા જેના વડે તેવું જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે ધણું અંશે ઉપયોગી એવી નિયતવૃત્તિ અને આત્મસંયમની ખાસીયતો મેળવી શકાય છે, તેવું આત્મશિક્ષણ પણ ધણું કિંમતી છે.

અહીં જીવાત્મા ઉજળતા પૂરમાં કેટલીક હાનિકારક દેવો પણ દે-

ખાઈ આવે એવું નુકસાન કરી શકતી નથી. પણ વિચાર પૂર્વક જોતાં જ-
ણાશે કે યુવાવસ્થા એ ખાસીયતો અને રુચીઓ બંધાવાનો તથા દૃઢ થ-
વાનો કાળ છે. ઉગતું ઝાડ જેમ વાળ્યું હોય તેમ વળી શકે છે, તેવી રીતે
કુમળી વયમાં જેવી ટેવો પાડવી હોય તેવી પડે છે, અને તે અવસ્થામાં
બેદરકારી અથવા સ્વચ્છંદપણાને વશ થઈને અગર પોતાની ખુશીથી
જે છુંસરી પહેરવામાં આવે છે, તે પાછળથી અસહ્ય બોમ્બરપ થઈ પડે
છે. જીવાનીમાં કેટલાક માણસો એવી રીતે અવળે માર્ગે ચઢી જાય છે,
તથા એવી ઘાતક ભૂલો કરે છે કે તેથી તેમનો આખો જન્મારો રદ થઈ
જાય છે, તેમના આરોગ્યનો નાશ થઈ જાય છે, અને ઘણી વખત તેઓ
યોગ્ય વય પહેલાં ઠાળના મોંમાં જઈ પડે છે; પણ તેમને અવળે માર્ગે
ચઢાવનાર પ્રયોજન અગર પ્રેરણાનું સ્વરૂપ તપાસીશું તો એવું કુલ્લક
તથા ક્ષુદ્ર માલમ પડશે કે આપણા મનમાં તરત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે
કે આવા ક્ષુદ્ર પ્રયોજન તથા પ્રેરણાને વશ થઈને આખા જીવનને ધૂળ-
ધાણી કરી નાખે એવી ભૂલો માણસો કેમ કરતા હશે? આપણે ઘણી વ-
ખત જોઈએ છીએ કે પ્રથમાવસ્થાની નાની ભૂલો પરિણામે ભારે નુકસાન
કરે છે. પુખ્ત ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી યોગ્ય હદમાં તમાકુનું સેવન કરવાથી
હાનિ થવાની દહેશત રહેતી નથી, (કેટલાક દારૂટરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે
તો તમાકુનું સેવન હમેશાં હાનિકારકજ છે.) પણ કુમળાં બાળકોનાં શ-
રીરને તો તે ઘણું નુકસાન કરે છે, એ સંબંધમાં એ મત છેજ નહિ.
તેમ છતાં નાનાં બાળકોમાં બીડી પીવાની ટેવ પડવાનું કારણ તપાસીશું
તો માલમ પડશે કે રોફ મારવાની, તથા મોટાઇને ડોળ ઘાલવાની ઇ-
ચ્છા સિવાય બીજું કોઈ સબળ કારણ હોતું નથી ! મધપાન કરવું,
જીગરું રમવું, દારૂડીઆ લોકોની સોબતમાં ફરવું, બ્યભિચાર કરવો,
એ આદિ વધારે હાનિકારક કુટેવો પણ તેવીજ ઇચ્છાને વશ થ-
વાથી, અગર તો નિષિદ્ધ ભોગવિલાસનો સ્વાદ ચાખવાની તથા બદ સો-
બતીઓની નજરમાં સારા દેખાવાની ઇચ્છાથી પડેલી હોય છે ! મિથ્યા ગ-

વંતે વશ થઈને સખ્ત કમરપટ્ટા બાંધવાની ટેવને લીધે યુરોપમાં કેટલી બધી સ્ત્રીઓનાં જીવન વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ ગયાં હોય છે ? રોડ મારવાની ખાતર ચક્ષુ પહેરવાની ટેવ પાડવાથી કેટલા બધા વિદ્યાર્થીઓની આંખો ખરાબ થયેલી હોય છે ? બીજાંયલાં કપડાં બદલવાની તરદી લેવામાં ખેદરહીત રહેવાથી કેટલા બધા માણસોનાં આરોગ્ય નષ્ટ થયેલાં હોય છે ? જે વ્યવહારનું યોગ્ય હલમાં કરેલું સેવન નિર્દોષ, હિતાવહ અને પ્રશંસનીય હોય છે, તેની હદ ઓળંગી જવાથી ઘણાં આયુષ્ય ખંડિત થયેલાં નજરે પડે છે. કોઈ લાભકારક કસરતના ખેલમાં ગળ ઉપરાંત તો શ્રમ લેવાથી રક્તવાહિનિનો ભંગ થવાને લીધે, તેમજ કોઈ નજવા ધનામની પ્રાપ્તિને માટે ગળ ઉપરાંત અભ્યાસ કરવાથી મગજ ખરાબ થઈ જવાને લીધે આયુષ્યભર જે નુકશાન ખમવાં પડે છે તે જોઈ ખેદ થયા વગર રહેતો નથી. કોઈ બહિષ્ઠ મનોવિકાર અગર અનિવાર્ય લાઝસાને વશ થઈને કોઈ હિલુષ્ટ પણ અસાધ્ય મનોરથ પાર પાડવાની કોશીશમાં કેટલાં બધાં જીવન ધનધાણી ચર્ષી ગયાં હોય છે ? ખુદ્દિ અગર ઇચ્છાની ખાસ તરદી સિવાય અટકાવી શકાય એવાં જીવનને ખરાબખસ્ત કરી નાખનારાં પરિણામ ઘણી વખત નજવા કારણને લીધે નિપજવા પામે છે, એ જોઈને વળી વધારે ખેદ થાય છે.

મનુષ્યના આંયુષ્યની મર્યાદા લંબાવવામાં, જુદી જુદી જાતના રોગોને નાશુદ્ધ કરવામાં, તથા તેમનાં હાનિકારક પરિણામોમાં ઘટાડો કરવામાં વૈદક તથા આરોગ્યસંરક્ષણ શાસ્ત્રને કેટલી બધી ફતેહ મળી છે, તે પૂરતી રીતે સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે. સઘળા સુધરેલા દેશોમાં સરાસરી કાઠતાં આયુષ્યનું પ્રમાણ ૭૫ થઈ ચૂક્યું છે, અને માણસો લાંબી જીવાવસ્થા ભોગવવા લાગ્યા છે. એટલુંજ નહિ, પણ તે જીવાવસ્થા ક્રિયાસકત, ઉપયોગી અને સુખોપભોગને લાંબકે બની શકે છે. એ શાસ્ત્રો મારફતે જે ઉપાય અનુભવવામાં આવ્યા છે, તેને અંગે કેટલેક દરજ્જે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપવો પડે છે, અને સુખાકાંક્ષીને લગતાં કેટલાક સુધારા

દાખલ કરવામાં, તથા ધંધામાં જોડાવાની વય, અને કામ કરવાના કલા-
કતી સંખ્યા નક્કી કરવામાં જનસમાજનાં પગલાં ભરવાની સરકારને જરૂર
પડે છે, એ વાત જો કે ખરી છે; તેમ છતાં પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં
નેટવે અંશે સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપવાની આવશ્યકતા છે. આ પ્રમાણે
વિચાર કરતાં જનસમાજની સુખાકારી સુધારવાને માટે સરકાર જે પગલાં
ભરે તે આવકારદાયક છે, એની ના પાડી શકાય તેમ નથી; પણ સુખા-
કારી જાળવવાના તથા તેમાં સુધારો કરવા નિયામક કાયદા પસાર કર્યા
જવાના હાલના જમાનાના વલણ ઉપર બારીક દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે,
નહિં તો તેમાં હદ ઓળંગી આગળ વધી જવાનો ધણો સંભવ છે, અને
તેમ થયું તો પછી જે વર્ગ અગર કોમને સુખ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં
આવ્યો હોય, તેનેજ ઘણી રીતે હાનિ થાય એ વધારે બનવા જોગ છે.

બીજી બાજુએ રોગની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય, અને સરાસરી આ-
યુષ્યનું પ્રમાણ ઊંચું ચઢે, એટલા ઉપરથીજ જનસમાજની આરોગ્યતામાં
એકંદર રીતે સુધારો થયો છે એમ માનવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ.
આયુષ્યનું પ્રમાણ ઊંચું ચઢવાનું એક મુખ્ય કારણ છેક નાનાં બાળકનાં
મરણના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે તે છે. આરોગ્યવિદ્યાને લગતા જ્ઞાનમાં
વધારો થવાને લીધે, બાળકોની માવજત કરવામાં વધારે કાળજી રાખવામાં
આવે છે; પણ જે બાળકને કાળના મોંમાંથી પડાવી લેવામાં આવે છે,
તે સંઘર્ષમાં મજબૂત બાંધાનાંજ થાય છે, એમ હોતું નથી. આગલા વખ-
તમાં જે બાળકો બચપણમાંજ મોતના ભોગ થઈ પડતાં, તેવાં ઘણાં
નબળા બાંધાનાં બાળક હાલ બચવા પામે છે. તેવાં બાળક આખો
જન્મારો સારી તંદુરસ્તી ભોગવી શકતાં નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેવા
નબળા બાંધાનાં માણસ લગ્ન કરી જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે, તે વળી
તેમનાથી પણ વધારે નબળી થાય છે. તેજ પ્રમાણે જો કે મોટા રોગની
સંખ્યામાં ઘટાડો થાય, અને ભારે મંદવાડનું પ્રમાણ ઘટે. તોપણ જો
જનસમાજની એકંદર તંદુરસ્તી હલકા પ્રકારની હોય તો તેવી સ્થિતિ

પણ ઇચ્છવા લાયક નથી. આયુષ્યનું પ્રમાણ વધવાની સાથે, એકંદર તંદુરસ્તી પણ સુધરવી જોઈએ, લોકોમાં કામ કરવાનો જીસ્સો વધવો જોઈએ, અને તેમની જીંદગીનો ઉપભોગ કરવાની શક્તિ પણ વધવી જોઈએ; અને આરોગ્યવિધા તેવું કરવા સમર્થ થાય, તોજ તેને પૂરેપૂરી ફતેહ મળી ગણાય.

આપણું જીવન નિરામય બનાવવા માટેનું આવશ્યક જ્ઞાન તથા તેને સહાયક થઈ પડે એવી ખાસીયતો, આપણે બચપણથીજ સંપાદન કરવાની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. સુખાકારીને લગતા મુખ્ય નિયમ થોડા અને સાદા છે. બધી બાબતોમાં મધ્યમપણાનું તથા સંયમવૃત્તિનું સેવન કરવું, અર્થાત્ સંયમશીળ અને મિતાચારી થવું, નિયમિત રીતે કસરત કરવી, પૂરતી રીતે ખુદ્દી હવા લેવી, માફકસર કામકાજમાં નિયમિત રીતે રોકાયલા રહેવું, પણ તે સંબંધમાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે મધ્યમપણાની હદ ઝોળંગી ગળ ઉપરાંતનો શ્રમ કરવો નહિ; વખતો વખત ખાસીયતોમાં ફેરફાર કરતા રહેવું, અર્થાત્ ટેવના શુભામ બનવું નહિ; અને જે બાબતો ઉઘાડી રીતે તંદુરસ્તીને હાનિકારક છે એવી બાબતોથી દૂર રહેવું—આટલા મુખ્ય નિયમ પાળવાના છે. મનુષ્યજીવન એક સોરટી સમાન છે, લેથી ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે આવા નિયમ પાળનાર માણસો પણ મંદવાડ, ઉત્સાહશૂન્યતા, તથા અકાળ મૃત્યુના ભોગ થઈ પડે છે; તેમ છતાં આ નિયમ આરોગ્ય તથા દીર્ઘાયુષ્ય અર્પવાની શક્તિ ધરાવે છે એ નિર્વિવાદ છે. બાળકની માવજત કરવાને માટે માખાપને વધારે જ્ઞાનની જરૂર પડે છે, એ વાત ખરી છે, પણ પોતાની જાતના વર્તનને માટે આટલા નિયમોનું જ્ઞાન બસ થઈ પડશે; અને જે બચપણથી આ નિયમો પાળવાનો અભ્યાસ પાડવામાં આવે તો પછી બાકીની વયમાં એ નિયમો આપોઆપ પળાય છે, અને ખાસ વિચાર કર્યા વગર પણ એ નિયમને અનુસરીને ચાલવાની ટેવ પડી જાય છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે આવા પ્રકારનું આત્મશિક્ષણ

જે કે ઘણું જ ઉપયોગી છે ખરું, પણ જો તેમાં મધ્યમપણાની હદ ઓળંગી જવામાં આવે તો મૂળ ઉદ્દેશ હોયો વળ્યા વગર રહેતો નથી. કેટલાક માણસોને આખો દિવસ પોતાના શરીરની તંદુરસ્તી તથા પીઠા સંબંધી વિચાર કર્યા કરવાની ટેવ હોય છે; પણ આવી ટેવ સુખની ઘાતક અને આરોગ્યતાની બાધક છે. આપણે જોઈએ છીએ કે મરડીના વખતમાં બહુ બડકી રહેલા માણસો વહેલા પટકાઈ પડે છે. તંદુરસ્તી સાચવવા માટે હદ ઉપરાંતની ચટ તથા કાળજી રાખનાર માણસ મનની દૃઢતા ગુમાવી બેસે છે. અને ઉંડો વિચાર કરી જોઈશું તો જાણશે કે આરોગ્યતા ટકાવી રાખવા માટે મનની દૃઢતાથી ટેકાની ખાસ જરૂર છે. એક પ્રતિષ્ઠિત વૈદના શબ્દોમાં બોલીએ તો ‘અમર્યાદપણે કાળજી કર કર કરવાથી, તથા ધાંધળ મચાવી મુકવાથી જ માણસ સુખી તથા લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે છે, એમ નથી. નિયમિતપણે કામમાં રોકાયેલા રહેવું, એ સુખી જીવન ભોગવવાનો સૌથી ઉત્તમ ઉપાય છે. પૂરતું કામ એ જ આપણા આરોગ્યની દરરોજની કસોટી તથા હમેશનું અભયપત્ર છે. વ્યવસ્થિત અને સ્વાભાવિક જીવન ગાળવું એ જ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. સંસારયાત્રામાં દરેક પગલું ધ્રેજતે પગે ભરના માટે આપણે સરળચલા નથી; તેમ કરવાથી તો ઉલટું જો અનર્થ ટાળવા માટે આપણે કોશીશ કરતા હોઈએ છીએ, તેને ઉત્તેજન મળે છે. હું અંતઃકરણપૂર્વક એમ માનું છું કે જે માણસોના દોષ અસાધ્ય ગણાય છે, એવા હમેશના દરદીઓને પણ ઉદ્યોગપૂર્ણ અને ક્રિયાસક્ત જીવન ગાળવાની ફરજ પાડવામાં આવે, અને પોતાના દરદના સંબંધના જ વિચાર કરી પોતાના મનને ઉદ્ધિગ્ન કરવાનો જો તેમને અવકાશ જ ન આપવામાં આવે, તો બરાબર અરબ દરદીઓ સાગ થઈ જાય. મનની નબળાઈ, નિરસાહીપણું તથા ઉદ્વેગ, એ વગેરેને તાણે થઈ તેમના ગુલામ થઈ જવાની ટેવના જેવી મનુષ્યને ફસાવનારી, તથા અત્યંત હાનિકારક ખોડ બીજી એકે નથી. જેમને દીર્ઘાયુષી થવાની ઇચ્છા છે, તેમણે આ વાત પોતાના મન ઉપર બરાબર ફસાવવી જોઈએ છીએ કે મનની દૃઢતા એ જીવનનું સત્ત્વ છે, અને

મંદગતિ, એ મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓની મારફતે શરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ અને અત્યંત બળવાન સત્તા ભોગવે છે.

સુખી જીવનનાં મુખ્ય મુખ્ય અંગની સવિરતર દલીલત આપતા પહેલાં તે વિષયના સંબંધમાં કેટલીક સામાન્ય સૂચનાઓ આપવી વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે.

સુખ પ્રાપ્તિના સંબંધમાં આ એક સર્વમાન્ય થઈ પડેલો નિયમ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ છે કે સુખોપાર્જન એ જ્યારે આપણી પ્રવૃત્તિનો પ્રત્યક્ષ વિષય નથી હોતો, ત્યારેજ તે પ્રાપ્ત થવાનો વિશેષ સંભવ હોય છે. પ્રથમાવસ્થામાં આપણે આપણા આધુનિકમના કામ અને રમત એવા એ ભાગ પાડીએ છીએ. કામને આપણે ફરજ સમજી અથવા નિર્વાહનું આવશ્યક સાધન ગણી સેવીએ છીએ; અને રમતને આપણે આનંદનું સાધન માનીએ છીએ. બાળપણ અને પુખ્ત વય વચ્ચેનો એક મોટો તફાવત એ છે કે મોટી ઉંમરમાં રમત કરતાં કામ આપણને વધારે ગમે છે, કારણ કે આપણે સમજીએ છીએ કે દમેશાં કોઈ પણ ઉપયોગી કામ ધંધામાં રોકાયેલા રહેવાની ટેવ સ્ત્રી પુરૂષ બંનેની સુખ સંપત્તિને માટે અવશ્યની છે. ઉદ્યોગમાં મર્યાદા રહેવાની આદત જે માણસને નથી હોતી, તે નિરસાહમાં, કામ વિના ઉપજેલા થાકમાં અને નિરુપયોગીપણામાં ડુબે છે, અને તેના જ્ઞાનતંતુઓને કાંઈ કાંઈ વ્યાધિ થયાજ કરે છે. જેમનું જીવન આશય વિનાનું તેમજ નિરધ-મી હોય છે, તેમના જેવા દુઃખી પુરૂષો બીજા ભાગ્યેજ મળી આવશે. આજસ વ્યક્તિને તેમજ સમક્ષિને એક સરખી રીતે પતિત કરનારો દુર્ગુણ છે. આજસે દુનિયામાં કદી પણ નિશાન તોડીને નામના મેળવી નથી, અને કદી મેળવનાર પણ નથી; સુરતી કદી પણ ડુંગરના શિખર પર ચઢી નથી. આજસ એક ભાર છે, બોજે છે. ઉપદ્રવ છે, -સદાય મકામો બગાડાટ ફડફડાટ કરનાર માણસ ઉદાસ અને દુઃખી હોય છે. આજસ માણસોનું તેમજ પ્રજાઓનું કલેન્ડ્રું ખાઈ જાય છે, અને જેમ લોહું કાટથી ખવાય છે, તેમ શરીર આજસથી ખવાય છે. પંડના સુખનો વિચાર કરી

એ, તો તે મેળવવા માટે પણ નિરંતર ઉપયોગી કામમાં રોકાયેલા રહેવાની જરૂર છે. કકત ખાવું પીવું, અને ઉંઘ્યા કરવું, અથવા મેળ-શોખમાં તથા એશઆનંદમાં પડ્યા રહેવું, એમ આખી જીંદગી આજીસમાં યુજનવાથી માણસને બેદર ગે-ફાયદો થાય છે. કાગલા ઘસારા કરતાં કાટના ઘસારાથી જીંદગી જલદીથી ઘસાઈ જાય છે; સારાંશ કે મધ્યમ સર કામ કરવું તે મનને તેમજ તનને માટે જરૂરનું છે. માણસની બુદ્ધિ શરીરના અવયવોના વ્યાપારથી જળવાય છે, અને ટકે છે; અને આરોગ્યતા ભોગવવી હોય તો તેમને ચપળતા ભરેલી કસરત આપવી જોઈએ. ખરા ખોટાનો વિચાર બાળુએ રાખતાં સુખી જીવનનું આવશ્યક લક્ષણ એ છે કે તે ક્રિયાસક્ત અને ઉદ્યોગપૂર્ણ, તેમજ આપણા શરીરની બદારનાં લક્ષ્ય સાધવાના આશયવાળું હોવું જોઈએ. સંસારસાગરમાં મનુષ્યની સુખરૂપી નૌકાને ચિંતા અને કંટાળારૂપી બે ખડકો વચ્ચે થઈને પસાર થવાનું છે. અને જો પ્રયાણમાં સાવધળીરી રાખવામાં ન આવે તો તે બેમાંથી એક ખડક સાથે અફલાઈને અવશ્ય બાગી જાય છે. પોતાની જાતની સ્વાર્થી સ્વરથતામાં તથા એશઆનંદમાં જીવન ગાળનાર માણસ જો કે ચિંતારૂપી ખડકના જોખમમાંથી મુક્ત રહે છે ખરો, પણ તે ચિત્તના કંટાળારૂપી ખડકના જોખમમાંથી જતી શકતો નથી નિવાસસ્થાનની બદલા બદલી કરવાથી, તેમજ ભોગવિલાસ અને મેળશોખનાં સાધનની સંખ્યા તથા વિવિધતામાં વધારો કરવાથી પણ તે માણસ સ્વાસ્થ્ય ભોગવી શકતો નથી. કાર્લાઈલ કહે છે કે “ તમે સુખની માગણી કરો છો કે, ‘ અરે ! અમને સુખ આપો, ’ ત્યારે કોકો તમારા શરીરના આચ્છાદન માટે અનેક જાલના પોશાક, તથા તમારી જઠરાગ્નિને તૃપ્ત કરવા માટે અનેક જાલના ખાવાના તથા પીવાના પદાર્થ તમારી આગળ રજુ કરી દે છે. આવા ગાદીતકીયા પોશાક વિગેરે સરસામાન તથા ખાવા પીવાના પદાર્થના સેવનથી જો તમને ‘ સુખ ’ થતું હોય, તો બસે તમે તેમાં આનંદ માનો. તેમની સંખ્યા અને વિવિધતામાં નિરંતર સુધારા

વધારા થયાં કરો. સતત દેશ્વારનેજ જે તમે શાશ્વત સુખ માનતા હો, તે બધે તમને તમારી મનકામના પ્રમાણે ઇષ્ટિત પ્રાપ્ત થાઓ. મને તેવા સુખની આકાંક્ષા નથી. * પેગંબરનો શાપ તમને ફળો, અને આ દુનિયામાં તમે ‘ચક્રની મારક બમ્બા કરો ! આગગાડી મારફતે મુસાફરી કરો, અને કલાકના પગાસ અગર નગરમાં આવે તો પાંચસે માઇલની ઝડપથી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચી જાઓ. ગમે તેમ કરશો, તોપણ તમે ગ્લાનિના ભોગ થઇ પડ્યા વિના રહેનાર નથી-તમારા ચિત્તને કંટાળો આપ્યા શિવાય રહેવાનો નથી. બધેને તમને આકાશમાં ગતિ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને તમે ક્રીડાનૌકામાં બેસી અહરપતિની પ્રદક્ષિણા કરી આવો, અગર તો શનિશ્વર ઉપર હંસગતિથી ગમન કરો, તોપણ કંટાળાનું આવર્તન તમારો કેડો મુકનાર નથી. ”

આ ફકરામાં સમાયજ્ઞા ગૂઢ સત્યની પ્રતીતિ થવા માટે જીવનનાં રક્ત થોડાં વર્ષનો અનુભવ બસ છે. જે ધંધો આપણી બુદ્ધિ શક્તિ તથા આપણાં લક્ષણને અનુકૂળ તથા અનુરૂપ હોય, અને

* આ સંબંધમાં મહાત્મા ભર્તૃહરિનો નીચેનો શ્લોક મનન કરવા જેવો છે:—

વયમિહ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વં દુકૂલેઃ ।

સમદ્ધ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષઃ ॥

સતુ ભવતિ દરિદ્રો યસ્ય તૃણા વિશાલા ।

મનાસિ હિ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—અમે વલ્કલો (જાડની છાલોનાં વસ્ત્ર) થી સંતુષ્ટ છીએ, તમે ઉંચાં વસ્ત્રોથી સંતુષ્ટ છો; બન્નેનો સંતોષ સરખોજ છે, માટે તેમાં કંઈ ભેદ રહ્યો નથી; પણ જેનો લોભ મોટો, તેજ દરિદ્રો છે. મન સંતોષી હોય તો પછી શ્રીમંત કણ્ઠ્ય અને દરિદ્રી કાણુ ?

નેમાં ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરવાનો તથા ચિંતાથી મુક્ત રાખવાનો ગુણ રહેલો હોય, તેવા ધર્મામાં નિયમિત રીતે મગ્યા રહી જીવન પૂરું કરવું, એજ જીવનની ઉચ્ચ દશા છે. આત્મ જીવન ભોગવવા ઘણુંજ થોડા માણસો ભાગ્યશાળી નીવડે છે. કારણ કે માણસે કયો ધર્મો પસંદ કરવો, એનો મોટો આધાર તેની સ્થિતિ અને બહારના સંબંધો ઉપર રહેલો હોય છે. (જે કે સંસાર વ્યવહારમાં સ્થિત્યંતર કરવાના તથા પ્રયાણમાં બુદ્ધિચાતુર્યનો ઉપયોગ કરવાના ઘણા પ્રસંગ મળતા રહે છે ખરા.) પણ સુખ્યત્વે કરીને એટલો નિયમ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે કે આપણે કાંઈ પણ કામ કરવુંજ નોંધ્યો. આપણે આપણા જીવન માટે કોઈ પણ એક લક્ષ્ય અગર એક નિશ્ચિત ઉદ્દેશ નક્કી કરી રાખવો નોંધ્યો-અને આપણી કામ કરવારૂં પ્રવૃત્તિ ધારણ વગરની તથા તૂટક તૂટક નહિ પણ નિયમિત, સુસ્થિર અને અવિચ્છિન્ન હોવી નોંધ્યો. સુખ એ એક જાતનું રત્ન છે, તેથી તેને જે કામરૂં કુંદનમાં જડવામાં આવે, તેજ તેના અળકાટ કાચમ રહે છે; અને ઉદ્દેશ વગરનું-નિરઘમી-જીવન ગાળવું એના જેવું અસહ્ય દુઃખ ખીજું એકે નથી; પણ નિરંતર વ્યવસાય અને પ્રવૃત્તિવાળા જીવનને થોડે થોડે અંતરે વિશ્રાન્તિના જે અવકાશ હોય છે, તેમનું રમણ ચિત્તમાં જેટલો સંતોષ અને આનંદ પ્રકટ કરે છે, તેટલો આનંદ ખીજા કશાથી અભિવ્યક્ત થતો નથી.

શાણ માણસે સુખ પ્રાપ્તિને નહિ, પણ દુઃખની નિવૃત્તિનેજ પોતાનું પ્રાપ્તવ્ય સમજવું નોંધ્યો, એ મહાત્મા એરિસ્ટોટલનું વચન પણ સર્વાંશે સત્ય અને ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. સુખ મેળવવા માટે વલ્લખાં મારવા કરતાં દુઃખનું નિવારણ કરવાની કોશીશ કરવાથી આખરે સુખજ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખાન્વેષણની બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિમાં મગ્યો રહેનાર માણસ ઘણી વખત મોહ, પ્રપંચ તથા લાલચોમાં ફસાય છે, અને તેના મનોરથ ક્ષયિતજ સિદ્ધ થાય છે. એશક, અણુધારી રીતે ગુજરતી મોટી આફતોના વેગ તથા બળમાં ઘટાડો કરવાની, તથા તાપત્રયની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ

કરવાની, માણસના હાથમાં ઘણીજ ઓછી સત્તા રહેલી છે, અને એક રીતે બેતાં તેવી સત્તા તેના હાથમાં બીલકુલ નથીજ. એવા પ્રસંગ શુભરે છે તે વખતે તર્કશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાન કાંઈ પણ કામમાં આવી શકતાં નથી. સુશીલતોથી ડરી જઈ હૃદયબળ તથા વૈય જોઈ બેસવું, તથા શુભરેલી આશ્વત્થના સપાટા નીચે ચંપાઈ જઈને પાયમાલ થઈ જવું, અથવા તો ઉદ્ધ્વાસવૃત્તિનું સેવન કરી કાર્યશક્તિમાં તબુ સાવ તથા નવીન જીવન દાખલ કરવું, એનો આધાર પ્રત્યેક મનુષ્યની મૂળની-સ્વભાવ સિદ્ધ-પ્રકૃતિ ઉપર રહે છે. ક્ષીરપ્રકૃતિવાળા પુરુષો બ્યારે માથે આશ્વત્થ આવી પડે છે, ત્યારે ખરા મર્દની માફક બહાદુરીથી તેની સાથે બાથ લીડવા તૈયાર થઈ જાય છે, તેમ કરવાથી તેમનામાં આત્માવલંબનનો ગુણ જાગૃત થાય છે, તથા તેમની શ્રમ કરવાની, તથા સદન કરવાની શક્તિઓ સજીવન થાય છે. પણ બીરપ્રકૃતિવાળા બાવલા માણસો સંકટ દેખી છળી મરે છે, તેઓ નિરાશ થઈ દીનત્વને ધારણ કરે છે, અને પોતાની કાર્ય શક્તિ શુભાવી બેસે છે. આ પ્રમાણે બેની પ્રકૃતિમાં બિન્નતા રહેવાનું કારણ તેમની જન્મની પ્રકૃતિ છે; અને જેમ આપણામાં કહેવત છે તેમ પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય છે. તેમ છતાં પણ જો આપણે શાણપણ તથા ચતુરાઈ વાપરી તથા આત્મસંયમના ગુણનો આશ્રય લઈ, આપણી જીવન નૌકાનું શુકાન સાવધગીરીથી ચલાવીએ, તો આપણે ઘણી આશ્વતોને આવતી અટકાવી શકીએ, એમ છે; તેમજ જો આપણે આપણી વૃત્તિઓ શુદ્ધ અને પવિત્ર રાખીએ, જુદી જુદી અનેક બાબતોમાં દિત ધરાવતાં શીખીએ, અને ઉદ્યોગમાં મચ્યા રહેવાની ટેવ પાડીએ, તો જીવનને અંગે જે નૈરાશ્ય તથા ઉદ્વેગ રહેલાં છે, તેનું પણ નિવારણ કરી શકાય તેમ છે.

સુખના સંબંધમાં બીજી એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બીના એ છે કે જીંદગીનાં સૌથી ઉત્તમ મનાતાં સુખ સૌથી વિશેષ ભાગ્યશાળી કે સૌથી વધારે બુદ્ધિશાળી પુરુષોજ પહોંચી શકે એવી જીવનની ઉચ્ચતમ સ્થિતિ-માંજ નિવાસ કરી રહેલાં હોય છે, એમ નથી; પણ ખરું સુખ તો સઘળા

માણસો સહેલાઈથી મેળવી શકે, એવી સાધારણ જાળનોમાં રહેલું છે. તપાસ કરતાં જણાશે કે જે માણસોએ પોતાનાં આખાં જીવન મોટાં કામ કરવામાં, તથા પ્રતિષ્ઠાની ટોચે પહોંચવાની પ્રવૃત્તિમાં ગાળેલાં હોય છે, તેમણે, તેમજ જેમના ઉપર ભાગ્યદેવીની સંપૂર્ણ મહેરબાની હોય છે, એવા ધનાઢ્ય લોકોને, સાથી વધારે આનંદ તો તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિની સાથે ખીલકુલ સંબંધ નહિ ધરાવનારી એવી, એટલે સર્વ માણસોની સત્તાની મર્યાદામાં આવી જનારી, એવી સામાન્ય જાળનોમાંથી મળતો હોય છે. અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી, બુદ્ધિશાળી, શ્રીમંત, કે ઉચ્ચ દરજ્જે ભોગવનારા માણસોને પણ કુટુંબનો સહવાસ, સ્તંભ સૌંદર્ય, પુસ્તક સહવાસ અગર વાંચન, પ્રવાસ અને મૃગીયા, એવી જાળનો સાથી વિશેષ સુખ અને આનંદ આપતી હોય છે. લૉર્ડ એર્થ્યોર્પ નામના સાથી વધારે લોકપ્રિય અને શ્લોકમંદ રાજદારીના જીવન ચરિત્રમાં એક ઠેકાણું જણાવવામાં આવેલું છે, કે તે એમ કહેતો કે ‘મને સાથી વધારે આનંદ શિકારી દૂતરાને શિકાર કરતાં જેવાથી થતો.’ પાર્લામેન્ટમાં આમની સભાની એક બેઠક ઉપર પચાસ વરસ સુધી એસી રાજકીય જાળનોમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેનારા એક સભાસદને પોતે પોતાના જાગમાં ઉછેરેલાં વૃક્ષની હકીકત જી-જીને કહી જતાવવામાં વધારે આનંદ થતો, અને પાર્લામેન્ટની લાંબી કારકિર્દીના રસાકસીના પ્રસંગો કરતાં પોતાના જાગમાં ‘ઉછેરવામાં આવેલાં જાડના સંબંધની વિગતોના સ્મરણથી તેને વધારે સંતોષ થતો. પોતાના દેશની સેવામાં જુદા જુદા દેશોમાં લડાઈઓમાં ભાગ લેનાર એક કુશળ સેનાપતિને પોતાની જન્મ ભૂમીના સ્મરણથી આશ્વાસન, ધૈર્ય, તથા ઉત્તેજન મળતું, એક સમર્થ લેખકે પોતાનો લગભગ આખો જન્મભરો એક મોટો ગ્રંથ લખવા પાછળ ગાળ્યો હતો, અને જ્યારે તે ગ્રંથ તેની પોતાની અખળખી વચ્ચે પૂરો થયો, ત્યારે ચોમેરથી તેના ઉપર અભિનંદનની જે વૃદ્ધિ કરવામાં આવી હતી, તેનાથી તેને જે સંતોષ થયો હતો, તે સંતોષ તેને પોતાનાં જાળકના કાલાધેલા બોલ સાંભળવાથી જે આનંદ

થતો તેના આગળ લુપ્તો લાગતો. તેજ પ્રમાણે આપણે એકંદરે રીતે એમ જોઈ શકીએ છીએ કે નાનકડા કુટુંબના સદવાસથી જે ખર્ચ સુખ અભિવ્યક્ત થાય છે, તે આખી દુનિયામાં નામના કાઢતથી થતું નથી. સારાંશ એ છે કે સુખનાં સાધન સર્વથી સાધ્ય થઈ શકે તેવાં હોવાથી સાધારણ સ્થિતિવાળો માણસ પણ જેને ધારે તો સૌથી વધારે શ્રીમંત કે પુદ્ગિશાળી માણસના કરતાં પણ વધારે સુખ ભોગવી શકે એમ છે.

‘અરે ઓ કીર્તિદેવીના પૂજારીઓ ! તમારાં તેજસ્વી ઉચ્ચ સ્થાન-માંથી જરા નીચે દૃષ્ટિ કરો, અને, તમને જ્યારે તમારું પ્રાપ્તવ્ય સાધ્ય થયું, તથા તમારા છવનના મનોરથ જ્યારે સિદ્ધ થયા અને તમે સીડીની ટ્રાન્ચે પહોંચ્યા, ત્યારે તમારા ચિત્તમાં જે હર્ષાતિશયનો ઉભરે ભરાઈ આવ્યો હોય, તે, તથા તમારી યાત્રામાં તમને જે સુખ દુઃખનો અનુભવ થયો હોય, તે જરા અમને જણાવો.’ તે વખતે અસ્તાયમાન થતા સૂર્ય-બિંબમાંથી પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે ‘નહિ, નહિ, સૌથી વધારે પ્રિય, અને સૌથી ઉત્તમ એવી વસ્તુ તો છેક પાસેજ છે, અને તેને વારંવાર દૂર જવાની તથા ઉંચે ચઢવાની જરૂર નથી. અમારી પ્રતેદની શ્રેષ્ઠ પંજોમાં પણ અમારું ચિત્ત, રમણ રમણી તરીકેનાં સુખ સ્વપ્ન તરફ, નવોદાતાં ચુંબન તરફ, દૃષ્ટિ સમક્ષ ખેલતાં બાળક તરફ, તથા લાંબા ઘાસથી આચ્છાદિત થયેલી કબ્જર તરફ ખેંચાતું હતું. અને જે અમારું પ્રેમાસક્ત હૃદય પ્રથમની માફક પ્રેમના ઉછાળાથી ઉછળે, અને યુવાવસ્થા હમેશને માટે કાયમ રહે, તો અમે કીર્તિ તથા કાંચનની, તેજસ્વ સંસારની મિથ્યા ખટપટની બીલ-કુલ પરવા કરીશું નહિ.’

સુખ પ્રાપ્તિના સંબંધમાં બીજી એક સૂચના ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, આપણને જે સુખનાં સાધન પ્રાપ્ત થયાં હોય, તે જ્યાંસુધી આપણી પાસે કાયમ રહે, ત્યાં સુધીમાં તેમનો પુરેપુરો ઉપભોગ કરી લેવો જોઈએ, અને તેમનાથી મૂળતા આનંદનો અનુભવ લઈ લેવો જોઈએ.

ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ વસ્તુ જ્યાંસુધી આપણી પાસે રહે છે, ત્યાં સુધી આપણે તેની ખરી કદર પીછાનતા નથી, પણ જ્યારે તેનો વિયોગ અથવા વિનાશ થાય છે, ત્યારેજ તેની ખરી કીંમત આપણા લક્ષમાં આવે છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે, તેમ તંદુરસ્તીના સંજ્ઞા-ધર્મમાં આ પ્રમાણે વારંવાર બને છે. આપણા શરીરની સ્થિતિજ એવા પ્ર-કારની છે કે જ્યાં સુધી અથવા અવયવો સહીસલામત અને વ્યવસ્થિત હોય છે, ત્યાં સુધી આપણને તેમની કૃતિનું જ્ઞાન હોતું નથી. પણ જ્યારે તેમનામાં કોઈ જનતની અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે, અને એકદમ અવયવનો વ્યાપાર મંદ પડે છે અગર અટકી જાય છે, ત્યારેજ આપણું લક્ષ તેમના તરફ ખેંચાય છે. આમ હોવાને લીધે જ્યાં સુધી શરીર સ્વસ્થ હોય છે, ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ આરોગ્યની ખરી કીંમત આપણે પીછાની શકતાજ નથી. તેમાં જ્યારે વિક્ષેપ પડે છે, ત્યારે, અથવા તો કંઈકી મુદતના વિક્ષેપ પછી પૂર્વની સ્થિતિ જ્યારે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આપણને સ્વસ્થ પ્રકૃતિને અંગે રહેલા સુખનું ખરું જ્ઞાન થાય છે. મંદવાતમાંથી ઉઠ્યા પછી જે અપૂર્વ આનંદનો ઉભરો ઝળકો નીકળે છે, તેનું વર્ણન શ્રે કવિએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

‘ રોગની પીડાથી લાંબી મુદત સુધી પધારીવશ ઘણેકો દરદી જ્યારે ફરીથી ખડો થાય છે, અને છુટથી ફરવા હરવા જેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તેની સ્થિતિ તરફ લક્ષ કરશે તો તમને જણાશે કે ખીણમાંનું સૌથી હલકી જાતનું પુષ્પ, પવનના સૂસવાટથી ઉત્પન્ન થતો ઝીણામાં ઝીણો અવાજ, હમેશનો સૂર્ય, હમેશની હવા, અને હમેશનું આકાશ-એ બધાં એને સર્વગના જેટલાં આહ્લાદક લાગે છે. ’

આજ હકીકત શરીરસંપત્તિની માફક ખીજી બાજતોને પણ લાગુ પડે છે. કોઈ આદત જ્યારે આપણા આયુષ્યક્રમની સંરક્ષણમાં વિક્ષેપ પાડે છે, અથવા તો લાંબી મુદત સુધી ભોગવેલી કોઈ કુદતી બક્ષીસનો જ્યારે

નાશ થાય છે, ત્યારેજ આપણને ગુમાવેલી ચીજની ખરી કીંમતનું સંપૂર્ણ ભાન થાય છે. રૂબ-સાધનની પ્રાપ્ત થયેલી સંધીએ આપણે ઘણી વખત સુખાનુભવ કરી લીધા સિવાય બ્યર્થ ગુમાવીએ છીએ. આગલે દિવસે આપણી જે સ્થિતિ હતી, તે સ્થિતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર થઈએ, એવા ઘણા પ્રસંગ દરેક માણસના જીવનમાં આવે છે; પણ તેજ આગલો દિવસ આપણે ઠોઈ પણ સુખાનુભવ કર્યા શિવસ એમને એમ બેદરકારીથી પસાર થવા દીધેલો હોય છે. કેટલીક વખત પાછળથી આવું ભાન તથા આવી પતીતિ થતાં આપણને ચિર-સ્થાયી હાલ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ તીવ્ર પણ ક્ષણિક સંકટ ગુન્નરવાથી લાંબા વખત સુધી ઘર ઘાઘી બેઠેલી ચિત્તની અસ્વસ્થતા, તથા હમેશનો વિદારી સ્વભાવ સુધરી ગયાનાં ઘણાં દૃષ્ટાંત આપણા સાંભળવામાં આવે છે. પણ આ કેટલે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે પ્રાપ્ત સંસારી વસ્તુનો એટલે સુખના સાધનનો તે તે પછે રૂઠી રીતે ઉપભોગ કરી લેવો નોંધએ. પ્રાપ્ત થયેલી સુખની સંધી ફેકટ ગુમાવવી એના જેવી બેદરકારી બીજી એકે નથી; અને ‘ ગઈ કાલ પાછી આવે તો સાઈ ’ એવું કહેવા વારો ન આવવા દેવો હોય તો દરેક માણસે પ્રત્યેક ક્ષણે જે જે સુખનાં સાધન પ્રાપ્ત થયાં હોય, તેમનાથી પુરેપુરે સુખાનુભવ લઈ લેવો નોંધએ.

જ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ વચ્ચે જે ભેદ રહેલો છે, તે બરાબર લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. દરેક માણસના મનમાં નિષ્ક્રિય જ્ઞાનનો અમુક જ્યો ભરી રાખવામાં આવેલો હોય છે, પણ જ્યાં સુધી એકાદ બનાવ આપણી કલ્પનાશક્તિ ઉપર અસર કરી તે જ્ઞાનને ક્રિયાશી પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરતો નથી, ત્યાં સુધી તે વર્તન અને વિચાર ઉપર કાંઈ પણ અસર કરી શકતું નથી. આપણને જે સુખનાં સાધન પ્રાપ્ત થયેલાં છે, તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ દષ્ટિ સમક્ષ નિરંતર તાજે રાખવાથી જીવનને જેટલું સુખમય બનાવી શકાય છે, તેટલું બીજા કશાથી થતું નથી. સંતોષી અને અસંતોષી સ્વભાવ વચ્ચે જે તફાવત છે, તે પ્રકૃતિન્ય-સ્વભાવસિદ્ધ-છે; પણ પ્રાપ્ત સ્થિતિની

સુખકર બાબતનું સતત સ્મરણ કરવા વડે આપણે નિષ્ક્રિય સંતોષવૃત્તિને પ્રત્યક્ષ સુખાનુભવમાં ફેરવી નાંખવાની ટેવ પાડવા ધારીએ તો પાડી શકાય તેમ છે; એટલે કે આપણી હયાત સ્થિતિથી સંતુષ્ટ રહી ભેરી રહેવામાં પ્રત્યક્ષ સુખનો અનુભવ થતો નથી, પણ જો આપણે આપણી સ્થિતિની ઉજળી બાબતના વિચાર કર્યા કરીએ, અને ‘ઈશ્વરે મને આટલી આટલી માતનું સુખ આપ્યું છે,’ એવા ચિંતનમાં નિમગ્ન રહેવાની ટેવ પાડીએ તો આપણે પ્રત્યક્ષ સુખનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ; અને આવી ટેવ સપાટન કરવાનો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીએ, તો તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી છે. આ બાબતમાં ધર્મનું શિક્ષણ ઘણું કરી શકે તેમ છે, કારણકે તે આપણને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની સાથે તેનો ઉપકાર માનવાનું પણ શીખવે છે. ભૂત તથા વર્તમાનકાળનાં સુખ બદલ આપણે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનીએ છીએ; અને પ્રાર્થના મારફતે ભવિષ્યમાં સુખની આશા રાખતાં શીખીએ છીએ. તેવીજ રીતે સરખામણી તથા મુકાબલો કરવાની ટેવ પણ તેટલીજ ઉપયોગી છે. કેટલાક માણસોને પોતાનાથી સારી સ્થિતિવાળા લોકો સાથે પોતાની સ્થિતિ સરખાવીને સરખામણીમાં પોતાની સ્થિતિ નબળી હોવા બદલ ખેદ કરવાની ટેવ હોય છે. યહ્યા માણસો એથી ઉલટો માર્ગ પકડી પોતાનાથી ઉતરતી અવસ્થા ભોગવનારા માણસોની સ્થિતિની સરખામણીમાં પોતાની સ્થિતિ હમર ઘણી સારી છે, એવા વિચાર કરવાની ટેવ પાડે છે. ડોક્ટર જોનસન જણાવે છે તેમ ‘પોતાનાથી વધારે અધમ અને વિપન્ન અવસ્થા ભોગવનારા માણસોની દશા જોઈ પોતાની સ્થિતિ વધારે સારી હોવા બદલ જેમને સંતોષ માનવાનો અવકાશજ ન મળે, એવી સ્મધમાધમ દુર્દશા ભોગવનારા માણસો ભાગ્યેજ મળી આવશે.’

આદ્યતમાં આવી પડેલા માણસોને પોતાનાથી વધારે સંકટ ભોગવનારા માણસોની સ્થિતિનો વિચાર કરવાથી આશ્વાસન અને દિલસો મળે છે, અને તેમને પોતાના દુઃખનો વિસારો પડે છે. આથી કરીને એવી ટેવ ઘણી ઉપયોગી છે. આ પ્રમાણે જો કે નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ સંતોષવૃત્તિને

સુખના એક મુખ્ય અંગ સમાન ગણે છે, તેમ છતાં હાલના ઉદ્યોગના જમાનાનું વલણ તેવી વૃત્તિને બાધક છે. અર્થશાસ્ત્રનું શિક્ષણ એવું છે કે નવી નવી ભોગેચ્છાઓ ઉત્પન્ન કરવી, નવા નવા વૈભવના પદાર્થો માટે કામનાઓ પેદા કરવી, અને સુખનું સામાન્ય ધોરણ ઉંચા પ્રકારનું બાંધતું શીખવતું, તથા નવી નવી જરૂરીયાતોની ઇચ્છા રાખતાં શીખવતું, એ બધું ઉદ્યમવૃત્તિનું પોષક હોવાથી ઉન્નતિના મૂળરૂપ છે; તેથી કરીને લોકોની જરૂરીયાતોમાં વધારો કરવો, એમાં તેમની ઉન્નતિનો પાયો રહેલો છે. જેમ માણસની જરૂરીયાતો થોડી, તેમ તેને ઉદરાર્તકેદ માટે થોડી ચીજોની જરૂર પડે છે; અને જ્યાં સુધી તેટલી ચીજો મળતી રહે છે, ત્યાં સુધી તેને ભવિષ્યનો વિચાર કરવાની કાળજી રહેતી નથી, અને તે વર્તમાન સુખનો અનુભવ કરી સંતોષી અને કાળજી વગરનું જીવન ગાળ્યા કરે છે. આવા માણસોનાં જીવન એકંદર રીતે સુધરેલા દેશના લોકોનાં જીવન કરતાં ઓછાં સુખો હોય છે, એમ ખત્રી બરેલી રીતે કહી શકાયજ નહિ. કારણકે જુદા જુદા યુગ અને જમાનાના લોક કેટકેટલું સુખ ભોગવતા હતા, તેનું પ્રમાણ નક્કી કરનાર યંત્ર બનાવી શકાય તેમ નથી; પણ જો તેવાં યંત્ર મળી શકે તો આપણને સમજાય કે સુખનાં બાહ્ય સાધનોમાં સુધારો વધારો કરવાથી મનુષ્ય જાતિના સુખમાં જે વધારો થાય છે, તે આપણા ધારવા કરતાં ઘણો ઓછો છે. પદાર્થોમાં રહેલી નવીનતામાંજ આનંદ આપવાનો શુણ રહેલો છે; તેથી કરીનેજ પ્રાપ્તિના અરસામાં કોઈ વસ્તુ જેટલો આનંદ આપે છે, તેટલો લાંબા પરિચય પછી આપી શકતી નથી. તેજ પ્રમાણે આપણું મન સુખનાં નવાં સાધન સાથે અદ્ય કાળમાં પરિચિત થઈ જાય છે, તેથી તેમની સાક્ષાત આનંદ આપવાની શક્તિ થોડી મુદતે નષ્ટ થઈ જાય છે; એવું પરિણામ એ આવે છે કે થોડી મુદત પછી મન પોતાની મૂળની રિચિતિ ઉપર જઈ ખેસે છે; અને એટલેથીજ બસ થતું નથી, પણ વધારામાં નવી નવી ચીજોની લાલસા કરવાનો અભ્યાસ પડવાથી મન અસંતોષી, અને ફેરફાર માટે વલણાં મારવાના સ્વભાવવાળું

થઈ જાય છે. વળી આવા સ્વભાવને ધર્મસત વસ્તુના નાશ અગર વિયોગથી બચાવે છે. કલેશ અને સંતાપ થાય છે. સુધારાના પ્રવાદમાં અનેક કોમતી લાભ વસડાઈ આવે છે, એમાં સંશય નથી, પણ તેની સાથે વળી એવી જ્ઞાતનાં દુઃખ દાખલ થઈ જવા પામે છે કે જેમનું એકી સુધરેલી સ્થિતિ ભોગવનાના માણસોને સ્વપ્ન પણ હોતું નથી. સુધરેલા દેશના લોકોની દુઃખની લાગણી પણ તીવ્રતર હોય છે. આજકાલ આપઘાત કરવાના દાખલાની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે, એનું કારણ આ છે. આ ઉપરથી એમ માનવું પડે છે કે સુધારો પ્રત્યક્ષ સુખમાં વધારો કરવા કરતાં સંકટ અને દુઃખની ભયંકર જાતોમાં ઘટાડો કરવામાં તથા કેટલીક જાતના સંતાપને તદ્દન નાબુદ કરવામાં વધારો ફતેહમંદ ઉતર્યો છે.

પણ અર્થશાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિમાં એકી જરૂરીઆતોવાળા માણસોનાં જીવન શોચનીય ગણાશે. તેમનું જીવન ઉન્નત કરવા માટે પ્રથમ તે તેમને પોતાની સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ રહેવાનું શીખવશે; તે તેમને વધારે જરૂરી-આતોની ઇચ્છા રાખવાનું શીખવશે; અને સુખનું સામાન્ય ધોરણ વધારે ઉંચા પ્રકારનું બાંધવાનો ઉપદેશ કરશે. હયાત સ્થિતિ પ્રત્યે અસંતોષની લાગણી એ તેમાં સુધારો કરવાની ઇચ્છાનું મૂળ છે; અને આવા પ્રકારની ઇચ્છા એજ ઉત્તમનું-સુધારાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. જીવનની આ ભાવના પ્રમાણે ખરું સુખ સંતોષમાં નથી, પણ આલ્પસ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં. સુખોપયોગનાં નવાં સાધનને તથા નવી શક્તિઓને કેળવવામાં અને વિકસિત કરવામાં, તથા ક્રિયાસકત અને ઉદ્યમશીલ જીવન ગાળવાથી મળતા આનંદમાં રહેલું છે. સંતોષવૃત્તિ, અને ઉત્કર્ષાશા એ બેને આપણી પ્રકૃતિમાં સરખો અવકાશ આપવો એટલે કે પ્રાપ્ત સ્થિતિના ખરા સ્વરૂપની કોમત પીછાની, તેનાથી ઉત્પન્ન થતા સુખનો પુરેપુરો ઉપભોગ કરવો; અને તેની સાથે સુવ્યવસ્થિત અને હિતકર મહત્વાકાંક્ષાનું પોષણ કરવું, આવા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણનું આપણી પ્રકૃતિમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં મિશ્રણ કરવું, એ નાની સુતી-સહેલી-વાત નથી; પણ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ અને સંપૂર્ણ

અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે આ ઉદ્દેશને નિ-
રંતર દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવાની ઘણી જરૂર છે, અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ એ
સૂત્ર આપણાં લક્ષણ ઘટવામાં પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, કારણ કે
આપણા ચારિત્ર્યનાં કેટલાંક અંગ મધ્યમપણાની દૃઢ ઓળંગી છેડે જઈ
એસે તો ઘણી હાનિ થવાનો સંભવ છે, દૃષ્ટાંત તરીકે વિવેકપુરઃસર અ-
ગમચેતી એ દ્વેતહમંદ જીવનનું એક મુખ્ય આવશ્યક લક્ષણ છે; પણ જો
વિવેકથી જીવનમાં આવે નહિ, તો એજ ગુણ દોષરૂપ થઈ પડે છે. ભાવી
સંકટની આગળથી કલ્પના કરીને ઘણા માણસો પોતાના મનને ઘણો
સંતાપ આપે છે; એટલુંજ નહિ પણ જો સંકટ કદી આવવાનાંજ હોતાં નથી,
તેમના ભયની કલ્પના વડે કરીને તે લોહો પોતાના મનને વ્યથ કરી નાંખે
છે. અગમચેતીના ગુણનો દુરુપયોગ કરી ડગલે ડગલે અનિદ્રની કલ્પના
કર્યાં કરવી અને અનિશ્ચિત ભવિષ્યના ભયની કલ્પનાને લીધે ભડકેલા
અને ભડકેલા રહેવું એ ઇચ્છવા લાયક અવસ્થા નથી; એવા વ્યાકુળ ચિ-
ત્તાવાળા મનુષ્યની સ્થિતિ ખરેખર દયાને પાત્ર છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

સુખ અને નીતિ વચ્ચેના સંબંધ.

નીતિ અને સુખ એ બેની વચ્ચે ગાઢો સંબંધ રહેલો છે, એ
વાત બધે કમુત્ર રાખવામાં આવે છે. પણ સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનું
નિવારણ એ બે હેતુ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીનેજ મનુષ્યે પોતાનાં ઇચ્છાઓને
કાર્યરૂપી વ્યાપારમાં પ્રેરવું જોઈએ; એ નિયમ સર્વમાન્ય થઈ શકે તેવો
નથી. તેવીજ રીતે સદાચાર એનું પૃથક્કરણ કરીશું તો જણાશે કે એ
ઉચ્ચ પ્રતિનું આત્મહિત છે; એટલે કે સદાચારણી થવાનું કારણ એટલુંજ

છે કે તેવું આચરણ રાખવાથી સુખી થવાય છે, એ અભિપ્રાય પણ ક્યુમ્મર રાખવા લાયક નજણાતો નથી. ‘ સાચવટ એ સર્વોત્તમ વ્યવહાર-નીતિ છે ’ એ કહેવતમાં મોટું સત્ય સમાયલું છે, એ વાત ખરી છે, તોપણ એમ જે કહેવામાં આવેલું છે કે પ્રમાણિકપણે ચાલવાથી સંસાર વ્યવહારમાં સૌથી વિશેષ લાભ થાય છે, એવા આશયથીજ જે માણસ પ્રમાણિક વર્તનનું સેવન કરે છે, તે ખરેખરો પ્રમાણિક માણસ નથી, એ વ્યાજ-ખી છે. વળી કંચી બતના સદ્ગુણોમાં નીતિ અને સુખ વચ્ચેનો સંબંધ એટલો બધો સ્પષ્ટ નજણાતો નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે, શુદ્ધતમ અંતઃકરણવાળા પુરૂષો સ્વાભાવિક રીતે સુખી હોય છેજ એમ હમેશાં દીકામાં આવતું નથી; ઉલટું સદ્વર્તનશાળી પુરૂષો દુઃખી હાલત ભોગવતા વધારે નજરે પડે છે. સ્વાર્થત્યાગ એ એક મુખ્ય સદ્ગુણ ગણાય છે; પણ મોટા સુખને બદલે નાના સુખનો સ્વીકાર કરવો, એને કદી ખરો સ્વાર્થત્યાગ ગણવામાં આવતો નથી; અર્થાત્ ખરાનિઃસ્વાર્થી અને પરોપકારી પુરૂષ કાંઈ પણ સુખ અગર બદલાની આશા રાખ્યા સિવાય પરોપકાર કરેતોજ તેને ધન્યવાદ મળે છે. વળી ઘણાં માણસોના સંબંધમાં તો એમ બનેલું હોય છે કે તેમના જીવનને સુખી બનાવવામાં સદાચરણ કરતાં પ્રકૃતિ અને શરીર સંપત્તિનો વધારે હાથ હોય છે. કર્તવ્ય ધર્મનું પાલન કરવાથી પ્રકટતી ચિત્તની તૃપ્તિની તથા અંતઃકરણના સંતોષની ખરા સુખમાં ગણના કરવામાં આવી છે; કારણ કે તેટલે દરજ્જે મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણના ઠપકાથી મુક્ત રહે છે. પણ ધણું ખરું તો એમ બને છે કે અલંત દુષ્ટ અને પાપી માણસોને અંતઃકરણના દંશની વેદના ખીલકુલ થતી નથી; અને સજ્જન પુરૂષોને તેની વેદના ઝોછી ભોગવવી પડે છે, એમ પણ બનતું નથી. ઉલટું ચિદ્વૃત્તિ જેમ વધારે શુદ્ધ, વધારે ઉચ્ચ, અને વધારે લાગણીવાળી, તેમ તે સુખને બબલે દુઃખનું સાધન વધારે થઈ પડે છે. તેને લીધે ગળ કરતાં વધારે ઉચ્ચ આશયને પહોંચવાની આપણા મનમાં અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. તે આપણને આપણાં આચરણની ચોખ્ખતા વાસ્તવિક રીતે હોય છે, તેના

કરતાં ઓછી સમજવાનું શીખવે છે. પોતાનામાં જે દોષ રહેલા હોય છે, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી તે આપણા મનમાં વધારે ખેદને ઉત્પન્ન કરે છે. સારી રીતે ગાળવામાં આવેલી છાંદગીના સ્મરણ પડે મુખનો અનુભવ કરવાને બદલે, તે ઘણી વખત માણસોને દુઃખકર અને છેવટે અદ્વૈત શ્રમમાં દોડ્યાં મારવા પ્રેરે છે. સદાચરણના માર્ગમાંથી જરા પણ સ્પર્શિત થવાથી જેને અત્યંત સંતાપ થાય છે, એવા સ્વભાવવાળો માણસ કંકાસનો ભોગ વહેલો થઈ પડે છે. કારણ કે, તેનો સ્વભાવ વિરોધ અને મિત્રભાવને જન્મ આપે છે; અને જે બાબતને જન્મ ઓછા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો માણસ ચલાવી લે છે, તે આવા સ્વભાવવાળા માણસના અંતઃકરણને પરિતાપ કરાવે છે. સત્ય ઉપર સાચી અને શુદ્ધ પ્રીતિ રાખનારા, નિખાલસ હૃદયવાળા, તથા નિષ્પક્ષપાતી પુરુષો, પોતાને જે એકતરફી વિચાર બાંધેલા હોય છે, તેમનો એકદમ ત્યાગ કરે છે, સામા પક્ષની વાજબી દલીલોનો તત્કાળ સ્વીકાર કરીને, પોતાના આવેશને અકુશમાં રાખે છે, અને જે વસ્તુઓ ' હો જ ' એમ આપણે એકદમ જણાવી દઈએ છીએ, તે વસ્તુઓ ' હશે ' ' હોવી જોઈએ ' એમ જણાવે છે; અર્થાત્ જેના સંબંધમાં પુરેપુરી ખાત્રી થઈ શકવાનો સંભવ હોતો નથી, તેના સંબંધમાં નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય દર્શાવવાની ઉતાવળ કરતા નથી; તેમ છતાં જનસ્વભાવનો જેમને પુરેપુરો અનુભવ થયો હશે, તેઓ એકદમ કમુજ કરશે જ કે ઘણા માણસોને તો પોતાના જ-એકતરફી-આગળથી બાંધી દીધેલા અભિપ્રાયોને ચીવટપણે વળગી રહેવામાં વધારે આનંદ થાય છે, અને પોતાની પ્રિય આસ્થા અગર માન્યતાને શિથિલ કરાવનારી વિચાર-ણનો અનાદર કરીને પોતાનું ધારવું અગર માનવું ખરું જ છે. એમ માની બેસી રહેવાનું વધારે ગમે છે. સદાચરણી માણસને સદ્ગુણનું રજ મળતું નથી, તેમજ પાપી માણસને પાપનો બદલો મળતો નથી, તેથી કેટલાક માણસો એમ પણ કહેવા તૈયાર થઈ જાય છે કે ' ઇશ્વરને ધેર પણ અન્યાય છે. '

આવાં આવા કારણોને લીધે નીતિ અને સુખ એ બે એકરૂપ છે; એ બેની વચ્ચે કાર્યકારણ બાવનો સંબંધ છે, એવો સિદ્ધાંત માની શકાય તેવો નથી. સદાચાર અને સુખ એ બેની વચ્ચે જે કે ગાઢો સંબંધ રહેલો છે. તોપણ સ્ટ્રોધક લોકો જણાવે છે તેમ સદાચારમાં સુખ આપવાની શક્તિ રહેલી છે, એ વાત ખરી છે, પણ તેટલાજ કારણસર સારા માણસો તેનું સેવન કરતા નથી. સુખ એ આપણા જીવનનો માર્ગદર્શક નથી, પણ સાથી છે. જનસ્વભાવનું બારીક નિરીક્ષણ કરવાથી જણાશે કે સુખથી ભિન્ન અને વધારે ઉચ્ચ, એવું કંઈ પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રહેલું છે. સુખથી વધારે ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ તેનો ઉચ્ચાશય છે; અને જીવનના ઉદ્દૃષ્ટપણનો આધાર આવા ઉચ્ચાશયને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તેના ઉપર રહેલો છે. આખરે નિર્વાણપદ મેળવવું, આત્માની શાન્તિ મેળવવી, એ પણ જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ નહીં. પણ કર્તવ્ય બળવવું-પ્રાપ્ત ધર્મનું પાલણ કરવું, અને સાચવટથી ચાલવું, એજ જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. કાર્લાઇલ કહે છે તેમ, *Let duty, not happiness, be thine ideal.* 'સુખ નહીં, પણ ધર્મજ તારું પરમ પ્રાપ્ત્ય સમજ.'

સુખના કરતાં ઉચ્ચતર જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ હમેશાં દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવો જોઈએ, એ સિદ્ધાંત જે કે માન્ય રાખવા લાયક છે, તોપણ નીતિ અને સુખ એ બેની વચ્ચે જે ગાઢ અને નિકટનો સંબંધ છે તેનું પણ નિરૂપણ કરવાની જરૂર છે. હલકી જાતના સદ્ગુણો અને સુખ વચ્ચેના સંબંધમાં તો ભૂલ થવાનો સંભવ નથી. એતો નિર્વિવાદ છે કે ઉદ્યોગ, સંયમવૃત્તિ, અને સાધુવૃત્તિના સેવનથી આરોગ્ય, દીર્ઘાયુષ્ય અને આત્માદી ભોગવવાનો જેટલો સંભવ છે, તેટલો તેથી ઉલટા માર્ગનું સેવન કરવાથી પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી. અતિશય મધપાન અને વિષયલંપટપણથી તંદુરસ્તીનો નાશ થાય છે, અને આવરદા ટુંકો થાય છે, આગસ, જુગાર અને કુચ્છંદ સુખસંપત્તિનો નાશ કરે છે; દુષ્ટ સ્વભાવ, સ્વાર્થપરા-

યણુતા અને અસૂયા મિત્રતાનો ભંગ કરે છે, તથા વિરોધ અને અભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, એ બધું અનુભવ મિદ્ધ છે. વળી પ્રત્યેક સુવ્યવસ્થિત જનસમાજમાં કર્તવ્યપરાયણતાના માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી સંપન્ન અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; અને છળકપટ, દગલખાઇ, જોરજુલમ અને બળાતકારના માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી, તેમજ અન્ય જનોના હકની અવગણના કરવાથી, કાયદા અગર લોકમત મારફતે શાસન મળ્યા વગર રહેતું નથી. બિશપ બટલરે જણાવ્યું છે તેમ એકંદર રીતે જોતાં સદાયરણુનો માર્ગ સુખની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે, અને દુરાચાર પરિણામે દુઃખનોજ ભેટો કરાવે છે, અને એટલા ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે દુનિયાના વ્યવહાર ઉપર નીતિનું અંકુશ રહેલું છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ સુખાન્વેષણ એ બધારે આપણી પ્રવૃત્તિનો પ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ નથી હોતો, ત્યારેજ ખરું સુખ મળી શકે છે. નિર્ઘમી અને આળસમાં ફેંકટ ગુમાવેલું જીવન તર જતે નિરસ અને કંટાળાભરેલું થઇ પડે છે, એટલુંજ નહિ, પણ આપણી સઘળી શક્તિઓને હિતાવહ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિમય કરવાથી જે ચોક્કસ આનંદ અભિવ્યક્ત થાય છે, તેનાથી પણ તે આપણને ખેનસીખ રાખે છે; તેવીજ રીતે હુંપદ ભરેલું જીવન ગાળવાથી સામા માણસની દિલસોજીથી જે સુખ અને સંતોષ મળે છે તેનાથી ખેનસીખ રહેવાય છે; એટલે કે અહંકારી માણસના તરફ દ્રોષ માણસ દિલસોજી ખતાવવાની દરકાર કરતું નથી. દુનિયાના અનુભવથી જે ઉધાડું શિક્ષણ મળે છે તે એ છે કે ઉઘમ, કર્તવ્ય પરાયણતા, અને સુવ્યવસ્થિત આચરણ, એ ત્રણ ચિરસ્થાયી સુખનાં આવશ્યક અંગ છે. દુરાચારથી મળતો આનંદ ક્ષણભંગુર-અશાશ્વત-છે, અને ઘણી વખત તે પોતાની પાછળ કલેશ, નખળાઇ અને પશ્ચાતાપનો વારસો મૂકતો જાય છે. ઉંચા પ્રકારના આનંદ ઘણું કરીને ઉમર વધવાની સાથે દૃઢ અને વૃદ્ધિગંત થતા જાય છે; અને સુખનાં સર્વ અંગમાં સદ્-વર્તન જે સરસાઇ ભોગવે છે, તેનું કારણ એટલુંજ છે કે તે ક્ષણિક સુખથી નહિ લોભાતાં, દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી સાચા અને લાંબી મુદત ટકે એવા શુદ્ધ

સુખના માર્ગનું દર્શન કરાવે છે.

મનુષ્ય સ્વભાવમાં એવી વિલક્ષણતા રહેલી છે કે તેને સુખ પ્રાપ્તિ માટે બહારનાં સાધનોની અપેક્ષા રહે છે. આપણી જાતનો વિચાર કરવાથી આપણને આનંદ થતો નથી; પણ આપણા જીવનની હાલની સ્થિતિ, તથા તેના ભાવીના સંબંધના વિચાર ઉપરથી મનને પાશુ વાળવા માટે બીજા કોઈ બાહ્ય વસ્તુની આપણે ઇચ્છા રાખીએ છીએ. સહવાસ, અને રમત ગમતથી મળતા સુખનો આધાર તેમની આપણી જાતની વિસ્મૃતિ કરાવી આપવાની શક્તિ ઉપર રહેલો છે. આપણું જીવન જે ભય અને અનિશ્ચિત-પણાથી ઘેરાયલું છે, તેના વિચાર છીએ, સારે તે આપણને દુઃસહ લાગે છે; અને જે બહારની મદદ ન હોય તો આપણા દુઃખનો પાર જ રહે નહિ. આવી બહારની મદદમાં આપણું ચિત્ત જે બાબતોમાં હિત ધરાવવા તથા ઉત્સાહ લેવા શીખે, એવા હિતના વિષયો ઉત્પન્ન કરવા, એવી પ્રવૃત્તિ પહેલું સ્થાન ભોગવે છે. આવા હિતના વિષયોમાં સ્વાર્થપર વિષયો કરતાં પરાર્થપર વિષયો આત્માવલોકનજન્ય ચિત્તના ઉદ્દેગની વિસ્મૃતિ કરાવવાની વધારે શક્તિ ધરાવે છે. અન્ય જનોના હિતના વિચારમાં લીન થઈ જવાથી આપણે આપણા જીવન સંબંધી વિચાર કરવાથી ઉપજતાં વિષાદ અને ખિન્નવૃત્તિથી દૂર રહી શકીએ છીએ; આપણા જીવનની દૃષ્ટિમર્યાદા વધારે બહોળી-વિસ્તૃત-થાય છે; નૈતિક અને પરાપકારશીલ લાગણીઓનો વિકાસ થવાથી સ્વાર્થ-નિષ્ઠ અને હુ-પદ ભરેલી શિકર ચિંતાઓ દૂર હડી જાય છે, અને આખરે બીજાઓના સુખનું ચિંતન કરવાથી આપણા પોતાના સુખની વૃદ્ધિ થાય છે.

ચિન્ત્યમન્ડના ડ્યુક જોગા એક પત્રમાં ખૂબ સુવ્યવસ્થિત જીવનના ઉદ્દેશોનું જેવું વર્ણન કરેલું છે, તેવું બીજે કોઈ સ્થળે દૃષ્ટિએ પડનાર નથી. “ દુનિયામાં જે પ્રત્યક્ષ હેરાનગતી અને નિરાશાના અનેક પ્રસંગો યુજરતા હોય છે, તે બધાનો વિચાર કરતાં, માણસે પોતાના મનને સતોષ આપનારાં સાધન જેમ અને તેમ વધારે સંખ્યામાં તૈયાર રાખવાં એ ઉદ્દાપણુ

ભરેલું છે. જ્યારે આપણે આપણું ચિત્ત એકજ બાબત ઉપર એકાગ્ર કરીએ છીએ-ચોંટાડીએ છીએ, ત્યારે જો તે બાબતનું અને આપણા જીવનનું એકરૂપ થઈ જાય તોજ તેમાંથી આનંદ મળે છે.; (પણ તેમ થવું સહેલું નથી.) તેમ છતાં મનને રોકવા માટે એકથી વધારે વિષયો તૈયાર રાખવામાં જો કે શાણપણ રહેલું છે, તો પણ, તેમાંથી એક વિષયને પસંદ કરી તેને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ, અને બીજા વિષયોને ઘટતી રીતે ગૌણસ્થાન આપવું જોઈએ. ” આની સાથે એ પણ સત્ય છે કે આવી બાબતોમાં તથા આવા વિષયોમાં સ્વાર્થ-આત્મહિત-સાથે બીલકુલ સંબંધ નહિ ધરાવનારા એવા પરાર્થપર વિષયો વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. કારણ કે જેમ જેમ આપણે સ્વાર્થ ઓછો શાધીએ છીએ, તેમ તેમ આપણી રહેણી વધારે નિયમસર થાય છે, અને આપણે વધારે સુખી થઈએ છીએ; કેમકે નિઃસ્વાર્થી જીવન દુર્ગુણોનો નાશ કરે છે, લાલસાઓને નાબુદ કરે છે, આત્માને દૃઢ કરે છે, અને મનને ઉન્નતિમાં આણી તેમાં વધારે ઉચ્ચ વિચારોનો સંચાર કરે છે; આથી કરીને આપણા આચાર વિચાર આપણા સ્વાર્થમાંજ લીન ન થવા દેવા માટે આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ; તથા પરાર્થપર પ્રવૃત્તિનું વધારે સેવન કરવું જોઈએ, એટલે કે પરોપકારનાં કામ કરવા તરફ મનને વધારે વાળવું જોઈએ. કેટલાક માણસોની આ વિષયને લગતી પ્રવૃત્તિ પોતાના કુટુંબની મર્યાદામાંજ સમાઈ રહે છે; અર્થાત્ ‘ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો’ આપવાનું મૂખાંધપિણું તેઓ બતાવતા નથી. કેટલાક તેથી આગળ વધી પોતાની પરાર્થવૃત્તિના પ્રવાહને પોતાની પડોશની સાથે સંબંધ ધરાવનારી છુટી છવાયી ફરજો અને સખાવતો તરફ વહેવા દે છે, અને પોતાની પડોશમાં રહેતા લોકોનાં સુખમાં વધારો થાય એવાં કામને ઉત્તેજન આપે છે. કેટલાક માણસો વળી તેથી પણ આગળ વધી સમગ્ર જનમંડળનું હિત સાધે એવાં સાર્વજનિક કામમાં, તથા રાજકીય, જનહિતકારી, અને ધર્મદાતાં કામમાં ઉલટ ભર્યો લાગ લે છે. જીવનને સુખી બનાવવામાં યુદ્ધિ કરતાં સારાં

લક્ષણનો હાથ વધારે હોય છે, તેથી કરીને આપણા સ્વભાવની પરોપકાર-શીલ વૃત્તિઓને કેળવવી એ નૈતિક શિક્ષણનો પહેલો પાઠ છે, એટલું જ નહિ, પણ એ દુનિયાદારીના ઠહાપણનો માર્ગ પણ છે.

બીજી આખતોની માકક આવી ટેવ સંપાદન કરવામાં પણ શરૂઆતમાં સુશીલ્પતો નડે છે; પણ દૃઢ અભ્યાસથી તે ટેવ સાધ્ય થઈ જાય છે, અને તેમ થયું એટલે પછી પરગણુ થવનો, અને પરોપકારી કામ કરવાનો આપણો સ્વભાવજ પડી જાય છે. પોતાનો સ્વભાવ બદલવાની, તથા પોતાનાં લક્ષણમાં સુધારો કરવાની માણસની સત્તાની મર્યાદા જે કે ઘણી સાંકડી છે, તોપણ એટલું તો સત્ય છે કે બુદ્ધિનો વિકાસ કરવામાં જેટલો પ્રયાસ પડે છે, તેના કરતાં એમાં ઓછો પડે છે. ઘણા માણસોને બુદ્ધિ વિકાસને માટેનાં આવશ્યક દ્રવ્ય અને દુરસદ મળી શકતાં નથી, અને જે માણસો તે મેળવવા જેટલા ભાગ્યશાળી હોય છે, તેમના મોટા ભાગની રૂચિ, વૃત્તિ, અને સમજશક્તિને જ્ઞાન અને ચિંતનના ઘણા વિષયો અનુકૂળ હોતા નથી; તેથી તેવા વિષયોમાં ઘણા લોકો ચંચુ પ્રવેશ કરી શકતા નથી. પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં સ્વાર્થત્યાગ-સ્વાર્થભ્રુ-કરતાં, અને આત્મભોગ આપતાં શીખવું; સત્યને માર્ગે ચાલવું; સાચવટ ઉપર પ્રીતિ રાખવી; અને પોતાના મોટા દોષ મટાડવા, મોટી ખોટો સુધારવી; એ બધું દરેક માણસનાથી બની શકે તેવું છે. બુદ્ધિબળમાં પાછળ પડી ગયેલા-ઓછી બુદ્ધિવાળા-માણસોમાં પણ સ્વાર્થત્યાગ કરી પરોપકાર કરનારા, શાંત હિંમત બતાવનારા, આદત અને સંકટ વખતે મન વાળી ધૈર્ય તથા સહન-શીલતા બતાવનારા, દિલગીરી ભરેલી ફરજ શાંતપણે બજાવનારા, અને બીજાના હાથથી નુકસાન થતાં ક્ષમાવૃત્તિ રાખી મોટું મન રાખનારા, એવા કેટલા બધા માણસો મળી આવે છે !

એકલપેટાપણનો દુર્ગુણ આપણા સ્વભાવમાં દાખલ થઈ જતો અટકાવવાની, તથા સ્વાર્થપરાયણતાની કુટેવ વધી જતી અટકાવવાની માણસો

દ્રણી કાળજી રાખવાની જરૂર છે, એ તો ઉઘાડુંજ છે; પણ પારમાર્થિક-પરોપકારશીલ વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખવાની જરૂર નથી એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. પાત્ર અપાત્રની તપાસ કર્યા વગર વગર વિચાર્યું પુણ્યદાન કરવાથી જનસમાજને જે ભારે નુકસાન થાય છે, તે સખાવતનું ખંડ સ્વરૂપ નહિ સમજવાની ભૂલને લીધે થાય છે. ઘેર ઘેર ભટકી ભીખ માગનારા મજબૂત બાંધાવાળા ભીખારીઓને નિર્વાહ પૂરતો ખોરાક મળવાથી, તેમને મહેનત કરવાની તથા ધંધે વળગવાની ગરજ રહેતી નથી, તેમનો આત્મા-વલંબનનો ગુણ નાશ પામે છે, અને તેઓ બેફિકરા, આળસુ અને અવિચારી થઈ જાય છે. સવારથી સાંજ સુધી મહેનત અને ઉદ્યોગ કરનારાઓનાં પેટ ભરાતાં નથી, પરંતુ નિર્ધમી લોકો ભીખ માગી સુખેથી નિર્વાહ કરી શકે છે. આથી કરીને જનસમાજ ઉપર માઠી અસર થાય છે. આળસ અને અવિચારને ઉત્તેજન મળે છે, અને સ્વાશ્રયી થવાનો ગુણ નાશ પામે છે. ધંધાથી કંટાળેલા એવા લોકો પણ સહેલો અને સીધો એવો ભીખનો માર્ગ પકડે છે, અને ખરા પરસેવાની કમાઈ ખાનારા મહેનતુ વર્ગ ઉપર તે લોકો એક બોજ સમાન થઈ પડે છે. વળી ‘નવરો બેઠો નખોદ વાળે’ એ કહેવત પ્રમાણે અનુદયમી ભીખારીઓનો કાળ ખટપટમાં જાય છે. ભીખારી વર્ગમાંથી સાધારણ ગુન્હા કરનારા માણસો ઉત્પન્ન થાય છે; આથી કરીને તેવા માણસોને ભીખ આપવી એ પોતાને ખરચે ગુન્હેગાર મંડળી ઉભી કરવા જેવું થાય છે. આ ઉપરથી સમજશે કે આવા જે અનર્થ ઉભા થવા પામે છે, તે પરોપકારનું ખંડ સ્વરૂપ નહિ સમજવાને લીધે થાય છે. જે વર્તન સમાજની ઉન્નતિ કરવામાં સહાયભૂત થઈ પડે તેનેજ પરોપકાર ગણવો જોઈએ. પણ જે પૈસાદાર માણસ પોતાની પાસે ભીખ માગવા આવનાર ભીખારીની આગલી પાછલી હકીકતથી વાકેફ થવાની દરકાર કરતો નથી, પોતાની સખાવતનું પરિણામ કેવું આવશે, તેનો વિચાર કરતો નથી, અને યાચના કરનારને દ્રવ્ય આપવામાંજ પોતાની ફરજની સમાપ્તિ થાય છે, એમ માને છે, તે જનસમાજને ભારે નુકસાન કરે છે. અપંગ, નિરાધાર, કે અનાથ માણ-

સોનેજ મદદ કરવી જોઈએ એવો નિશ્ચય બાંધી વર્તનાર માણસ કોઈ કોઈ વખતે જરૂર કરતાં વધારે સખ્ત ધોરણે ચાલવાની ટેવવાળો થઈ જાય છે, એ વાત જો કે ખરી છે, અને સુપાત્ર કુપાત્રની પરીક્ષા કરવા જતાં ધણી વખત એમ પણ બને છે કે આપણે હાથે ખીલકુલ સખાવત થતી નથી, એ વાત પણ ખરી છે; અને તેથી એવો સ્વભાવ પડી જતો અટકાવવાની ખાસ કાળજી રાખવી ઘટે છે; તેમ છતાં વિચાર વગરની સખાવતથી વધારે હાનિ થાય છે, એની ના પાડી શકાય તેમ નથી.

પરાર્થપર વૃત્તિઓને તથા પરોપકાર બુદ્ધિને વળગેલા ખીન્ન કેટલાક દોષ વધારે હાનિકારક અને અનિષ્ઠજનક છે. આથી કરીને તેમાં જે વિકાર દાખલ થઈ જવાનો સંભવ છે, તેનાથી સાવધ રહેવાની વધારે જરૂર છે. આવા દોષ અને વિકારને વધારે ભયંકર ગણવાનું કારણ એટલું છે કે પરોપકાર બુદ્ધિથી થતાં સઘળાં કામ નીતિમય છે, અને પરાર્થપરચણતા એ આપણા સ્વભાવની ઉચ્ચતર દશા છે, એમ માનીને આપણે આપણી પરાર્થપર વૃત્તિઓને સ્વચ્છંદે વર્તવા દેવાની ભૂલ કરીએ છીએ, અને તેમના ઉપર અંકુશ અને દેખરેખ રાખવાની આપણને જરૂર લાગતી નથી. પણ આવી વૃત્તિઓ અવળે માર્ગે ચઢી જવાથી કેવો ભારે અનર્થ થવાનો સંભવ છે, તેનો વિચાર કરીશું તો આ સૂચના ઉપયોગી લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ. આગલા વખતમાં ધર્મને નામે જે જુલમ ગુજારવામાં આવતો હતો, તે આવી સમજને આભારી હતો. મુસલમાન લોકો અંતઃકરણપૂર્વક એમ માનતા કે જખરાઈ વાપરીને પણ કાફર લોકોને મુસલમાની ધર્મમાં વટલાવવા એ તેમના ઉપર મોટો ઉપકાર કરવા સમાન છે, અને તેમ કરવું એ આપણી ધરજ છે. ધર્મઝનુની લોકો એમ માને છે કે પરધર્મી લોકો આપણો ધર્મ સ્વીકારતા નથી એ તેમની ભૂલ છે, અને તેથી તેમના કલ્યાણનો માર્ગ બંધ થાય છે, તેમજ પાખંડમત લોકોમાં વધારે વિસ્તારમાં ફેલાવાથી જન સમાજને ભારે નુકસાન થાય છે, માટે તેવા ધર્મનો ઉપદેશ

કરનારા લોકોને જીવતા બાળી નાખવા, તેમના ઉપર હરેક પ્રકારનો જીલમ ગુજારવો, અને ખોટો ધર્મ છોડી પોતે જેને સત્ય ધર્મ માનતા હોય છે, તેનો સ્વીકાર કરવાની તેમને ઈચ્છા પાડવી એ બધાં કાર્ય કરવાથી જનસમાજના ઉપર મોટો ઉપકાર થાય છે, અને તેમાંજ માણસ જાતનું કલ્યાણ રહેલું છે. સાર્વજનિક કામને અંગે કોઈની જમીન પડાવી લેવી, અગર ખીજી રીતે ગેરવાજખી લાભ લેવા, એમાં કાંઈ ખોટું નથી, તથા તેવાં કામને અંગે જે પાપાચરણ કરવામાં આવે, તેમાં કાંઈ પાપ નથી; એવું માનનારા તથા તે પ્રમાણે વર્તનારા ઘણા માણસો આપણા દીકામાં આવે છે.

અરથાને અને અઘટિત રીતે તથા પ્રમાણ વગરની દયા દેખાડવાથી દુનિયા ઉપર જેટલો અપકાર થાય છે, તેટલો ખીજા કશાથી નથી થતો. આપણા સ્વભાવનો ગુણ એવો છે કે જે દુઃખનો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ શકીએ છીએ, તેનાથીજ આપણું હૃદય પીગળે છે, અને જીદી જીદી જાતનાં સંકટ આપણી કલ્પનાશક્તિ ઉપર જે ઓછી વસ્તી અસર કરી શકે છે, તેનો તેમના મહત્વના પ્રમાણ ઉપર કશો આધાર હોતો નથી. જે ખરેખરો પરાંપકારી પુરૂષ હશે, તેના અંતઃકરણ ઉપર પણ પોતાની પડોશના કોઈના અકાળ મૃત્યુથી, અગર કોઈ ખેદકારક હોનારતથી, જેટલી લાગણી થશે, તેટલી ખીજા દુઃખનાં દેશમાં ધરતીકંપ અગર મરકીએ કરેલી ખરાબીથી નહિ થાય. લોકોમાં વધારે જાણીતા થયેલા અપરાધીના મરણ તરફ જેટલી દિલસોજી ખેંચાય છે, તેટલી ખીજા કોઈ માણસનું મરણ ખેંચી શકતું નથી. તેવીજ રીતે કોઈ પ્રખ્યાત ખુનીને શાંસીને લાકડે લટકાવવાથી જેટલી લોક લાગણીને જન્મ મળે છે, તેટલી લાગણી દૂરની લડાઈમાં માર્યા ગયેલા બહાદુર સિપાઈઓ તરફ જતાવવામાં આવતી નથી. આવા પ્રકારની વિવેકબુદ્ધિ વર્તન ઉપર પણ અસર કર્યા વગર રહેતી નથી. બહાર દેખાઈ આવતા સંકટની આપણી દયાવૃત્તિ ઉપર ભારે અસર થાય છે, અને તેથી તેનું નિવારણ કરવાના ઉપાય અજમાવવા માટે આપણે એકદમ કમરકસી તૈયાર થઈ જ-

ધ્યે છીએ; પણ તે વખતે એટલો વિચાર કરવા થોભતા નથી કે આપણાં કૃત્યનાં દેખીતાં અને પ્રત્યક્ષ પરિણામ કરતાં છુપાં અને પરોક્ષ પરિણામ વધારે વિશાળ અને દૂરગામી હોય છે; નાના અનર્થને ટાળવા જતાં ખીજે નહિ ધારેલો અનર્થ ખીજા બાળુએથી છુપી રીતે ડોકું ઉચું કરે છે, અને તેની માઠી અસર વધારે વિશાળ અને બહોળા વિસ્તારમાં થાય છે. ફોજદારી કાયદામાં અપરાધીઓને માટે જે સજા પ્રમાણવામાં આવેલી હોય છે, તેની સખ્તાઈમાં ઘટાડો કરવા, તથા અપરાધીઓને સારે માર્ગે ચઢાવવા માટે જે દોશીશ કરવામાં આવે, તે પ્રશંસાને પાત્ર છે, પણ તુરંગમાં ખમવાં જોઈતાં સંકટમાં એટલો બધો ઘટાડો કરવાની તજવીજ થાય, કે તેથી સજાને અંગે રહેલો ગુન્હા થતા અટકાવવાનો ગુણુ નષ્ટ થાય અને ગુન્હા કરવાના કામને ઉત્તેજન મળે તથા અપરાધીઓને નિરપરાધી દરિદ્રી માણસોના કરતાં સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકવા જેવું થાય, તો એવા પ્રકારની દયાવૃત્તિ જનસમાજના ઉપર હિત કરતાં અહિત વધારે કરે છે. તેજ પ્રમાણે જનસમાજમાં રહેલા પ્રત્યેક ખોટા ચાલ અને હાનિકારક રિવાજનું નિવારણ કરવા માટે નિયામક કાયદા મારફતે સરકારની સત્તાનો ઉપયોગ કરાવવાની ઉતાવળ કરનારા માણસોને તેવી પદ્ધતિને અંગે રહેલા માણસોની સ્વાશ્રય, ઉદ્યોગ, અને જાત મહેનતની ટેવોને શિથિલ કરી નાખવાના વલણનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ હોતો નથી; તેવીજ રીતે આવાં પગલાં ભરવાથી રાજ્યને માથે ખર્ચના ખોજમાં વધારો થવાથી તરફડીયાં મારતા ઉદ્યોગ હુન્નર ઉપર તદ્દન કચરી મારનારા કર નાખવાની જરૂર ઉભી થાય છે, અને તેથી દેશની આબાદીના આધાર-રૂપ ઉદ્યોગ હુન્નર નાશ પામવાનો સંભવ ઉભો થવા પામે છે એનો વિચાર તેમને આવતો નથી. રાજના જીલમથી રીખાતી કોઈ પ્રજાનો અગર પ્રજાના એક વર્ગનો ઉદ્ધાર કરવાની શુદ્ધ લાગણીને વશ થઈને જનહિતેથી પુરૂષો કેટલીક વખત એવા ઉપાય સૂચવે છે કે તેથી વધારે અનર્થ ઉપજવનારા વિચારનાં ખીજ રોપાય છે. કેટલીક વખત દયાની ખોટી લાગણીને વશ થઈને રાજ્યતંત્રના શુકાનીઓ સખ્તાઈ ભરેલાં પગલાં ભરવામાં આનાકાની કરે છે,

પણ તેનું પરિણામ ઉલટું એવું આવે છે કે શરૂઆતમાં થોડી સખ્તાઈથી અટકાવી શકાત, એવાં મોટાં હુલ્લડ કરવા માટે લોકોને ઉત્તેજન મળે છે, અથવા તો રાજ્યવલિવટમાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે, અને હજારો જનની ખુવારી થાય એવા ગુચ્છવણ ભરેલા સંગેગ ઉભા થાય છે.

મનુર વર્ગનાં સ્ત્રી પુરૂષોની પાસેથી ગળ ઉપરાંતનું કામ લેતાં અટકાવવાના, તથા તેમની સુખાકારી સાચવવાના, ઉદ્દેશથી બાંધવામાં આવતા કાયદા ઘડતી વખતે જે વિવેક અને શાણપણથી વર્તવામાં ન આવે, તો તેથી આ સ્પર્ધાના જમાનામાં તેમને ધંધા વગરના થઈ રખડવાનો પ્રસંગ આવે, તેમનાં નિર્વાહનાં સાધનોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય, તેમને મળતા મુસારાનો દર ઘટી જાય, અને તેથી આખરે તેમના જીવનનાં સુખ ઉપર અત્યંત માઠી અસર થાય, એ દેખીતું છે. જે રમત ગમ્મતો સર્વાંશે શુદ્ધ અને નિર્દોષ નહિ હોવા છતાં, ઘણા લોકોના આતંદનાં સાધન સમાન હોય છે, તેમાં ભાગ લેતાં અટકાવવાના કાયદા બાંધવામાં આવે છે તો તેનું પરિણામ એવું આવે છે કે લોકો છુપાપણ વધારે હાનિકારક વિલાસનું સેવન કરવા લલચાય છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ સખાવત કરવામાં વિવેક નહિ રાખવાથી, તેમજ નિરાશ્રિત કાયદાનો અમલ વધારે ઉદાર અને ઉડાઉપણના ધોરણથી કરવાથી, ઉંઘાગની તથા કરકસરની ટેવોનો નાશ થાય છે, અને ગરીબ લોકોની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે ઉલટું લોકો વધારે ગરીબ થતા જાય છે. જે માખાપ બાળકને અત્યંત લાડ લડાવી, તથા તેને કાલો બનાવી સ્વચ્છંદપણે વર્તવા દેછે; વાંક પડ્યા છતાં પણ કોઈ પણ જાતની શિક્ષા કરતાં કચવાય છે; અથવા તો તે જે માગે તે બધું લાવી આપી તેનું મન કોઈ પણ રીતે દુભાય નહિ, તેની ખાસ કાળજી રાખે છે, તે પોતાના બાળકને માટે સુખી જીવનનો પાયો તૈયાર કરે છે, એમ કોણ કહી શકશે ? જે માણસ ખર્ચ ખુટણની બાબતમાં અવિચારી તથા ઉડાઉ હોય છે, તથા જે દુરાચરણી હોય છે, તેમનાં જીવતર ખરાબ થઈ જાય છે, આ

નિયમનું ભાન જીલાવનાર, તથા તેની અસરને નાબુદ કરનાર પરોપકારી પુરૂષ ખરેખરો પરોપકાર કરે છે, એમ શી રીતે કહી શકાય ?

વિવેક વગરના પરમાર્થની મોટી ખોડ એ છે કે તે સમીપ વર્તી પ્રત્યક્ષ, અને તરતના પરિણામ ઉપરજ દષ્ટિ રાખે છે, અને દૂરનાં તથા પરોક્ષ પરિણામનો તેને વિચારજ હોતો નથી. પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી એ એક જાતનો પરોપકારજ છે, અને પ્રાણીઓ ઉપર ગુજરતું ધાતકોપણ અટકાવવા માટે ઈંગ્લાંડમાં કાયદા પણ બાંધવામાં આવ્યા છે. જે દેશમાં 'અહિંસા પરમો ધર્મ' મનાય છે ' અને જ્યાંના લોકોને માંસ ભક્ષણનો નિષેધ છે, તેમની વાત નિરાળી છે; પણ જ્યાં તેવો કશો પ્રતિબંધ મંથી, અને માંસ ભક્ષણની છુટ છે, ત્યાંના લોકો પણ મનુષ્ય જાતિના અત્યંત દુષ્ટ અને અસાધ્ય ગણાતા વ્યાધિઓને માટે ઉપાય શોધી કાઢવાની ખાતર ઘણી સૈંકડી હદમાં, તથા ઘણીજ સાવધતાથી પણ જીવતાં પ્રાણી ઉપર પ્રયોગ અજમાવવામાં આવે તેની સામે પોકાર ઉઠાવે અને તેમ કરી મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણનો ઉપાય શોધી કાઢવાનો માર્ગ સદતર બંધ કરે એ દયાવૃત્તિ કેવી કહેવાય ! જે લોકોને હડકાયાં કૂતરાં કરડ્યાં હોય તેમની સારવાર તથા દવા કરવા માટેનું પાસ્ચર ઈન્સ્ટીટ્યુટ પોતાના દેશમાં સ્થાપવા દેવાની ઈંગ્લાંડના લોકો ના પાડે છે, અને તેમ છતાંજે ઉપચારને પોતાના દેશમાં નિષિદ્ધ ઠરાવેલા છે, તેમનો લાભ લેવા માટે તેવા રોગના ભોગ થઇ પડેલા દરદીઓને પારિસ ખાતે મોકલવામાં તેઓ કશો બાધ ગણતા નથી ! શિકારને બહાને હજારો પશુ પક્ષીનો વધ કરનારા માણસો અસાધ્ય ગણાતા રોગના ઉપાય શોધી કાઢવા માટે જીવતાં પ્રાણીઓ ઉપર અખતરા અજમાવવાના કામને ગુન્હા સમાન ગણે છે ! કેટલીક વખત પોતાની સ્ત્રીની પ્રત્યે ગેરવર્તણૂક ચલાવવા બદલ જેટલી શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે, તેના કરતાં બિલાડીને હેરાન કરવા બદલ વધારે શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે ! એક વખત કૂતરાંની સારવાર કરનારા એક ડોક્ટરના લાભમાં સાત કૂતરાંની દવા કરવાના ખર્ચ બદલ

તેમના માલીક પાસેથી રૂપ પૈડ વસુલ કરી લેવાનું હુકમનામું કરી આપવામાં આવ્યું હતું. તે કૂતરાના ખોરાકને લગતું જે ખીલ રળું કરવામાં આવ્યું હતું, તે જોતાં આપણા મનમાં એવો વિચાર આવ્યા વગર રહેતો નથી કે એવી સારવાર જે દવાખાનામાં રહેનારા દરદીઓની કરવામાં આવતી હોય તો તે કેટલા ભાગ્યશાળી ગણાય ! તેજ દેશમાં વળી કેટલાક માણસો મૃગયાના વહિવટને પણ નિંદા અને નિષિદ્ધ ગણે છે; પણ મૃગયાનો શોખ કેટલો બધો હિતકર છે એનો તેમને ખીલકુલ ખ્યાલ હોતો નથી. વળી શિકારથી નાશ પામનારાં અસંખ્ય પ્રાણી જે હયાત રહ્યાં હોત તો તેમની શી વલે થાત તે પણ વિચારવા જેવું છે. તેમજ જે પ્રાણીઓ જન તેજ ખીજ પ્રાણીનો શિકાર કરી જીવે છે, તેમનો નાશ કરવાથી સમગ્ર પ્રાણીવર્ગના દુઃખમાં વધારો થવાનો સંભવ છે કે કેમ તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. કારણ કે એક મગરમચ્છ મરે છે, ત્યારે લાખો નાનાં માછલાં રાજ થાય છે, અને એક સિંહનો વધ કરવાથી હજારો નાનાં પશુના જીવ ઉગરે છે.

જંગલી જનાવરોના સંરક્ષણના સંબંધમાં કાયદા મારફતે એટલુંજ કરી શકાય કે તેમનામાંના નિષ્પદ્રવી વર્ગની માદાઓનો જ્યારે પ્રસવ કાળ જતો હોય, અને તે જ્યારે પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવાના કામમાં રોકાયેલી હોય, તે વખતે તેમનો વધ કરવો નહિ. પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો દયાભાવ આવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ. વળી આવા પ્રકારના અંકુશ ખીજ કારણસર પણ જરૂરના છે. મનુષ્ય જાતની વસ્તીમાં મોટો વધારો થયો છે, અને જીવ લેનારાં શસ્ત્રોની શક્તિમાં ઘણો સુધારો થયો છે, તેથી જે લોકોના મૃગયાના શોખ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં નહિ આવે તો પ્રાણીઓની કેટલીક જાતો દુનિયા ઉપરથી તદ્દન નાબુદ થઈ જવાનો ડર રહે છે. છેવટે જે કોમળ હૃદયવાળી સ્ત્રીઓ મૃગયાના ચાલને વખોડી કાઢે છે, તથા જીવતાં પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગ અજમાવવાના વહિવટને નિંદા ગણે છે, તેમને જ્યારે

પોતાના પોશાકમાં તથા ટોપીઓમાં પક્ષીનાં સુંદર અને ભાતભાતનાં રંગવાળાં પીછાં ધાલીને ફરતી જોઈએ છીએ, સારે આપણા મનમાં ખેદ થયા વગર રહેતો નથી; કારણ કે તેવાં પીછાં મેળવવા માટે કેટલાં બધાં પક્ષીઓનો ઘાતકી રીતે નાશ કરવામાં આવતો હશે !

પ્રકરણ ૩ જી.

નૈતિક ભાવનાઓ.

આપણી પરોપકાર શુદ્ધિને વિચારશક્તિ અને ધૃષ્ટિબળની લગભગ સિવાય સ્વચ્છપણે વિચરવા દેવામાં આવે, તો તેમાં 'કેટલું' બધું જોખમ રહેલું છે, એ આપણે પાછલા પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા દાખલા ઉપરથી જોઈ ગયા છીએ. પ્રમાણપરત્વે વસ્તુસ્થિતિનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવું, અને વિકારી કલ્પનાશક્તિના દોરાયા દોરાવું નહીં; એ બે ધોરણ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે. તેમ છતાં દરેક જમાનાની નીતિનું સર્વોત્તમ ધોરણ જુદું જુદું હોય છે. દરેક જમાનામાં જે ફેરફાર થાય છે, તે ખરા ખોટાના સંબંધની સમજ અગર ભાવનામાં નથી થતા, પણ જુદી જુદી જાતના સહજુણ તથા દુર્જુણને જે જે જુદાં જુદાં સ્થાન એટલે પ્રાધાન્ય અગર ગૌણપદ આપવામાં આવે છે તેમાં રહેલા છે. જે સહજુણને દુનિયાની તવારીખના એક ભાગમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવેલું હોય છે, તેમને બીજા કોઈ જમાનામાં છેક નીચે ધકેલી પાડવામાં આવે છે; તેવીજ રીતે જે દુર્જુણને એક જમાનામાં અત્યંત નિંદ્ય અને સર્વથેવ લાન્ય ગણવામાં આવે છે, તેમને બીજા કાળમાં તેટલા ધિક્કારને પાત્ર ધારવામાં આવતા નથી. કોઈ કાળમાં શૌર્યાદિ તેજસ્વી સહજુણો, તથા સ્વદેશભિમા નાદિ ગુણો બીજા સહજુણો ઉપર સરસાઈ ભોગવતા હોય છે. બહાદૂર તથા કાબેલ વીર પુરૂષો, તથા સ્વદેશપ્રેમી દેશભક્તો સમાજના માનીતા ગણાય.

છે. ઉત્તમ પુરુષોનો સ્વાર્પણનો પ્રવાહ એ દિશાઓમાંજ વહે છે. આવા યુગમાં કામકાજમાં સાચવટ રાખવી, તથા સદાચરણથી ચાલી કુટુંબની તથા જનસમાજની શુદ્ધતા જાળવવી, વિગેરે સદ્ગુણો તરફ આદરભાવ બતાવવામાં આવે છે ખરે; પણ જનસમાજના કલ્યાણને માટે તેવા સદ્ગુણો આવશ્યક છે, એ કારણસરજ તેમનું સેવન કરવામાં આવે છે. જે વીર પુરુષે સિપાઇગીરીના ધંધામાં સંપૂર્ણ કાબેલીયત મેળવેલી હોય છે, તથા જે સ્વદેશપ્રેમી પુરુષ પોતાની જન્મભૂમિના હિતની ખાતર પોતાના અંગત સુખનો, પોતાની ઉત્કર્ષાશાનો, તથા આખરે પોતાની જીંદગીનો પણ ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે; તેવા પુરુષો સર્વોત્તમ ગણાય છે; અને તેમનું ખાનગી જીવન કેટલાંક દૃષણથી કલુષિત થયેલું હોય, તોપણ તેમની પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો થતો નથી.

વળી બીજા કોઈ યુગમાં સિપાઇગીરીનો ધંધો એટલું બધું માન ખાટી જતો નથી. એ કાળમાં નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ ક્ષાત્રગુણોને ઉચ્ચસ્થાન આપતા નથી, તેમજ સદ્ગુણની શ્રેણીમાં સ્વદેશ પ્રીતિ છેક નીચલી પાયરીએ જઈ બેસે છે; પણ પરાંપકારવૃત્તિ, નમ્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધર્મનિષ્ઠપણું, અને મન, વચન, કર્મ તથા વિચારની શુદ્ધિ, ઇત્યાદિ ગુણો ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. સાચવટ, પ્રમાણિકપણું વિગેરે જુદી જાતના સદ્ગુણો પણ જુદા જુદા જમાનામાં જુદું જુદું સ્થાન ભોગવતા જણાય છે. સત્યની ખાતરજ સત્યને અહાવું, કોઈ પણ જાતનું અસત્ય ઉચ્ચારવું નહિ; વાતચીતમાં અતિશયોક્તિનો અનાદર કરવો, અયથાર્થ નિરૂપણને અવકાશ આપવો નહિ, તથા નવી હકીકત જોડી કાઢવી નહિ; એવા અસિધારા વ્રતને સર્વ યુગમાં સરખું માન મળતું હોતું નથી. વળી કોઈ કાળમાં તો વિરકત અવસ્થાજ સર્વોત્કૃષ્ટ મનાય છે, અને લોકોની બધી પ્રવૃત્તિ પોતાના આત્માના કલ્યાણને ઉદ્દેશીનેજ થતી હોય છે. ધર્મ દાન કરવામાં આવે છે ખરાં, પણ તેમાં અહણુ કરનારના હિતનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવતો નથી; દાન કરવાથી પુણ્ય

યાય છે, દાન કરનારના આત્માને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી સમજથી દાન કરવાની પ્રવૃત્તિ થતી હોય છે.

વળી એક કાળમાં સંસારી વસ્તુઓ ઉપરની આસક્તિ મટાડવી, અને વિરક્ત અવસ્થા ભોગવવી, એ સાધુ પુરૂષનાં લક્ષણ બનાતાં. પ્રવૃત્તિ માર્ગનો ત્યાગ કરી ઇશ્વર ચિંતનમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા, સંસારની જાંજળથી દૂર રહેવું, સ્ત્રી પુત્રાદિ ઉપર પ્રીતિના મોહપાશથી બંધાવું નહીં, ઐહિક સુખ તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવવી, અને પારલૌકિક સુખને પરમપ્રાપ્તવ્ય સમજવું એ આ જમાનાના ઉત્તમ પુરૂષોનાં ઉત્તમ વ્રત હતાં. તેમજ મનોવૃત્તિઓના બહારના વિષયો ઉપરના વ્યાપાર બંધ કરી તેમને અંતરાલિસુખ વાળવામાં આવતી, અને અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરવાની ખાતર પ્રવૃત્તિમય કર્તવ્યના માર્ગ બંધ પડતા. ‘ઉપાધિનો ત્યાગ કર એટલે તને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થશે. તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર એટલે શાન્તિ પ્રાપ્ત થશે ! આપ્ત વર્ગ ઉપર આપણે જેટલી આસક્તિ રાખીએ છીએ, તેટલી ઇશ્વર ઉપરની પ્રીતિમાં ન્યૂનતા રહે છે. ’ ‘જ્યાં સુધી આસક્તિ મટતી નથી, ત્યાં સુધી ઇશ્વર ચિંતનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ શકતી નથી’ ! આવા ઉપદેશવાળાં વાક્યો તે જમાનામાં ઘણાં મળી આવે છે.

વળી કોઈ જમાનામાં તો ધર્મ મંડળની વ્યવસ્થાને માણસો જન્મભૂમિના જેટલી માનાઈ અને પૂજનીય ગણતા. માણસ જેટલે દરજ્જે સ્વધર્મની સેવામાં સ્વાર્થ ત્યાગ કરી શકે, તેટલે દરજ્જે તે ઉચ્ચ મનાતો, અને તેવા માણસો મોટા ગુનહા કરે તોપણ લોકો તે દરગુજર કરતા. આવા વિચાર ફેલાવાનું કારણ એ છે કે લોકોની માન્યતા એવી હતી, કે ધર્મગુરુ એ દુનિયા ઉપર ઇશ્વરનો અવતાર છે, અને એમનું વચન એજ નીતિ અને એજ પ્રમાણ છે; આથી કરીને મદિરના કે ધર્મ મંડળના હિતની ખાતર જે જે કૃત્ય કરવામાં આવે, તેમાં પાપના સંભાવનો લેશ પણ અશ સંભવતો નથી. મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે ધર્મ ઉપરની અડગ આસ્થા આવશ્યક

છે, એવો મત પ્રચલિત હોવાથી, મોટા પુરુષોનાં કૃત્ય તરફ જોવું નહિ, પણ તેમના વિચાર કેવા છે તે તપાસવું, એમ લોકો માનતા. મોટો ધર્મ માનવો એ ધર્મશ્રેયો. મોટો અપરાધ કર્યા બરાબર છે, અને તેવો ધર્મ માનનાર શૈરવનકર્તો અધિકારી થાય છે; તથા પાખંડ મતનો ઉપદેશ કરનાર પુરુષ મનુષ્ય જાતનો મોટામાં મોટો દુશ્મન છે, એવા વિચાર લોકોના મનમાં ધર ધાલી બેઠેલા હોવાથી, જે કૃત્ય અત્યારે આપણને અધમ અને નિંદ્ય લાગે છે, તે ધર્મ ઉપર આસ્થાવાળો ઝનુની માણસ મોટા ઉત્સાહથી કરતો. ધર્મને નામે ગુન્જરવામાં આવતો જીલમ આવી આસ્થાને લીધે શાસ્ત્ર સંમત ગણાતો. ધર્મના શ્રમાનને લીધે ધીરેલાં નાણાંનું વ્યાજ ખાવાનું કામ નિષિદ્ધ ગણાતું, અને મુસલમાની ધર્મમાં હજી પણ વ્યાજ લેવાનો પ્રતિબંધ છે.

ક્યાં કૃત્ય નીતિશાસ્ત્રની મર્યાદામાં આવી જાય છે અને ક્યાં નથી આવતાં તેના સંબંધની લોકોની સમજમાં પણ વખતો વખત ફેરફાર થતા આવ્યા છે. સાધારણ વાતચીતમાં ધર્મ વિરુદ્ધના સોગન ખાવાની ટેવને ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર પાપજનક ગણે છે. પ્રાચીનકાળમાં સોગન ખાનાર માણસ શિક્ષાને પાત્ર થતો, અને તેને લગતા કાયદા પ્રાર્થના વખતે દેવજોમાં વાંચી જવાની પાઠરીઓ ઉપર ફરજ નાખવામાં આવતી હતી. મનુષ્ય જાતના સુખ દુઃખ ઉપર ધણીજ ઓછી અસર કરનારી આ ટેવને શિક્ષણીય ગુન્હાના વર્ગમાં શાથી ગણવામાં આવી હશે, તેની આપણી હાલની વિચાર શક્તિને સમજણ પડતી નથી. એક કાયદામાં તો એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, કે એવી ટેવ ધર્મશ્રેયને ગુરૂં કરી મનુષ્યના ઉપર ગુજરતા દૈવીકોપની સંખ્યામાં વધારો કરે છે ! તેમ છતાં આવો જે અતિનિંદ્ય અને શિક્ષણીય ગણાતો ચાલ ધર્મસમાજના સર્વોપરિપણના સમયમાં પણ બંધ પાડી શકાયો નહોતો, તે હાલના જમાનામાં એકાએક એની મેળે બંધ પડી ગયો છે, કારણ કે બોલે બોલે સોગન ખાવા એ અસહ્યતા ભરેલું ગણાય છે. સાધારણ વાતચીતમાં 'કુચાલ' શબ્દ

ફક્ત વ્યભિચારના અર્થમાંજ વપરાય છે, તેથી જો કોઈ માણસ જીવો, એકલપેટો, નિર્દય, અને ઉડાઉ હોય, તો પણ જો તે સ્ત્રીઓ સાથેના સંબંધમાં ચોખ્ખો હોય, તો તે 'કુચાર' ચાલે છે એમ લોકો કહેતા નથી ! દેશની સેવા બંનવનારા આગેવાનોની ચાલચલગતના સંબંધમાં અભિપ્રાય બાંધતી વખતે પણ ખાનગી દુપણ અને મોટા રાજકીય ગુન્દા સંબંધી ટીકા કરવામાં લોકો પ્રમાણુ બળવવાની દરકાર રાખતા નથી. જે રાજદારી પુરૂષ પોતાના અંગત લોભ અગર સ્વાર્થની ખાતર, પોતાના દેશને જરૂર વગરના અગર અન્યાય ભરેલા વિગ્રહમાં ઉતારે છે, અથવા તો જન સમાજના જીવો જીવો પક્ષ અથવા કોમો વચ્ચે ભિન્નભાવ વિરોધ, તથા કુસંપ કરાવે છે, અગર છળકપટ અને દગલખાણને ઉત્તેજન મળે એવા કાયદા પસાર કરાવવાની કોશીશ કરે છે, ત એવા મોટા ગુન્દા કરે છે કે તેમનાં પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તેમના આગળ ખાનગી દુરાચરણ કાંઈ પણ હિસાબમાં નથી. તેમ છતાં બાહોશ અને શ્લેષમંદ રાજદારીઓના સંબંધમાં આવી બાબતો તરફ તેમના વખતના લોકો તેમજ ઇતિહાસકારો કેવો ઢાંકપિછોડો કરે છે !

આ એક હાલના જમાનાની ખાસ ખુબી છે કે લોકોને નીતિને માગે વાળનારી ચલન વલન શક્તિયો પ્રથમના વખતના કરતાં વધારે વિવિધતા ભરેલી છે તથા પહેલાંના જેટલી સરળ નથી. મનુષ્યના વર્તનના ઉપર એક કાળમાં ધર્મસમાજ અને ખીજ કાળમાં રાજસત્તા જેવું સામ્રાજ્ય ભોગવતાં હતાં, તેવું હાલ છે નહિ. હાલનો સુધારો ઉદ્યોગના જમાનાનો છે; અને લોકોને રચતી નીતિની ભાવનાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં ઉદ્યમ વિષયક ખાસીયતો સૌથી વધારે સત્તા ભોગવે છે. ઉદ્યોગનો જમાનો ઉદ્યોગને પ્રાધાન્ય આપે છે, અને નીતિનું ધોરણ ઉદ્યોગ વિષયક ટેવોને અનુસરતું થતું જાય છે. શુભામગીરીનો ચાલ ઉદ્યોગની ટેવોના વિકાસનો પ્રતિબંધક હોવાથી બંધ પાડવામાં આવ્યો છે. ધંધાદારી વર્ગનો દરજ્જો હલકો મનાવનાર Feudal ક્યુલ પદ્ધતિનો નાશ થયો છે. કુલીનતાને

મળતા ખાસ હક અને માનમાં ઘટાડો થવા લાગ્યો છે, અને દ્રવ્યની કિં-
મત વધવા લાગી છે. કરકસર કરવી, મિતવ્યયી થવું, નિરંતર ઉદ્યમમાં
પ્રવૃત્ત રહેવું, વચન પાળવામાં નિયમિતપણું જાળવવું, અને ભવિષ્યનો
વિચાર કરી અગમચેતી રાખવી; એટલા ગુણ હાલના જમાનાની સુધરેલી
પ્રજ્ઞાની નીતિ સંબંધી ભાવનામાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. તેમ છતાં એ
ગુણોની નૈતિક સત્તાનું ભાન કરાવનાર ખ્રિસ્તી ધર્મ નથી પણ ઉદ્યોગનો
જમાનો છે. વળી ધર્મભાવનામાં પણ સુધારો થતો ચાલ્યો છે, તેથી દૈનિક
વ્યવહારમાં પગલે પગલે ધર્મનો બાધ નડતો હતો તે બંધ પડ્યો છે, અને
જે વહેમ લોકોના મનમાં ધર ધાલી બેઠા હતા તે પણ જતા રહ્યા છે. ની-
તિની બાબતમાં ધર્મની આજ્ઞાને પ્રમાણ ગણી ચાલવાના બંધનમાંથી છુટ-
કારો થયો છે. જે સદ્ગુણ કુદ્રતના નિયમેને અનુરૂપ છે, તથા જે મનુષ્ય
જાતિના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવાનું વલણ ધરાવતા હોય છે, તેમના તરફ લોકોની
ચાહના વધારે બેંચાવા લાગી છે. ખીજા લોકોનાં સંકટ અને જરૂરીઆ-
તોની વધારે સ્પષ્ટ સમજણ પડતી જતી હોવાથી સંખ્યાવત અને પરોપકારના
માર્ગ પણ સુધરતા ચાલ્યા છે. હાલના પરોપકારમાં કર્તવ્યની લાગણીનો અંશ
વધવા લાગ્યો છે. અને રૂઢિની તથા મોટાછ બતાવવાના ગુણની સત્તામાં જો
કે ઘણો ઘટાડો થયો નથી, તોપણ તેમાં શુદ્ધ દયાની લાગણી બળેલી માલમ પડે
છે. તેમજ આજની સંખ્યાવતમાં લોકો પરલોકમાં પોતાને લાભ મળવાની આ-
શા રાખવા કરતાં પારકાનું કલ્યાણ કરવાનો ઉદ્દેશ વધારે રાખે છે. વળી
આગળના વખતમાં કોઈ ધર્માદાના કામને માટે જોઈતો પૈસો ભેગો કરવા
માટે ધર્મ ગુરૂઓ મારીપત્રનો (Indulgences) જેવો ઉપયોગ કરતા,
તેવી રીતે હાલના વખતમાં ગરીબ લોકોના લાભની ખાતર ફેન્સી બજાર
ભરવામાં આવે છે, ધર્માદા બેલ મૂકવામાં આવે છે; તથા નાચના મેળા-
વડા કરવામાં આવે છે.

ખરું શું અને યોદ્ધું શું એને લગતી દુનિયાની સમજમાં કદી ફેર
પડશે, એમ ધારી શકાતું નથી. પણ જે ફેરફાર થતા ગયા છે અને હજી

પણ થશે, તે જુદા જુદા ગુણ અવગુણના ઉપયોગીપણાના પ્રમાણની સમજને લગતા છે, તે પ્રમાણે જરૂર વગરના સ્વાર્પણ ઉપરની લોકોની પ્રીતિમાં ઘટાડો થયો છે: અને દેહદમનની લોકપ્રિયતા નષ્ટ થઈ છે. આગળના વખતના લોકો દુઃખને આત્માની શુદ્ધિનું સાધન ગણી ખુશીથી સ્વીકારતા એટલુંજ નહિ, પણ જાણી જોઈને દેહને કષ્ટ આપતા. ખ્રિસ્તી ધર્મ પુસ્તકમાં એક એવી દહિપત વાર્તા છે કે એક વખત ઇસુખ્રિસ્તે એક કુથોળીકપથી સન્યાસીને દર્શન દીધાં, અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ વરદાન માગવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે એવી માગણી કરી કે ‘હે પ્રભુ, હું અત્યંત કષ્ટ સહન કરું એવો વર આપો.’ સંત પુરૂષો એમ માનતા કે દુઃખ ભોગવવાં એ દેહનો ધર્મ છે, અને તે ભોગવ્યાથીજ સિદ્ધિ છે. આવી સમજને લીધે કેટલાક સાધુઓ રોગના નિવારણને માટે આપઘ પણ લેતા નહિ. આ બધો પ્રકાર ઝપાટા બંધ અદૃશ્ય થતો જાય છે. અનિવાર્ય આપ્તિ ધીરજ અને શાન્તિથી સહન કરવી, તેમજ કોઈ ઘટિત અને લોકોપયોગી કાર્યની ખાતર દિમ્મત અને ખંતથી જોખમ અને સંકટની સામે બાથ ભીડવી, એવું શિક્ષણ હાલ પણ ચાલુ છે, અને લોકો તે પ્રમાણે વર્તવામાં બીલકુલ આનાકાની કરતા નથી; પણ દુઃખની ખાતરજ દુઃખ સહન કરવું, જાણીજોઈને સંકટને તેડું મોકલવું, એ વાત હાલ રચતી નથી; અને ખરેખર શાણા માણસે એમજ કરવું જોઈએ.

અર્વાચીન નૈતિક ભાવનાનો પ્રવાહ કદા દિશામાં વહે છે, તેનો ખરો ચિતાર ગ્રેટી કવિએ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે, “નિરર્થક અને અફળ વિમર્શનો ત્યાગ કરવો; અજ્ઞેય, અનિવાર્ય, અને અપ્રતિકાર્ય બાબતોના વિચાર ઉપરથી મનને પાછું ખેંચી લેવું; આપણા વિચારોને પ્રાપ્ત અને સમીપવર્તી કર્તવ્યના ચિંતનમાં એકાગ્ર કરવા; હદ ઉપરાંતના અંતરાવલોકનમાં, પોતાની જાતની અતિશય અવગણ કરવામાં, તથા વારંવાર તેના દોષદર્શનમાં, નૈતિક સામર્થ્યનો મિથ્યા વ્યય કરવો નહિ; પણ આપણી શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવો, અને તેમનો યથોચિત

હિપોચોગ કરવો, એને આપણા જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અને આશય સમજવો; ઉદ્યમ અને અભ્યાસની મદદ વડે કબ્જે અને ખેંદનું શ્રમન કરવું; ઉદ્ભોગકર વિચારોથી દૂર રહેવું; નાની નાની ફિક્કર ચિંતાઓને પંપાળી પંપાળીને તેમને મહાભારતરૂપ આપવું નહિ; તથા પ્રયત્ન અને પ્રવૃત્તિ એ બે કર્તવ્ય અને સુખનાં મુખ્ય અંગ છે એમ સમજી ચાલવું.” આ ગેટીનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. ‘જેનું ચિત્ત સૌથી નજીકનો કર્તવ્ય ધર્મ બળવવા માટે હમેશાં તત્પર રહે છે, અને ક્રિયાસક્ત ચૈતન્ય ધારણ કરે છે, તેનેજ ગુણી માણસ જાણવો’ ‘પોતાની શક્યત્વનુસાર કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવું, એનું નામજ સદ્વર્તન છે’ ‘તમારું કર્તવ્ય બળવવાની કોશીશ કરો, એટલે તમે કેવાં કેવાં કાર્ય કરવા સમર્થ છો એ તમને સમજાશે.’ ‘ધર્મશીલતા એ એક પ્રાપ્તવ્ય નથી, પણ આત્માની શુદ્ધતમ શાન્તિદ્વારા ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરાવી આપનારું એક સાધન છે.’ ‘દુનિયાના ગૂઢ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા આપણે જન્મ્યા નથી, પણ તે પ્રશ્નોનું મૂળ ક્યાં છે તે શોધી કાઢવું, અને પછી આપણાથી જેટલું ગ્રાહ્ય તથા સાધ્ય થઈ શકે તેટલી મર્યાદામાં રહેવાનું છે’ ‘સત્ય ઉપર શુદ્ધ પ્રીતિ રાખવી અને એક તરફી, ઝનુની, વહેમ ભરેલા, તથા અતિશયોક્તિ ભરેલા વિચારોથી અલગ રહેવું.’ ‘આપણને જેવી પ્રતીતિ થતી હોય, આપણે જેવું દેખતા, વિચાર કરતા, અનુભવતા, કે કલ્પતા, હોય એ તેને અનુરૂપ શબ્દ વાપરવાની કોશીશ કરવાની ટેવ રાખવી.’ ‘ગુણગ્રાહકપણું એજ ખરી ઉદારતા છે.’ ‘દરેક વસ્તુમાં રહેલી સારી અને સવળી બાજુ શોધી કાઢી, તેની કદર પીઠાનતાં શીખવવું, એ સત્ય ઉપરની યથાર્થ પ્રીતિ દર્શાવવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ છે.

જીવનની આ ભાવનામાં અને પ્રાચીન ભાવનામાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે હાલ કર્તવ્ય પાલનને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે, અને પહેલાં પાપની નિવૃત્તિ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવતું. જેમ જેમ આપણા જ્ઞાનમાં વધારો થતો જશે, તેમ તેમ આપણે માણસની પરીક્ષા તેના સ-

મત્ર જીવનના છેવટના પરિણામ ઉપરથી કરવા શીખીશું; આપણે એવું ધોરણ લઈ એસીશું કે 'તેણે દુનિયાનું કેટલું ભણું કર્યું છે, કેટલી નિઃસ્વાર્થી પ્રવૃત્તિ કરી છે, અને પોતાની શક્તિઓનો તથા પોતાને મળેલી તકનો કેવી રીતે અને કયા બાબતોમાં ઉપયોગ કર્યો છે.' નિરૂદ્ધમી જીવન તરફ હાલના કરતાં વધારે અપ્રસન્નતા બતાવવામાં આવશે. માણસોની અંતરાવલોકનની ટેવ ઓછી થતી જશે, તથા બાહ્યપ્રવૃત્તિ વધશે; અને ઉપયોગી કામ કરવું એ નીતિનું મુખ્ય સૂત્ર થઈ પડશે.

જો આપણે ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓનો બરાબર વિકાસ કરીએ નહિ અને મુલા પછી આપણી ખોટ માલમ પડે એવું કે.ઇ.પણ કામ ઉપયોગી કરીએ નહિ તથા નિષ્ક્રિય અને આળસુ સ્થિતિમાં પડી રહીએ, તો કદાચ આપણું જીવન દુનિયા જોને ખોટાં આચરણ કહે છે, તેનાથી મુક્ત રહી શકે એ વાત જો કે ખરી છે, તથા આપણે છેક એકલપેટા નહિ થઈ જવાની સાથે મળતાવડે અને આનંદી સ્વભાવ રાખી શકીએ, એ બનાવ જોગ છે; તેવીજ રીતે આવા જીવનને ઘણા નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓ, પારકાના કલ્યાણની ખાતર હમેશાં પોતાના હિત અને સ્વાર્થના ભોગ આપવાના સ્વભાવવાળા, પણ એકાદ દુર્ગુણથી કલુષિત થયેલા એવા એક બીજા જીવન કરતાં ઉંચા પ્રકારનું ગણશે, એ પણ ખરું છે, તેમ છતાં જો જીવન એની 'સરખામણીમાં દૂષણ રહિત છે, તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં એજ ગયેલું છે. કાંઈ પણ ઉપયોગી કામ કર્યા વગર ફોકટ ગુમાવવામાં આવેલું છે; અને બીજું જીવન દોષવાળું હોવા છતાં, જીવનનો ઉદ્દેશ સાર્થક કરી શક્યું છે; કારણકે આપણી શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવો, અને તેમને ઉપયોગી કામમાં રોકવી, એ આપણા જીવનનો મુખ્ય આશય હોવો જોઈએ. કેટલાક માણસોની ચિદૃષ્ટિ એટલી બધી કામળ અને લાગણી વાળી હોય છે કે તે તેમના દરેક કાર્યની આડે આવે છે, અને તેમનો સંકાયશીલ સ્વભાવ તેમને કાંઈપણ ઉપયોગી કામ કરતાં અટકા-

વે છે. આવો સ્વભાવ ઉમદા જીવનને સહાયજનક થવાને બદલે પ્રતિબંધકારક થઈ પડે છે.

એમ માનવાને કારણ કે છે કે જેમ જેમ દુનિયા આગળ વધતી જશે તેમ તેમ નીતિનો પ્રવાહ ઉપર જણાવેલી દિશામાં વધારે અને વધારે વહેવા લાગશે. નૈતિકવર્તનની કસોટી જનમંડળના સુખ દુઃખમાં વધારો ઘટાડો કરવાની શક્તિના પ્રમાણ ઉપર કાઢવાનું વલણ વધતું જશે; એટલે જે કાર્ય માણસ જાતના સુખમાં વધારો કરવાનું વલણ ધરાવશે, તે નીતિમય ગણાશે અને જેથી દુઃખમાં વધારો થશે તે અનીતિમય ગણાશે. માણસ જાતના સુખની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ નહિ ધરાવનારાં એવી જાતનાં સ્વાપર્ણ અને ઉત્સાહનાં સંખ્યામાં કામનો ઘટાડો થતો જશે, અને તેમના તરફની માનની લાગણી કમી થતી જશે, અર્થબુદ્ધિમાં હદ ઉપરાંતનું ઉડાઉપણું રાખવું, અને જેમને માટે ઉદર નિર્વાહનો સારો બંદોબસ્ત કરી શકાય તેમ નથી, એવાં બાળક પેદા કરવાં, વિગેરે અવિચારી કામ આજ સુધી નીતિશાસ્ત્રની મર્યાદામાં આવી શક્યાં નથી. પણ આગળ ઉપર એવાં કામ ફોજદારી કાયદામાં શિક્ષણીય ગણવામાં આવેલાં અપકૃત્યો કરતાં વધારે ગંભીર ગુન્હા જેવાં ગણાશે.

અમુક માણસ દુનિયાનું કેટલું બહું કરી શકે છે, એ ઉપર તેના જીવનની પરીક્ષા કરવાની હાલના જમાનાની પદ્ધતિ બહુ ઉપયોગી અને ફાયદાકારક છે. નીતિના ચાલતા શિક્ષણનો પાયો ધર્મની શ્રદ્ધા ઉપર રચાયેલો છે, અને આ જમાનામાં મનુષ્યોની ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા શિથિલ થતી જતી હોવાથી નીતિનો પાયો દોઢજો ચર્ધ ગયો છે, તેથી કરીને ઉદ્યોગ શીલ, ઉપયોગી અને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવાની દરેક માણસની રજ છે, એવી સમજ દહ થાય તોજ વ્યક્તિની તેમજ પ્રજાની નીતિ ટકી રહેવાનો સંભવ છે. નીતિના પ્રદેશમાં વિચાર કરતાં આચાર વધારે ઉચ્ચ સ્થાન ભોમવે છે; આપણી શંકાઓનું નિરાકરણ કરવામાં, ગુંચવણોમાંથી

છુટકારો કરવામાં, તથા આપણા ગંતવ્ય માર્ગને પ્રદર્શિત કરવામાં પણ ક્રિયાસકતપણું વધારે મદદગાર થઇ પડે છે. સમીપવર્તી પ્રાપ્ત ધર્મનું ઉત્સાહ પૂર્વક પાલન કરવાથીજ અવિષ્યના કર્તવ્ય સંબંધી સમજ વધારે સ્પષ્ટ થતી જાય છે, અને જેઓ ઉદ્યોગમાં વધારે મગ્યા રહે છે, તેમને જીવનની મુશ્કેલીઓ ઓછી હેરાન ગતિ આપે છે, અને તે સંકલ્પ વિકલ્પમાં પડતા નથી. આ જમાનામાં દ્રવ્યને લોકો વધારે કિંમતી ગણવા લાગ્યા છે, કુલીનપણાનો આધાર શ્રીમંતાઇ ઉપર મનાવા લાગ્યો છે, અને શ્રીમંતાઇ અને તેને અંગે રહેલી ખાસ ફરજો વચ્ચેનો સંબંધ તુટવા લાગ્યો છે, આવાં કારણોને લીધે પણ આજસુ અને નિશ્ચયી જીવન તરફ લોકોના તિરસ્કારની લાગણી વધારે દૃઢ થતી જાય, અને લોકોપયોગી કામ કરવાની કર્તવ્ય યુદ્ધિ વધારે મજબૂત થતી જાય, એ વધારે ઇચ્છવા લાયક છે. નિર્ધન અને તેથી કરીને કેટલેક અંશે તાબેદાર એવા ખેડૂત વર્ગથી વીંટાયલા જમીનદારને, તથા હજારો મજૂરોને રોજ પૂરી પાડનારા મોટાં કારખાનાંના માલીકોને તથા દુકાનદારોને, પોતાના આશ્રિત એવા હાથ નીચે કામ કરનારા નોકર તથા મજૂર વર્ગ તરફ ખાસ ફરજો અદા કરવાની હોય છે, એ દેખીતું છે; સ્વતંત્રતાની લાગણી વધતી જતી હોવાથી, પોતાના વર્તન તથા કામકાજની વચ્ચે પડવાના પોતાનાથી બિન્ન વર્ગના લોકોના વહિવટ તરફ લોકો વધારે ને વધારે નાપસંદગીની લાગણીથી જોવા લાગ્યા છે; અને માણસ માણસ વચ્ચેના સંબંધ તથા કરારની અરતો કાયદા મારફતે નક્કી કરવાનો વહિવટ વધતો જાય છે: આ બધાને લીધે જમીનદાર તથા કારખાનાંના માલીકોની પોતાના આશ્રિતો તરફની કર્તવ્યની લાગણી સિધિલ થવા લાગી છે; વળી મોટી આવકવાળા ધણા શ્રીમંતોને તો કોઇ પણ જાતની ખાસ ફરજો સાથે ખીલકૂલ સંબંધ હોતો નથી. શેર અગર ભોતોમાં નાણાં રોકનારા તવંગર લોકોને, જેમની મહેનત તેમની આવકનાં સાધન પૂરાં પાડે છે, તેમના તરફ કોઇ પણ જાતની ફરજ બજાવવાની હોતી નથી, તથા તેમના કામકાજમાં હિત ધરા-

પ્રવૃત્તિ માર્ગના શિક્ષણની આ જમાનામાં વધુ આવશ્યકતા. ૫૫

વવાની તેમને કાંઈ ગરજ હોતી નથી. કારણ કે તેમને તો ઘેર બેઠાં નિ-
યમિત રીતે વ્યાજ મળ્યાં જાય છે, એટલે પછી જે ધંધામાં અગર કાર-
ખાનામાં લેન અગર શેર ખરીદ કરી તેમણે પોતાનાં નાણાં રોકેલાં હોય
છે, તેમાં મહેનત કરનારા મજૂર વર્ગની સ્થિતિ કેવી છે, તેમને કંઈ કંઈ
બાબતોમાં ફર્યાદ ઉઠાવવાનું કારણ છે, એ વગેરે બાબતોની ચોકસી કર-
વાની તેમને કશી જરૂર જણાતી નથી. તેમ છતાં આ જમાનામાં એવા
વર્ગના લોકોની સંખ્યા વધતી જાય છે, અને તેને અંગે મોટી દહેશત
સમાયલી છે. આવી આવકવાળા માણસોને ભોગવિલાસ તથા એશઆ-
રમમાં દિવસ નિર્ગમન કરવાની ટેવ પડી જાય છે; અને ખાનદાનીનું ડોળ
રાખવા માટે તેમને ખોટા ડોળ દીમાખ રાખવાની જરૂર પડે છે. આવા
વર્તનની જનમંડળ ઉપર ધણીજ જૂંડી અને નુકશાનકારક અસર થાય છે.
આવા લોકોના મનમાં એવો મમત ભરાય છે કે આપણે ગૃહસ્થની
રીત પકડતાં શીખવું જોઈએ, આપણામાં ખાનદાનીનાં લક્ષણ જણાય
એવી કાશીશ કરવી જોઈએ. આવા વિચારને આધીન થઈ વર્તવાથી
તેઓ ફાંકડેરાય થઈ જાય છે, તેમને સારાં સારાં કપડાં પહેરવાનો શોખ
થાય છે, તેઓ ખાનદાનીનો રૂઆબ પકડતાં શીખે છે, તેઓ એશ અ-
શરતમાં ગરજ થઈ જાય છે, અને મોજમજા તથા રમત ગમ્મતમાં નવી
સંદા નીપજે છે. જાણી તેમને કામ કરવામાં નાનમ લાગે છે. પણ આ-
જસ એ અનીતિનું મૂળ છે, એ નીતિ શાસ્ત્રનો સર્વ માન્ય સિદ્ધાંત છે.
આપણામાં કહેવત છે કે 'આજસ તો હીઝડાનું વ્યસન છે.' હાલના
જમાનામાં તો મોખ્ખી રીતે એમ મનાવા લાગ્યું છે કે આજસ અને
નિર્ધમીપણું એ એક દુર્ગુણ છે, અને જે માણસને પોતાની સ્થિતિ અ-
ગર સામાજિક દરજ્જાના કારણસર કોઈ ખાસ ધંધામાં જોડાવાની જરૂર
રહેતી નથી, તેણે પણ કોઈ કામ ખોળી કાઢવું જોઈએ, એ હાલના જ-
માનામાં દરેક માણસની પહેલી દરજ્જ ગણાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે
કે મહારાણી વિક્ટોરિયાના અમલની શરૂઆતમાં ઇંગ્લાંડનો યુવક વર્ગ

વાસ્તવિક રીતે ઉઘમી છતાં બહારથી આળસુપણાનો ડોળ રાખતો હતો, અને હાલના જુવાનીઆ ખરેખરી રીતે આળસુ છતાં ઉઘમી હોવાનો ઢોંગ રાખે છે; એ જીના ઉપરથી લોકમતનો પ્રવાહ કંઈ તરફ વહે છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

અમુક આચરણ અગર વહિવટને નીતિ પુરઃસર અગર અનીતિ ભરેલો ગણવો તેના સંજ્ઞાથી લોકોની સમજ અગર વિવેક બુદ્ધિમાં સુધારો કરવો એ સુધારાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, કારણ કે જનસમાજની નીતિમાં સુધારો થવાનો આધાર તેના ઉપર છે. અમુક આચરણ અગર માણસ જનમંડળને નુકસાન કરતા હોય તે છતાં તેને પ્રશંસાપાત્ર અને અનુકરણ કરવા લાયક ગણવામાં આવતું હોય તો તેવી ટેવ લોકોને જેટલે દરજ્જે અવળે રસ્તે દોરી જાય છે, તેટલું જીન ક્ષાથી થતું નથી. ઉપરા ઉપરી જીતો મેળવનાર વીર પુરુષનાં જે હદ ઉપરાંતનાં વખાણ થાય છે, તે આવી ટેવનું એક પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત છે. તેને માનથી વધાવી ભેતી વખતે તેણે વહોરી લીધેલા વિગ્રહની ન્યાય પુરઃસરતા અગર તો તે કેવી મતલબથી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તમાં થયો હતો, તેનો મથાર્થ વિચાર કરવાની કોઈ દરકાર કરતું નથી. આવી અવળી સમજનું જોર એટલું બધું વધી ગયું છે કે અતિશય યુદ્ધ કૌશલ્ય ધરાવનાર પુરુષ કીર્તિના લોભમાં પડી નવા નવા વિગ્રહ ઉભા કરવાની લાલચમાં પડ્યા વગર રહેતો નથી. લોકમતનું અવળે રસ્તે ચઢી જવું એજ આવા પરિણામનું મુખ્ય કારણ છે. ગેરવાજબી વિગ્રહમાં જીત મેળવનાર વિજયી પુરુષને જો લોકો તરફથી વાહવા મળતી નહોય તેમજ પારકાનું રાજ્ય પડાવી લેવાના દરાદાથી લડાઈ ઉભી કરનાર વીરપુરુષને લોકોના તિરસ્કારને પાત્ર થતો હોય, તો દુનિયા ઉપરના ધણુ વિગ્રહ એકાએક યથા વગર રહેજ નહિ.

મોટા આક્રમ તરફ પૂર્વજાન દર્શાવવાનું જીનું તેટલુંજ પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત ભોગવિલાસ અને મિથ્યા આડંબર પાછળ ચતા ખર્ચમાં ખતાવવામાં

આવતી સ્પર્ધાને લગતું છે. કેટલીક વખત એકજ મીજલસ અગર તમાસા પાછળ એટલો બધો ખર્ચ કરવામાં આવે છે કે તેટલી રકમથી કોઈ પડી બાગેલો હુન્નર પગબર કરી શકાય, અમર તો ઘણા નિર્ધન અને નિરાધાર માણસોના સંકટનું નિવારણ સહેલાઈથી કરી શકાય. મોજશોખ પાછળ કેટલો ખર્ચ કરવો, એની જો કે ચોકસ હદ બાંધી શકાય તેમ નથી; અને વળી કેટલાક તો એવું કારણ આગળ ધરી એવા ખર્ચનો બચાવ કરવા તૈયાર થશે કે તેથી ઘણા માણસોને રોજી મળે છે; તોપણ અર્થ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ એવાં ખર્ચનો બચાવ થઇ શકે તેમ નથી, કારણ કે ખોટા ડોળડમાકના મોજશોખ પાછળ જેટલી સુડીનો અનુત્પાદક રીતે વ્યય કરવામાં આવે છે, તેટલી સુડી ઉત્પાદક કાર્યોમાંથી ખેંચી લેવામાં આવે છે, અને તે એક મોટું ગંભીર પ્રકારનું તુકસાન છે. વળી તેમાં ખર્ચાતી રકમના પ્રમાણમાં જે આનંદ મળે છે, તે ઘણો જૂજ છે; અને તેનાથી લોકોનું બીલકુલ બહું થતું નથી. વળી તેને લીધે લોકો મોટાં અને ખાનદાનીના સંબંધમાં હલકાં ધોરણ બાંધવા શીખે છે; દ્રવ્ય ઉપરની આસક્તિ વધવાથી લોકોની અધમ મનોવૃત્તિઓ પ્રબળ થતી જાય છે; અને દેખાદેખીથી ગજા ઉપરાંતના ખર્ચ કરવાની લાલચમાં પડવાથી ઘણાં લોકોની દુર્દશા થાય છે. એકંદર રીતે દરેક દરજ્જાના લોકોના ખર્ચનું ધોરણ ઉચું જતું જાય છે; લોકો વધારે ખર્ચાળ થવા શીખે છે; અને જેઓ અમીરાત ખાનદાનીનાં માણસોમાં, તથા મોટા ગણાતા લોકોમાં દાખલ થવા તથા હરવા ફરવાને માટે ખાસ લાયક હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની હાજરીથી તેવા લોકોને શોભા આપે એવા હોય છે, તેઓ તેમનામાં બળી શકતા નથી, આથી કરીને જનસમાજની નૈતિક બાવના એકંદર રીતે ઉતરતી જાય છે. વળી મનુષ્ય જાતના સુખમાં વધારો કરી શકે એવું દ્રવ્ય શ્રીમંત લોકોના સ્વાર્થી અને ખોટા આદંબર પાછળ ઉઠાડપણે ખર્ચાતું જોઇ ગરીબ લોકોની આંખોમાં ઠરઠર આવે છે, તેઓ શ્રીમંત લોકોની અદેખાઇ હરવા શીખે છે, અને આખરે તોફાન

પણ કરે છે.

માણુસોની ચાલ ચલગતની પરીક્ષા કરવામાં તેમના ઉચ્ચાશય કેવા છે, તે સમજવાની પહેલી જરૂર છે. તેમને કેવા પ્રકારનાં જીવન, કેવા માણુસો, કેવા ગુણ અને કેવી સ્થિતિ ઉપર વધારે પ્રીતિ અને પક્ષપાત હોય છે, તે શોધી કાઢવું જોઈએ. પદ્ધતિ, દરજ્જો, દ્રવ્ય, સૌંદર્ય, બુદ્ધિ કૌશલ્ય, અને સદ્વર્તન, એ બધામાંથી શાને માટે તેમને વધારે પક્ષપાત છે, શાના ઉપર તેમની ચાહના વધારે છે, એ કાળજી પૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાથી સમજાવા વગર રહેતું નથી. કાંઈ માણુસનો ઉચ્ચાશય સમજાયો, એટલે તેના ચારિત્ર્યની ખરી કુંચી આપણા હાથમાં આવી ગઈ, એમ નક્કી સમજવું. આ ઉપાય મારફતે તેની ચાલ ચલગતની મોટી મોટી દિશાઓ, તેની કલ્પના શક્તિનું સ્થાયી વલણ, તેના સ્વભાવની ઉચ્ચતા અગર અધમતા, એ બધું જોઈ લી સહેલાઈ અને સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે, એટલું ખીજ કશાથી સમજતું નથી. જે માણુસના આશય ઉંચા હોય છે, અને જે ઉદાત્ત વર્તનનીજ પ્રશંસા કરે છે, તે કદાચ મોટા દુર્ગુણથી દૂષિત થયેલો હોય, તે પણ છેક અધમ કદી હોતો નથી; અને જે માણુસના આશય નીચા હોય છે, જેને હલકાં આચરણની પ્રશંસા કરવાની ટેવ હોય છે, તે કદી સારો માણુસ હોઈ શકેજ નહિં.

એ પરસ્પર વિરુદ્ધ દુરાચાર અગર દૂષણમાં વધારે નિંદ્ય અને હાનિકારક કયું છે, તેનું ખરું તોલન કરવાની માણુસનું મન જોઈ લી શક્તિ ધરાવે છે, તેની કરતાં સાફ જુદું છે અને નરસું જુદું છે, એ નક્કી કરવાની તે વધારે શક્તિ ધરાવે છે. ખરાખોટાને લગતી તેની પરીક્ષા લગભગ હમેશાં સાચી અને વચાર્થ હોય છે, પણ દુરાચારની અધમતાનું પ્રમાણ નક્કી કરવાની તેની પરીક્ષા લગભગ હમેશાં ખૂલ ભરેલી હોય છે. અને તેવી ખૂલ થવાનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે, કે જેમની ચાલ ચલગત અને કલ્પના આપણાથી તદ્દન જુદી જાતની હોય છે, તેમની સ્થિતિમાં આપણે

આપણી જાતને મૂકી શક્તા નથી. સામા માણસની સ્થિતિની ખરી કલ્પના કરવાનું કામ અત્યંત વિઠટ અને મુશ્કેલ છે; અને જો આપણે સામાની સ્થિતિનો ખરો ચિતાર આપણા મનમાં ખડો કરી શકીએ તો જ તેના વર્તનના ગુણદોષ આપણે મથાર્થ રીતે સમજી શકીએ છીએ. આવા પ્રકારની કલ્પના શક્તિના અભાવને લીધે ખરું શું છે અને ખોટું શું છે, એના સંબંધના આપણા વિવેક ઉપર વિજ્ઞાન અસર થાય છે. ઉત્કૃષ્ટપણાનું જે ધોરણ પોતે નક્કી કરી રાખેલું હોય છે, તેનાથી બિન્ન એવા બીજા ધોરણનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા જેની કલ્પનાશક્તિ ઘણાજ થોડા માણસોમાં હોય છે. ઉત્કૃષ્ટપણાના જે ધોરણે આપણે પહોંચી શક્યા હોઈએ છીએ, તેજ સર્વોત્તમ છે; અને જે ખાસીયતો અને શ્રિયો આપણાથી વિરુદ્ધ પ્રતિની હોય છે, તે નિંદા અને નકામી છે એવી સમજ આપણા મનમાં પેસી જવાનું કારણ મિથ્યાભિમાન કરતાં આવી કલ્પનાશક્તિનો અભાવ વધારે હોય છે. સ્થિતિ બેઠને લીધે ચાલ ચલગતમાં અને નૈતિક ભાવનામાં કેટલો મોટો તફાવત પડી જાય છે, એ સમજવાનું કામ સૌથી વધારે મુશ્કેલ છે. ભૂતકાળના બનાવોના સંબંધનાં આપણાં અનુમાન તથા આપણા વિચાર ઘણી વખત ખોટા પડે છે, તેનું કારણ આજ છે, તેમજ જુદી જુદી જાતના માણસોના સ્વભાવનું, તેમજ જુદી જુદી સ્થિતિઓનું ખરું સ્વરૂપ સમજવાની સમર્થ કલ્પના શક્તિની ઇતિહાસકારોને વધારે જરૂર પડે છે, તેનું ખરું કારણ પણ આ જ છે. ઉત્તમ માણસો પણ જે સમાજમાં, જે જમાનામાં, અને જે ધંધામાં પડેલા હોય છે, તેની નૈતિક ભાવનાનો પાસ તેમના વિચાર અને સ્વભાવ ઉપર પડ્યા વગર રહેતો નથી, એ બીજા ઇતિહાસકારો પૂરતી રીતે ધ્યાનમાં લેતા હોય એમ જણાતું નથી. તેમ છતાં ભૂતકાળના લોકોની ચાલચલગતના સંબંધનું આપણું તોલન, ચાલતા વખતના લોકોના વર્તન સંબંધના આપણા અભિપ્રાય કરતાં ઘણી વખત વધારે મથાર્થ અને વાસ્તવિક હોય છે. પાછલા વખતના લોકોનાં અપકૃત્ય સંબંધો અભિપ્રાય આપતી વખતે આપણે એવો વિચાર કરીએ છીએ, કે જો તેવાંજ કૃત્ય

હાલના વધારે સુધરેલા અને વધારે શુદ્ધ નૈતિક આવરણવાળા વખતમાં કરવામાં આવે તો તે જોટલાં નિંદા અને તિરસ્કારપાત્ર ગણાય તેટલાં અધમ એમનાં તે કાળનાં કૃત્ય ગણાવાં જોઈએ નહિ, કારણકે હાલના સમય, સંજોગો અને નૈતિક ભાવનામાં અને તે વખતના સમય, સંજોગો અને નૈતિક ભાવનામાં આસમાન જમીનનો ફેર છે. પણ એકજ જનમંડળના જુદા જુદા વર્ગના લોકોનાં વર્તન સંબંધી અભિપ્રાય બાંધતી વખતે આપણે આવા ધોરણથી કામ લેવાની જરૂર ધારતા નથી. શિષ્ટ અને સુધરેલા સમાજમાં સર્વમાન્ય થયેલા નિયમમાં રાખનાર અને નીતિને રસ્તે ચઢાવનાર સંસ્કારમાં ઉછરેલા માણસો હલકા વાતાવરણમાં ઉછરેલા નીચ વર્ણના લોકોને હાથે થતાં દુષ્કૃત્યો બદલ તેમને દોષપાત્ર ગણતી વખતે સ્થિતિ બેદનો વિચાર કરવાની ધીરજ બતાવતા નથી. તેઓ પોતાના મનમાં એવો પ્રશ્ન કરે છે, કે 'આવું' કૃત્ય મારે હાથે થયું હોત, તો હું કેવો દુષ્ટ ગણાત !, આવા લોકો અમુક કૃત્યનું ખરું સ્વરૂપ સમજી શકે છે ખરા: પણ તેના કર્તાની સ્થિતિ, ચાલ ચલગત, અને સંજોગોના સ્વરૂપનો યથાર્થ ખ્યાલ તેમના મગજમાં આવી શકતો નથી.

તેમ છતાં આવા ટીકાકારની અને દુર્વ્યસની, અજ્ઞાન અને દુરાચરણી માખાપને પેટે જન્મેલાં, અને કંગાલ અવસ્થામાં ઉછરેલાં છોકરાંની સ્થિતિ વચ્ચે કેટલો મધો તફાવત છે તેનો જરા વિચાર કરો. બચપણથીજ, છાકટાપણું, ગાંગાગાળી, હાથર નિંદા, બેઠમ્બાની, અને બ્રહ્મચાર એ તેમના હમેશના પરિચિત અનુભવ હોય છે. તેમની આસપાસનું સામાજિક આવરણ તેમને અનીતિને માર્ગે ચઢવાને લલચાવવાના વલણવાળું હોય છે. જેમ જેમ તે પ્રુપ્ત ઉમરે પહોંચતાં જાય છે, તેમ તેમ તેમને પોતાના આયુષ્યક્રમને મારે જેમાંથી એક માર્ગ પસંદ કરવાનો હોય છે. કાંતો સખ્ત મહેનત મજૂરી કરી પેટ ભરવું, પણ તેથી રોજી પણ હમેશાં મળેજ એમ જોઈએ હોતું નથી, અને મજૂરી પણ

મહેનતના પ્રમાણમાં ઘણી થોડી મજે છે, અને ઘણા મજુરોને આખરે અનાશ્રમનો આશ્રય લેવો પડે છે; અથવા તો ગુન્હા કરવાનો માર્ગ પકડે, કારણ કે તેમાં ઘણી વખત વધારે સહેલાઈથી ઘણો લાભ મળે છે-પણ તેના પરિણામમાં વહેલું મોડું કેદખાનાનો અગર અકાળ મૃત્યુનો આશ્રય લેવાનો હોય છે. એ જે સિવાય ત્રીજે માર્ગ તેમને માટે ખુલ્લો હોતો નથી. વળી ઘણી વખત તો તેમનામાં દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓ પેઢીએ ઉતરેલી હોય છે, આથી કરીને તેમના સ્વભાવ નીચ થઈ ગયેલા હોય છે, તેમનું હૃદય ખલ નાખળું થઈ ગયેલું હોય છે, અને ઉત્કર્ષના માર્ગ ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન કરાવે એવી કોઈ મનોવૃત્તિ તેમનામાં રહેલી હોતી નથી; તેથી એકંદર રીતે જોતાં ખોટું કામ કરવાનું તેમને અંદરથી દબાણ થતું હોય છે, અને તેની સામે યથા જોટલું હૃદયખળ તેમનામાં હોતું નથી. આવી વૃત્તિઓ સાથે તેઓ લલચાવનારા અને અવળે માર્ગે ચલાવવાના વક્તવ્યવાળા આવરણ અને સંજોગોમાં પડેલા હોય છે; તેથી તેઓ દુષ્ટર્મની જગમાં ફસાય અને ગુન્હા કરે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. બેશક, આવા સંજોગો છતાં પણ ખરાખોટાની વિવેક બુદ્ધિ તદ્દન નષ્ટ થઈ જાય છે, અથવા તો ઇચ્છાખળના વ્યાપાર માટે ખીલકુલ અવકાશ જ રહેતો નથી, એમ કાંઈ છેક નથી; તેમજ ગમે તેવી મતલબથી, તથા ગમે તેવી લાલચથી ફસાઈને ગુન્હા કરવામાં આવે, તેને શિક્ષાપાત્ર ઠરાવી જનસમાજને પોતાનું રક્ષણ કરવાનો સંપૂર્ણ હક છે, એ વાતની પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી. પણ નીતિની દૃષ્ટિથી જોતાં આવા ગુન્હા કરનારા કંગાઈ પુરૂષો કેટલા ઇપકાને પાત્ર છે, એનું ધોરણ કોનાથી નક્કી કરી શકાય તેમ છે ? તેમજ આવી સ્થિતિમાં પડેલા માણસોને હાથે ગુન્હા થાય અને સુધરેલા આવરણમાં પડેલા અને સારા સંસ્કારમાં ઉછરેલા માણસોને હાથે જ ગુન્હા થાય તે બેની સરખામણીમાં તેમના ગુન્હા ઘણાજ થોડા ઇપકાને પાત્ર છે, એ દેખીતું છે.

વળી સારી સ્થિતિવાળા માણસોના સંબંધમાં પણ યથાર્થ તોલન કર.

વાતું કામ અત્યંત વિકટ છે. માણસ જન્મે છે, ત્યારે દરેકનામાં જે ઇચ્છાઓ અને વિકારોની સામગ્રી હોય છે, તેના સામર્થ્યતા પ્રમાણમાં મોટા તફાવત હોય છે. એકજ જાતના સંબંધોમાં પડેલા જે માણસો ઉપર એકજ જાતની લાલચ, એકજ જાતનું પ્રેક્ષાભન-ઓછાવતા પ્રમાણમાં અસર કરે છે. જે લાલચ એક માણસને એકદમ ફસાવે છે, તે બીજાના ઉપર જીવ જોવી અસર કરી શકતી નથી. અને જે માણસ કોઈ અમુક મનોવિકારની સજ્જાનો ભોગ થઈ પડેલો હોતો નથી, તેને તે મનોવિકાર બીજાના ઉપર કેટલી બધી પ્રબળ સત્તા ચલાવે છે, તેનો ખરો ખ્યાલ કદી પણ આવી શકતો નથી. જે માણસ સ્વભાવથીજ સંયમશીલ હોય છે, તેને દારૂ દેખી જન્મના વ્યસનીના મનમાં કેટલી બધી તાલાવેલી થઈ આવે છે, તે કદી બરાબર રીતે સમજાતું જ નથી; તેવીજ રીતે વિપયાસકત માણસના મનોવિકાર વિરક્ત અનુરાગહીન-માણસના ખ્યાલમાં કદી આવી શકતા જ નથી. સ્વાદવાળા પદાર્થો દેખી જીવ્હાલૌલ્યવાળા ખાધાના લાલચુ માણસોના મોંમાં પાણી કેમ છુટતું હશે, એ સ્વાદેદ્રિયને અંકુશમાં રાખનારો અને ખાટા ખારા ઉપર ઓછી પ્રીતિવાળો માણસ સમજી શકતો નથી.

ચરીરની પ્રકૃતિની સુખ ઉપર કેટલી બધી અસર થાય છે એ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. નીતિ ઉપરની તેમની અસર પણ ઓછી બચાંકર નથી. કેટલાક વ્યાધિ રોગીના સ્વભાવને ચીડીયો કરી નાખે છે એટલું જ નહિ, પણ શુદ્ધ મનોવૃત્તિને મલીન અને વિકારી બનાવી દે છે, અને શુદ્ધ અંતઃકરણમાં અપવિત્ર વિચારોનું સ્ફુરણ કરાવે છે. બીજા કેટલાક રોગ હૃદય બળતો નાશ કરી, મનનું સમતોલપણ ખુંચાવી લે છે, સંયમવૃત્તિને શિથિલ કરી નાખે છે. ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ માણસનાં દૂપણ બદલ આપણે તેને આખો જન્મારો ઇપકો દેતા હોઈએ છીએ, પણ આખરે જ્યારે તે માણસ આત્મહત્યા કરે છે, અથવા તે લાંબી મુદતથી છુપી અસર કરનારો કોઈ શારીરિક અગર માનસિક વિકાર ઉઘાડો પડી જાય છે, ત્યારે તેના અત્રિટિત વર્તનનો ખુલાસો થઈ

નય છે, અને તે ઠપકાને બદલે આપણી દિલસોજીને પાત્ર થાય છે. ગાંડછાને લીધે સારા ખોટાને લગતી સમજ કેવળ ઉલટા સુલટી થઈ નય છે, અને વ્યવસ્થિત જીવનમાં ધૂપી રહેતી મનોવૃત્તિઓ એકદમ પ્રબળ થઈ નય છે. નીતિની દૃષ્ટિથી જોતાં આપણે આવા માણસને કોઈ રીતે જવાબદાર ગણતા નથી; પણ ગાંડછાનું પ્રમાણ પણ ઓછું ન-તું હોય છે, અને તેનાં જીવનમાં જીવન સ્વરૂપ આપણાથી ઓછી રીતે સમજાય એવાં હોતાં નથી; અને તેમનાં કૃત્ય સંબંધી અભિપ્રાય બાંધતી વખતે એકજ ધોરણે ચાલવાનું હોતું નથી.

આ બધા ઉપરથી એવો સાર નથી લેવાનો કે દુનિયામાં ધમ્મજાની સ્વતંત્રતા જેવું કંઈ છેજ નહિ, અથવા તો આપણાં કૃત્ય બદલ આપણે બીજાકુલ જવાબદાર નથી; તેવીજ રીતે સામા માણસનાં કૃત્યનું તોલન કરવાની, અથવા તો આપણા જાત બાધઓમાં સારો કોણ અને દુષ્ટ કોણ છે, એ પારખી કાઢવાની, આપણામાં બીજાકુલ શક્તિ નથી, એમ પણ સમજવાનું નથી. કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે નીતિની દૃષ્ટિથી જોતાં બધારે આપણે કોઈ અપરાધ અગર દુષ્ટમતની અધમતાનું પ્રમાણ નક્કી કરવા ખેંચીએ છીએ, તે વખતે આપણો અભિપ્રાય સ્ખલનશીલ-ભૂલ ભરેલો હોવાનો સંભવ વધારે છે. કેટલીક વખત માણસો પોતાની ગમેલી જીવાનીને પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે ઠપકા પાત્ર ગણે છે, કારણ કે જીવાનીમાં આવજો માર્ગે ચઢાવનારી લાલચોનું જોર કેટલું બધું હતું, તે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં બરાબર સમજી શકતા નથી. બીજી બાજુએ, દુનિયાના કાર વ્યવહારનો વધારે અનુભવ થતાં જીવન જીવન માણસોના નૈતિક સંજોગોમાં રહેલા ખોટાના તકાવતનું આપણને જ્ઞાન થતું નય છે, તેથી કરીને અભિપ્રાય બાંધવામાં આપણે જરી ઓછા દુરાગ્રહી અને વધારે ઉદાર થતા જઈએ છીએ. દુનિયામાં કેટલાક માણસોના પાસા એવા આવળા પડેલા હોય છે; અને સંજોગ બળને લીધે, અગર મનોવૃત્તિઓના પ્રકૃતિસિદ્ધ વલણને લીધે તેમને આવજો માર્ગે ચઢાવનારી લાલચો એટલી

બધી પ્રખળ હોય છે કે, જો કે સમાજના બંધારણ પરત્વે તેમને કેટલેક દરજ્જે ઠપકા તેમજ શિક્ષાને પાત્ર ગણવા પડે છે ખરા, પણ નીતિની દૃષ્ટિએ જોતાં આપણે તેમને જંગલી ઉપદ્રવી પ્રાણીઓ કરતાં વધારે જવાબદાર ગણવા જોઈએ નહિ, દુનિયામાં સુખ દુઃખની વહેંચણીમાં જેમ આપણી પ્રાકૃત દૃષ્ટિને અન્યાય માલમ પડે છે, તેવી જ રીતે નૈતિક સંજોગોના સંબંધમાં પણ ઘણી વખતે એવી ખીના આપણી નજરે પડે છે કે કેટલાક માણસોને એવા સંજોગોમાં મૂકેલા હોય છે, તથા કેટલાકના સ્વભાવજ એવા ઘડેલા હોય છે કે, તેમને અનીતિનો માર્ગ પડડયા સિવાય છુટકોજ થતો નથી, અને તેઓ પાપકર્મમાં વધારે અને વધારે ઉંડા ઉતરતા જાય છે; ત્યારે કેટલાક અનાયાસે નીતિને માર્ગેજ ચાલ્યા જાય છે, અને સત્કર્મ કરવા રૂપી પ્રવૃત્તિમાં વધારે અને વધારે આગળ વધ્યા જાય છે.

આ પ્રમાણે જો કે બીજાના વર્તનનું તોલન કરવાની આપણી શક્તિ અલ્પ અને અપૂર્ણ છે, તેમ છતાં આપણે તેનો ઉપયોગ વારંવાર કરવો પડે છે. એટલું તો ખરું છે કે નીતિ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દોષપાત્ર ગણાતાં ઘણાં કૃત્ય ફોજદારી કાયદાની સત્તાની બહાર રાખવામાં આવે છે, અને તેથી તે બંનેની મર્યાદા એક સરખી નથી; તેમ છતાં ગુન્હાનું સ્વરૂપ તથા શિક્ષાનું પ્રમાણ નક્કી કરતી વખતે નૈતિક જવાબદારીનો તેમજ ગુન્હાના ગંભીરપણામાં ઘટાડો વધારો કરનારા આસપાસના સંજોગોનો વિચાર કર્યા સિવાય ચાલતું નથી. એક માણસના કૃત્યથી બીજા માણસને પ્રત્યક્ષ રીતે નુકસાન થતું હોય તેવા કૃત્યનોજ ફોજદારી કાયદામાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. લોકમતની મર્યાદા વાજખી રીતે વધારે બહોળી છે. જે કૃત્યને ફોજદારી કાયદો પહોંચી શકતો નથી, એવાં ઘણાં કૃત્ય જનમંડળના ઠપકાની તથા નાપસંદગીની બહાર રહી શકતાં નથી. તેમ છતાં એમ બને છે કે મનોવિકારના સ્વચ્છંદ વિહાર અને મધપાનને લગતા ગુન્હા તરફ લોકમતનો કટાક્ષ વધારે કડક હોય છે; તેવીજ રીતે ગરીબાઈ અને અગા-

નતાના કારણસર કરવામાં આવતા ગુન્હાનાં સંબંધમાં પણ પ્રજામત વધારે સખ્ત ધોરણે કામ લે છે; બીજી બાજુએ કીર્તિલોભ, ધનલોભ, અદેખાઈ, કૃતદ્વંતા, અને સ્વાર્થપરાયણતા એ બધાને લીધે થતા ગુન્હા તરફ લોકો વધારે ઉદારતાથી જુએ છે; તેવીજ રીતે અયોગ્ય માર્ગે દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનાં કામ તરફ તેમજ દ્રવ્યના દુરુપયોગ તરફ લોકોની તિરસ્કારની લાગણી જોઈએ તેવી સખ્ત હોતી નથી.

અનીતિના માર્ગનું પહેલું પગલુંજ સૌથી વધારે મુશ્કેલ હોય છે. દુષ્કર્મમાં પહેલી વખત પ્રવૃત્ત થતી વખતે મનને લાજ આવે છે, સંકોચ થાય છે, અને પાછળથી પસ્તાવો થાય છે પણ તે બધું તરતજ ઓછું થવા માંડે છે, અને જેમ જેમ દુષ્કર્મમાં વધારે મગ્યા રહેવાય છે, તેમ તેમ દુરાચરણની દેવ વધારે દૃઢ થતી જાય છે. નીતિના સંબંધની આપણી વિવેકબુદ્ધિના સંબંધમાં પણ એવોજ પ્રકાર બને છે. નવી દબ્બનો પોશાક ગમે એટલો એડાળ દેખાતો હોય, તોપણ થોડા વખતમાં લોકો તેના તરફ પસંદગી બતાવવા માંડે છે. લાંબી મુદત સુધી ગ્રામ્ય અને અસભ્ય રીત બાતવાળા લોકોમાં રહેનાર સભ્ય અને રસગુરુષના શિષ્ટાચારમાં તથા તેની રસગુતામાં દેખાઈ આવે એવો ફેરફાર પડી ગયા વગર રહેતો નથી. તેવી જ રીતે મન ઉપર દુરાચરણનો પટ જલદીથી બેસી જાય છે; સહવાસ અને પરિચયને લીધે નિષિદ્ધ વર્તન તરફનો અભાવ અને તિરસ્કાર ઓછો થતો જાય છે; અને જો એકંદર રીતે લોકોનું નીતિનું ધોરણ હલકા પ્રકારનું હોય છે તો આપણે પણ તેના પ્રવાહમાં તણાયા વગર રહેતા નથી. આથી કરીને નીતિનું સામાન્ય ધોરણ ઉતરતું જતું અટકાવવાની ખાસ કાળજી રાખવાની છે બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો હલકા આશય તરફ લોકોનો આદરભાવ વધતો જતો અટકાવવા માટે સાવધ રહેવાની ધણી જરૂર છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

મનુષ્ય સ્વભાવ.

રોગીના શરીરના બંધારણની તેમજ તેમાં દાખલ થઈ ગયેલા વિકારની ખરી ચિકિત્સા કર્યા સિવાય વૈદનાથી તેને માટે પથ્યાપથ્ય નિયમ નકડી કરી શકાતો નથી; તેવીજ રીતે આરિયની કેળવણીને લગતી વિવિધ યોજનાઓના ગુણ દોષનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે જન સ્વભાવને લગતી સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાની પહેલી જરૂર છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ મૂળથીજ દુષ્ટ છે, કે સારો છે, એ તકરાર આ વખતે આપણી સમક્ષ ખડો થાય છે. આ વિષયની તકરારમાં બંને પક્ષવાળાના વિચાર અતિથયોક્તિ ભરેલા છે. રૂસોના પક્ષનું માનવું એવું છે કે માણસ સ્વભાવસિદ્ધ સાફ હોય છે; અને દુનિયા ઉપર જે અનીતિ ફેલાયલી માલમ પડે છે, તેનું કારણ માણસ જાતની સ્વભાવસિદ્ધ દુષ્ટતા નથી, પણ વહેમ, અવળે માર્ગે ચલાવનારી કેળવણી, જન સમાજનું ખામી ભરેલું બંધારણ અને ખરાબ સંસ્થાઓ છે. આના ઉત્તરમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે જો મનુષ્ય સ્વભાવ તેમના માનવા જેવો શુદ્ધ હતો તો તેને બ્રહ્મ કરનારી સંસ્થાઓ વિગેરેને જન્મ મળવાનો સંભવ કેવી રીતે ઉભો થયો? અથવા તો તે સંસ્થાઓ મનુષ્ય સ્વભાવની શુદ્ધતા ઉપર કેવી રીતે કાણુ મેળવી શકી? બીજી બાજુએ કેટલાક ધર્મોપદેશકો એમ જણાવે છે, કે માણસ જન્મથીજ દુષ્ટ અને નીચ હોય છે; એકતના બાગમાં મનુષ્ય જાતના મૂળ પુરૂષની ભૂલ થવા પછી માણસ બ્રહ્મ અને પતિત થઈ ગયું છે, તેને ખોટા ઉપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ હોય છે, અને તેનામાં સારાં કામ કરવાની ટેવનાં બીજ હોતાં નથી. વળી કેટલાક નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ એમ જણાવે છે કે મનુષ્ય સ્વભાવમાં નિઃસ્વાર્થાપણા જેવું કશું છેજ નહિ, અને દુનિયાનો સઘળો વહિવટ સ્વાર્થની દૃષ્ટિથીજ ચાલે છે, પરા-

પકાર કરવામાં પણ એક જાતનો સ્વાર્થ રહેલો હોય છે, અને તેથીજ લોકો બોજનું ભણું કરવા તૈયાર થતા હોય છે. આ ઉપરથી તેઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે મનુષ્યની સ્વાર્થવૃત્તિને વિવેકની મર્યાદામાં રહેતાં શીખવવું, અને પોતાનો સ્વાર્થ પોતાના પડોશીના સ્વાર્થની સાથે એક રૂપ છે, એમ માનતાં શીખવવું, એમાંજ કેળવણીની તેમજ સારી રાજ્ય વ્યવસ્થાની ખુશી રહેલી છે. પણ જો મનુષ્યનો સ્વભાવ આટલો બધો દુષ્ટ હોત તો જન સમાજનું બધારણુજ શક્ય નહોતું. દુનિયા જંગલી જનાવરોથી ભરેલા એક પાંજરા જેવી થઇ પડત, અને અંદર અંદરના નિરંતર વિચ્છેદને લીધે મનુષ્ય જાત દુનિયા ઉપરથી ક્યારનીય સમૂજગી નાખુદ થઇ ગઇ હોત.

મનુષ્ય સ્વભાવના અવલોકનથી આપણને સમજાય છે કે આ ચિતાર ખરો નથી. બેશક, સસારના વ્યવહારમાં અદેખાઇ, મત્સર, વેરભાવ, અને એકલપેટાપણું એ બધાની ભારે અસર નજરે પડે છે, અને તેમની અધમતા જુદાં જુદાં મોહક સ્વરૂપ નીચે ઢંકારી રહે છે, એ વાતની ના પાડી શકાય એમ નથી. વળી એક મનુષ્યદ્રેષી નીતિ શાસ્ત્રવેતાએ જણાવ્યું છે તેમ નીતિને જો મિથ્યાભિમાનની સોજત ના હોત, તો તે આટલી બધી લોકપ્રિય થઇ પડવાની નહોતી; અને આપણાં દુષ્કર્મ એકલાંજ નહિ પણ આપણાં ઘણાંખરાં સત્કર્મ પણ સ્વાર્થદૃષ્ટિથી પ્રેરાયલાં હોય છે. તેમ છતાં નીચેનું અતિશયોકિત ભરેલું ચિત્ર યથાર્થ છે એમ કાણ કહી શકનાર છે ? કેટલાક એમ જણાવે છે કે મિત્રતા એ એક બીજાના સ્વાર્થની અદલા બદલી છે, એટલે કે એક બીજાની પાસેથી કંઈક કંઈક સ્વાર્થ સાધી લેવાની મતલબથીજ માણસો મિત્રતાનો સંબંધ બાંધે છે. સ્ત્રીઓના સંબંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે ઘણી સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા રહી શકે છે, એનું કારણ એનું હોય છે કે તેમને આડે માર્ગે ચઢાવનાર કોઈ મળતું નથી, અને તેવા પ્રસંગ નહિ મળવા બદલ તેમને ખેદ પણ થતો હોય છે. કેટલાક વળી એમ કહે છે કે આપણે આપણા કેટલાક દોષ કમુચ કરી દઇએ છીએ

એતું કારણ એમ હોય છે, કે તેમ કરી આપણે આપણા મનને એવો દિશાસો દઈએ છીએ કે, આપણામાં હવે બીજી ભારે ખોટો નથી; અથવા તો આપણે માટે બીજાએનો જે સારો અભિપ્રાય હોય છે, તે ટકાવી રાખવાની મતલબથી આપણે એમ કરતા હોઈએ છીએ; તેમજ આપણે બીજાનાં વખાણ કરીએ છીએ, તે એવી મતલબથી કે તેના બદલામાં બીજા આપણાં વખાણ કરે; આમ જનના મરણ માટે આપણે જે શોક પ્રદર્શિત કરીએ છીએ, તે ઘણી વખત તો એવી ધારણાથી કરવામાં આવે છે, કે તેથી સામા માણસના મનમાં દયાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય, અને ઘણી વખત તેના મરણથી આપણે સુખ અગર આનંદની પ્રાપ્તિનું એક સાધન ગુમાવ્યું છે, એવી ખાત્રી થવાથી આપણે શોક કરતા હોઈએ છીએ. વળી કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે દુનિયામાં અદેખાઈની લાગણીનું એટલું બધું ચલણ છે કે લોકો પોતાનાથી ઓછા બુદ્ધિશાળી લોકોનેજ, અને સ્ત્રીઓ પોતાનાથી ઓછી સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓનેજ, ખરા જગરથી ચંદાતી હોય છે; અને સઘળા સદગુણ એ આત્મહિત, અને ખોટ લાભની ગણતરીના પરિણામરૂપ હોય છે. પણ આ ચિત્રમાં એટલી બધી અતિશયોક્તિ રહેલી છે, કે તે જેનાથી ના સમજાય, તેને ખરેખર દુનીયાનો ઘણોજ કડવો અને ખેદજનક અનુભવ થયેલો હોવો જોઈએ !

૩સો. વગેરેનો ચળકતો ચિતાર સત્યથી જેટલો વેગળો છે, તેટલોજ આ ચિતાર પણ છે. દુનિયામાં જે સ્વાર્થરહિત અને સ્વાર્થત્યાગપર પરાંપકાર પ્રસરી રહેલો છે, તે નિષ્પક્ષપાતી નિરક્ષણ કરનારની દૃષ્ટિએ પડ્યા વગર રહેતો નથી. નિષ્પદ્ધતી અને નિર્દોષ જીવન ગાળનારા તો હજારો માણસો મળી આવે છે, એમાં નવાઈ નથી, પણ કેટલા બધા માણસો કર્તવ્ય ધર્મનું પાલન કરતા માલમ પડે છે; કેટલા બધા માણસો પારકાના કલ્યાણને માટે સતત અને ઘણી વખત કષ્ટસાધ્યશ્રમ કરતા હોય છે ! મનુષ્ય સ્વભાવનું બંધારણજ એવા પ્રકારનું છે કે બીજાનાં સુખ તેજ આપણાં સુખ છે, એવું સમજવાની, તથા તેનો સાક્ષાત્કાર ક-

રવાની શક્તિ આપણામાં જેમ વધારે તેમ આપણને વધારે આનંદ અને વધારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજાનું દુઃખ દેખીને આપણી દયાવૃત્તિ જાગૃત થાય છે. સામાની મમતા અને માયાણુપણું આપણી ઉપકારવૃત્તિને સતેજ કરે છે. દુર્ગુણ અને દુરાચરણ કરતાં સદ્ગુણ અને સદ્વર્તન ઉપર આપણો પક્ષપાત સ્વાભાવિક રીતે વધારે હોય છે. કલ્પિત વાર્તામાં પણ સારા માણસના ઉપર દુઃખ પડતાં દેખીને આપણને સ્વાભાવિક રીતે વધારે લાગણી થાય છે. શૈર્ય અને સ્વાર્થત્યાગનાં વતન દેખી તથા વાંચી આપણે આનંદ અને ઉત્સાહમાં આવી જઈએ છીએ. કુટુંબ સ્નેહ એક અપવાદ સમાન નથી, પણ સ્વદેશ પ્રીતિ એ બહોળા વિસ્તારવાળો કુટુંબ સ્નેહ છે. સ્વદેશાભિમાનની પ્રેરણાને વશ થઈને કેટલા બધા લોકો સ્વાર્થ-રહિત ઔદાર્ય પ્રકટ કરવા તૈયાર થાય છે; પોતાનાં અંગત સ્વાર્થની સાથે સંબંધ નહિ ધરાવનારાં એવાં કાર્ય માટે પોતાના જીવને જોખમમાં નાંખવા કેટલા બધા માણસો તૈયાર થઈ જાય છે!

દુનિયાને હીનપત લગાડનાર પાતક અને દુષ્કર્મનું આપણે બારીક નિરિક્ષણ કરીશું તો આપણને સમજનશે કે મનુષ્ય સ્વભાવમાં પાપકર્મ તરફ ખેંચનારી વૃત્તિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે, તેને લીધે આપણે પાપકર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ એ બીના ખરી નથી; પણ ખરી બીના એ છે કે આપણી ચિદ્વૃત્તિની નિયામક સત્તા ખામી ભરેલી છે, અને એ ચિદ્વૃત્તિની નબળાઈ એજ દુરાચારનું મૂળ કારણ છે. પશુઓના તથા માણસોના વર્તનમાં એટલો ફેર છે કે પશુઓના સ્વેચ્છાચાર ઉપર ફક્ત બીકનોજ અંકુશ હોય છે, તેમને પોતાની કામનાઓ તૃપ્ત કરવામાં બીક સિવાય બીજો કોઈ પ્રતિબંધ આડે આવતો નથી; પણ માણસના વર્તન ઉપર ધર્મશ્રે નૈતિક આત્મનિયંત્રણનો અંકુશ મૂકેલો છે. માણસની કામનાઓ ઉપર જ્યાં સુધી ચિદ્વૃત્તિની સત્તા કાયમ હોય છે, ત્યાં સુધી તે કામનાઓ મનને નિષિદ્ધ આચરણ કરવા પ્રેરી શકતી નથી. મૂળની કામના દૂષિત હોતી નથી, પણ મનોનિયંત્રણનો અંકુશ જ્યારે તેના સ્વેચ્છાચારની સામે થવા નેટલો

બળવાન હોતો નથી, ત્યારેજ દુષ્કર્મ થવા પામે છે. અપ્રમાણિકપણું અને અદેખાઈ એ બે દુર્ગુણ જે અપકૃત્યને જન્મ આપે છે, તેનું પૃથક્કરણ કરીશું, તો જણાશે કે ઇચ્છવા લાયક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા એ તેમનો પાયો હોય છે. અને આવી ઇચ્છા તો સ્વભાવિક રીતે દરેક હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ટાળી શકાય તેવી હોતી નથી, પણ જ્યારે તેવી સ્વાભાવિક ઇચ્છા ઉપર અંકુશ હોતો નથી, ત્યારે આપણે ઇચ્છવા લાયક પણ બીજાની માલીકીની વસ્તુ મેળવવાની લાલસામાં પડીએ છીએ અને તેવી ઇચ્છાને વશ થઈને આપણે જે કામ કરીએ છીએ, તે નિષિદ્ધ ગણાય છે. વિષયભોગની ઇચ્છા પણ પ્રકૃતિસિદ્ધ છે, ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાની ઇચ્છા આપણા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છેજ, પણ જ્યારે તે આસક્તિને અમુક વિહિત મર્યાદામાં રાખનાર મનોનિયંત્રનો અભાવ હોય છે, ત્યારે જે વિષયાસક્તિજન્ય આચરણ નિષિદ્ધ ગણાય છે. દુનિયામાં જે દયાહીનતા, કઠોરપણું, અને પારકાનાં દુઃખ તરફ ઉદાસીનતા નજરે પડે છે, તે બીજાનાં સંકટનું ખરું સ્વરૂપ સમજી જવાની કલ્પનાશક્તિના અભાવને કારણે ઉત્પન્ન થવા પામે છે. અમર્યાદ અને અંકુશ વગરની ભોજેચ્છાઓજ મનુષ્યનાં ધણાં પાપકર્મનું મૂળ હોય છે, અને વૃત્તિઓ સ્વેચ્છાચારી અને સ્વચ્છંદી થવા પામે છે એનું કારણ મનોનિયંત્રની નબળાઈ હોય છે; તેમ છતાં બીજાઓના હક સાચવીને આપણી કામનાઓને તૃપ્ત કરવા રૂપી મનોનિયંત્રનો સહભાવ આપણા સ્વભાવમાં થોડે ધણે અંશે પણ છે; અન્ય પ્રાણીઓને ઇશ્વરે તે સત્તાની બક્ષીસ કરી નથી.

મનુષ્ય સ્વભાવની દુષ્ટતાના સંબંધમાં જે અતિશયોક્તિ ભરેલા ઉદ્દગાર આપણા સાંભળવામાં આવે છે, તેમને મર્યાદામાં રાખવા માટે આવા પ્રકારની વિચારણા જરૂરની છે, એ વાત જો કે ખરી છે; તોપણ મનુષ્યનો સ્વભાવ એટલો બધો બ્રષ્ટ છે કે જો તેના ઉપર કાયદાનાં અને સામાજિક વ્યવસ્થાનાં બંધન ન હોય, અને તેને નિરંકુશપણે વર્તવા દેવામાં આવે, તો તેમાં ધણું જોખમ સમાયેલું છે, એ વાત બૂલી જવા

જેવી નથી. અધમતાનાં દશાન્ત જોવા માટે આપણે તુરંગની મુકાકાત લેવાની જરૂર નથી; પણ મનુષ્યનાં ધણાં વર્તનમાં તેની અસર કંઈકી રીતે દેખાઈ આવે છે. રણસંગ્રામમાં એક માણસ બીજા માણસનો પ્રાણ લેવા માટે, તથા તેને હાથ દેવા માટે જે ઇરાદાપૂર્વક મથન કરે છે, અને જે અનેક યુક્તિઓ અજમાવે છે, તે જોઈનેજ મનુષ્યનો સ્વભાવ ધણોજ સારો હોવાનો ખ્યાલ આપણા મગજમાંથી એકદમ નીકળી જાય છે. અને વિગ્રહનાં મૂળ કારણ શાં હોય છે? પોતાના અંગત સ્વાર્થ અને લાભની ખાતર વિગ્રહના પ્રસંગ ઉભા કરી રાજકર્તાઓએ તથા ખટપટીઆ દરબારીઓએ હમરો માણસોના જ્ઞાનમાલનું જળી-દાન આપેલું હોય છે, એ વાત જો કે ખરી છે, તો પણ જો પ્રજા-વર્ગે તેમનાં વખાણ કરી તેમને ઉત્તેજન આપ્યું ના હોત તો તેમનો કીર્તિલોભ મર્યાદામાં રહેત, એમાં કાંઈ સંશય નથી. વળી હાલના વખતમાં તો વિગ્રહનાં મૂળ એ પ્રજાઓ વચ્ચેના વેરભાવમાં તથા એક બીજા પ્રત્યેની અદેખાઈની લાગણીમાં રહેલાં છે. દેશની પુંજ અને વસ્તીનો કેવડો મોટો ભાગ લગાઇને માટે તૈયારી કરી રાખવાના કામમાં નિરંતર રોકાયેલો હોય છે? જીવલેણ અસ્ત્રશસ્ત્રની શોધ કરવામાં કેટલા બધા માણસોની બુદ્ધિ કામે લાગેલી હોય છે? અને એ બધું જોઈ આપણે કમ્બુલ કરવું પડે છે કે મનુષ્યોની હિંસકવૃત્તિ અને કીર્તિલોભને અંકુશમાં રાખવાની બાબતમાં ની-તિસિદ્ધ અંકુશો કરતાં સ્વાર્થના વિચાર વધારે અસરકારક થઈ પડે છે. વિગ્રહની પાછળ થતો અદળક ખર્ચ, તેમને લીધે વેપાર રોજગારને તથા દેશની આબાદીને થતી બારે હાનિ, પરિણામનું અનિશ્ચિતપણું, હારનાર પક્ષની થતી ખુવારી-એ બધા વિચારોજ પ્રજાઓને વિગ્રહમાં અંપલાવતાં અટકાવે છે; બાકી મનુષ્યનો પાશવવૃત્તિનું ધર્મના શિક્ષણને લીધે ચમન થયું છે, એમ તો છેજ નહિ. પારકાનો વસ્તુ પડાવી લેવાનો માર્ગ જો સહેલો, જોખમ વગરનો, લાભકારક, અને સલામતી ભરેલો હોત, તો દુનિયા ઉપર સલાહશાન્તિ ઓછી નજરે પડત.

એટલું તો ખરું છે કે વિગ્રહ બધી રીતે તથા હમેશાં અનયકારકજ્ઞ હોય છે એમ નથી. કેટલાક વિગ્રહ ન્યાય પુરઃસર અને કેટલાક જરૂરના હોય છે; કેટલીક વખત કોઈ ગરીબ પ્રજા ઉપર જીવન ગુજરતો દેખી જનહિતૈષી પુરૂષોના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની લાગણી વિગ્રહ ઉત્પન્ન કરાવે છે. વળી વિગ્રહને લીધે ઘણી વખત શૌર્ય, દિસ્મત, સ્વાર્પણ, અને સહનશીલતાના ગુણ દેખાય છે, અને પ્રકાશમાં આવે છે. વિગ્રહના યથાર્થ કારણનું વાસ્તવિકપણું નહિ સમજ્યા છતાં પણ કેટલા બધા માણસો પોતાના જીવનને જોખમમાં નાખવા તૈયાર થઈ જાય છે ! તેમ છતાં દુનિયામાં બીજી ઘણી બાબતોમાં આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં વધારે દેવભાવ, અધમતા, અનિષ્ટચિંતન તથા પારદાનો દ્રોહ, વિગેરે માલુમ પડે છે. જાહેર જીવનમાં મનુષ્ય સ્વભાવની આ અવધારમય બાબતુ વધારે નજરે પડે છે. બે પક્ષ, કોમો, કે પ્રજાઓ વચ્ચે કુમંપ કરાવવા વિરોધ વધારવાના, તથા તે ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે જીવલેણ ફેલાવવાના, કામમાં જાહેર છાપાનો કેટલો બધો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ! વેરભાવ, અદેખાઈ, મિથ્યાભિમાન વિગેરે મનોવિકારોને ઉશ્કેરનારા ગ્રંથ કેટલા બધા લોકપ્રિય થઈ પડેલા હોય છે તેમજ તેવા મનોવિકારોને ઉશ્કેરવાથી પાલી મેન્ટની કેટલી બધી બેઠકો મેળવી લેવામાં આવે છે, તથા કેટલી બધી લાગવગવાળી અને સારો નફો કરી આપનારી જગ્યાઓ હાથ કરી લેવામાં આવે છે ? તેમ છતાં આવા પ્રયત્ન કેટલી બધી વખત સ્વદેશ પ્રીતિ અને જનતાના નામથી પસાર થઈ જાય છે, અને પોતાનું અંધમ સ્વરૂપ છુપાવી રાખે છે !

કેટલીક વખત તો મનુષ્યની અધમતા કાયદાની સત્તાની બહાર રહી જાય છે, એટલુંજ નહિ. પણ દુનિયાની આંખમાં પણ ધુળ નાખી લોક મતના ઠપકામાંથી બચી જાય છે, રાજકીય ગુંદા આ વર્ગમાં આવી જાય છે. ઘણા લોકો તો બે પ્રજાઓ અગર કોમો વચ્ચેના વેરભાવમાં વધારો કરનારાં લખાણ મારફતેજ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હોય છે. ઘણા તો

સ્વદેશાભિમાનના નામને ઓથે રહી પોતાના દેશને લગામમાં ઝંપલાવવા ઉશ્કેરે છે. જે માણસોએ પોતાનો ધન લોભ અગર કીર્તિ લોભ તૃપ્ત કરવા માટે હજારો માણસોનાં ગળાં રેંસેલાં હોય છે, તથા જેમણે પોતાની ખ્યાતિ વધારવાનો ખાતર હજારો માણસોની સુખ સંપત્તિનો, તથા પોતાના દેશના ખરાદિતનો ભોગ આપેલો હોય છે, તેમને જાહેર જગ્યાઓમાં હાજરી આપતાં મનને બીલકુલ સંકોચ લાગતો નથી, તથા તેમના તરફ કોઈ નાપસંદગીની દૃષ્ટિથી પણ જોતું નથી ! દુનિયામાં ભૂત, બેદરકારી અગર અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવને, લીધે જેટલું જુઠ્ઠાણું ઉભુ થવા પામેલું હોય છે, તેનાથી વધારે જુઠ્ઠાણું દ્વેષ યુદ્ધિ તૃપ્ત કરવા અગર બીજી કોઈ નેમથી જાણી યુજીને ચલાવવામાં આવેલું હોય છે. કેટલાકને તો જુઠ્ઠી વાત ફેલાવવામાં, તથા બીજાને વિનાશારણ તુકસાન કરવામાં આનંદ જ થતો હોય છે. વળી કેટલાક પોતાના દુસ્મન ઉપર વેર લેવાના ધરાદાથી, તથા તેની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવાના ધરાદાથી જુઠ્ઠો ગોજો ગમ્મડાવી પરિણામની રાહ જોતા ડાહ્યા થઈ ઠંડે પેટે બેસી રહે છે.

વળી શેરના સદામાં પણ આવો વહિવટ વધારે પ્રચલિત હોય છે. જમીનગીરીઓની કિંમતમાં વધારો ઘટાડો કરી નાખવાનો, ચાપણુ રોકનારાઓને લલચાવવાનો, તથા અજ્ઞાન અને ભોળા લોકોને ફસાવીને એકદમ શ્રીમંત થઈ જવાનો, દગાખોર અને લુચ્ચા લોકોનો એ એક હમેશનો વહિવટ છે. જ્યારે એકદમ પૈસાદાર થઈ જવાનો ઉપાય હાથમાં આવી જાય છે, ત્યારે લોકો હજારો માણસોને પાયમાલ કરી નાખનારા તથા જરૂર પડે તો દુનિયાને માથે ખુનખાર વિચરનાં સંકટ ઠોકો બેસાડનારા ઉપાય અજમાવવામાં પાછી પાતી કરતા નથી. આવા માણસોની સંખ્યા ઘણી નાની હોય છે. એ વાત ખરી છે, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જો એકદમ પૈસાદાર થઈ જવાની તક બધાને સરખી રીતે મળતી હોત, તો એ સંખ્યા નાની રહેત કે કેમ એ શંકા બરેલુ છે ! વળી આવાં નિંદકર્મ કરનારા માણસોના ગુન્હા દરજુજર કરનાર વર્ગની

સંખ્યા નાની હોતી નથી. કાયદાની ચુંગલમાં આવી પડેલા માણસોજ મોટા ગુન્દા કરનારા હોય છે, અને તુરંગની બદાર અપરાધીઓ હોતાજ નથી એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. નાના પાયા ઉપરની લુચ્ચાઈ તથા હલકું અપ્રમાણિકપણું એકદમ પકડાઈ આવે છે, અને તેવાં કૃત્ય કરનારા શિક્ષાને પાત્ર હરે છે; પણ મોટા ગુન્દા કરનારા બદમાશો હમેશાં કાયદાના પંઝામાંથી છટકી જવા પામે છે, ચોર અને ખોસ્સાકાતર લોકોને શિક્ષા થવા વગર રહેતી નથી, પણ મોટી કંપનીઓના વલિવટ ચલાવનારા, તથા મોટાં સાદમ અને સદાનાં કામ કરનારા સુધરેલા બદમાશો હજારો માણસોને રાજીને અન્યાય માર્ગે અટાવવિત્ત સંપાદન કરે છે, તથા હજારો રૂપિયા પોતાના ખોસ્સામાં મૂકી દે છે. તેમનાં કૃત્ય લુચ્ચાઈ અને દગાબાજી ભરેલાં છતાં કાયદાની સત્તા તેમને પહોંચી શકતી નથી. તેમ છતાં દુનિયા પણ તેમને માફ કરે છે, અને તેમની અધમતા તરફ આંખ આડા કાન કરે છે, એ થાણું ખેદકારક છે. વધારામાં અન્યાય માર્ગે દ્રવ્ય સંપાદન કરી શ્રીમંત થઈ બેઠેલા બદમાશોને ફક્ત તેમની શ્રીમંતાના કારણસર માન અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે અને તેમની પહેલાંની જાંદગી ભૂલી જવામાં આવે છે, એ એક હાલના સુધારાની ખામી છે.

સારાંશ એટલેજ છે કે જેવી રીતે દુનિયામાં મોટા પ્રમાણમાં નજરે પડતા પરાંપકાર, સ્વાર્થ ત્યાગ, ભૂત દયા, શરાતન વગેરે જન સ્વભાવના ઉજળા ગુણોની હયાતીની ના પાડવી, એ મનુષ્ય સ્વભાવની બદનક્ષી કરવા બરાબર છે, તેવીજ રીતે સંસારના કાર વ્યવહારમાં જે સંયમચિત્તિની ગેરહાજરી તથા દુટ મનોવિકારની સત્તા નજરે પડે છે, તે નાકબુલ રાખવું એ મણુ વાજબી નથી. જેમ જેમ આપણો દુનિયાનો અનુભવ વધતો જાય છે, તેમ તેમ આપણો મનુષ્ય સ્વભાવના સારાપણા ઉપરનો વિશ્વાસ ઓછો થતો જાય છે. દિવસે દિવસે આપણી ખાત્રી થતી જાય છે કે જનસમાજનાં સદગાં અંગને સ્વસ્થ અને સંયુક્ત રાખવા માટે શ્રદ્ધા, ધર્મ, અને કાયદાનાં બંધન આવશ્યક છે, અને જે સંસ્થાઓ મ-

નુબ્યની ઉમદા ખાસીયતોને દૃઢ કરી, નીતિ સિદ્ધ અંકુશોની સન્તામાં વધારો કરવાનું વલણ ધરાવતી હોય છે, તેમના તરફ લોકોનો પક્ષપાત વધતો જાય છે. વળી આપણા આશય ધણાજ ઉંચા રાખવામાં, તથા લોકોની પ્રાપ્ત દૃષ્ટિ પહોંચી ન શકે એવી ઘણી કચ્છ નૈતિક બાબતોને અનુસરીને ચાલવાની બીજા માણસોને ફરજ પાડવામાં જે જોખમ સમાયલું છે, તે પણ આપણે વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. દુનિયાના વ્યવહારમાં આપણે બીજી બાબતોમાં જેમ છુટ મુદ્દીને ચાલવું પડે છે, તેવી રીતે નીતિની બાબતમાં પણ છુટછાટનો નિયમ સ્વીકારવો. એવું શિક્ષણ આપણને દુનિયાના વધારે અનુભવથી મળે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

નીતિની બાબતમાં છુટછાટ.

‘ નીતિની બાબતમાં છુટછાટ, અગર તોડજોડ ’ એ શબ્દ કાનને ઘણા કઠોર લાગે છે, કારણ કે શુદ્ધ નીતિમાં લાભાલાભની ગણના આવતી નથી. શુદ્ધ નીતિના માર્ગમાંથી થોડે ઘણે અંશે પણ સ્પષ્ટિત થવાની છુટ લેવી એ વિનાશનું કારણ છે; કેમકે નીતિનો માર્ગ મુસ્કેલી ભરેલો અને વિકટ છે; અને અનાતિનો માર્ગ સરળ અને સહેલો છે; તેમજ આપણા મનને સહેલી વાત ઉપર સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ પ્રીતિ હોવાથી નીતિના માર્ગમાંથી સ્પષ્ટિત થવાનાં બહાનાં શોધી કાઢતાં તેને વાર લાગતી નથી, અને

विवेकभ्रष्टानाम् भवति विनिपातः शतमुखः

‘ બ્રષ્ટ થયું જરી તેનો શત મુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો. ’ વળી શુદ્ધ નીતિના માર્ગમાંથી જે થોડે અંશે સ્પષ્ટિત થવાય તો હાનિ નથી, એમ

ગણવામાં આવે તો પછી કેટલે સુધી અને કેવા સંજોગોમાં છુટ લઈ શકાય એ વિગેરે ઘણા ગુંચવણ ભરેલા પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે, અને તેમનું નિગકરણ કરવાનું કામ સહેલું નથી. તેમ છતાં સંસાર વ્યવહારમાં તેવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કર્યા સિવાય આપણા છુટકો થતો નથી. ધર્મ શાસ્ત્રકારોએ નીતિના સંબંધમાં જે અસિધારા વ્રતનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેવું વ્રત પાળનારા પુરુષો સંસારમાં ભાગ્યેજ મળી આવે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

અથૈવ વા મરણમન્તુ પુગાન્તરે વા ।

ન્યાયાત્મથઃ પ્રવિચલન્તિ પદંન ધીરાઃ ॥૧॥ મર્તૃહરિ.

વ્યવહાર નીતિમાં નિપુણ એવા પુરુષો નિંત્ર કરો કે સ્તુતિ કરો; લક્ષ્મી આવો, કે મરણ પ્રમાણે ચાલી જાઓ; આજે જ મરણ થઓ કે યુગ પછી થાઓ; પરંતુ ધીર પુરુષો નીતિના માર્ગમાંથી એક પગલું પણ ડગતા નથી.

તેવીજ રીતે કાર્ડિનલ ન્યુમેન જણાવે છે કે “ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા એવી છે કે સૂર્ય અને ચંદ્ર આકાશમાંથી સ્થાન બદલ થઈ નીચે પડી જાય, પૃથ્વીની ગતિ અંધ થઈ જાય અથવા તો તેના ઉપર વસનારાં કરોડો પ્રાણીઓ ભૂખમરાની અસહ્ય વેદના વેડીને કાળનો ભક્ષ થઈ જાય, એ બધું અને તે સાફ, પણ એક જીવાત્મા બદલ થાય, અને નાનું સરખું પણ પાપાયુરુણ કરે અર્થાત્ એકાદ વખત અસલ બોલે, અથવા તો બીજાની પાછ સરખી પણ ચોરી લે, એ બંનેનું જોઈએ નહિ. ”

આપણે ઉંડો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આવા સંખ્ય વ્રતને અડગ પણ વળગી રહેવું, આવા ધોરણને સર્વાંશે અનુસરવું, એ સંસાર વ્યવહારમાં લગભગ અશક્ય જેવું છે. જે માણસો સંસારનો ત્યાગ કરી

સન્યસ્ત ગ્રહણ કરે, તેમનેજ આવા ધોરણે ચાલવું પાડવે એમ છે. આ ધોરણે ચાલવા જઈએ, તો સઘળા સુધારાનો સમૂળગો નાશ થઈ જાય છે, અને આવી શુદ્ધિ નીતિ જો કે ઘણા માણસોને માન્ય હશે ખરી, પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તેને અનુસરીને ચાલવા જેવી દૃઢ શક્તિ કોઈની ભાગ્યેજ મળી આવશે. 'પાપ કર્મ જનતે એટલું' બધું દારણ છે અને તેનાં પરિણામ એટલાં બધાં ભયંકર છે કે, જેમાં પાપનો ઉદય થવાનો લેશ પણ સંભવ ન હોય, એવી અસહ્ય અસ્માની સુઝતાની સહન કરવી, અને આખી મનુષ્ય સૃષ્ટિનો ધોડીવારમાં નાશ થતો હોય તો થવા દેવો, પણ તેને (પાપ કર્મને) છાંયે પણ ઉભા રહેવું નહિ, 'આ સૂત્રજ્ઞે માન્ય રાખ્યામાં આવે, તો પછી પાપ વાસનાથી દૂર રહેવું એ મનુષ્ય જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એમ માનવું જોઈએ; અને એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય સર્વ પ્રકારની વાસનાનો લય કરવો એજ છે, એ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે, વધારે વસ્તુઓની આકાંક્ષા રાખવી, ઇચ્છાના વિષયોની સંખ્યામાં વધારો કરવો, એ લાલચોમાં વધારો કરવા સમાન છે, અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે પાપકર્મની સંખ્યામાં વધારો થાય છે.' આ મત પ્રમાણે તો જોને અગે પ્રત્યક્ષ અગર પરોક્ષ રીતે પાપાયરણમાં સહેજ પણ વધારો થવાનો સંભવ હોય, એવો માણસ જાતના સુખમાં વધારો કરનારો તથા સંકટ અને ઉદાસીનતાનાં કારણોમાં ઘટાડો કરનારો, હરેક જાતનો સુધારો અનર્થકારક જ ગણવો જોઈએ. દરેક રાજકર્તાએ બોળ દેશની સાથે લડાઈમાં ઉતરતા પહેલાં એવો વિચાર લેવો જોઈએ કે પોતાની પ્રજાના વેપારનો સદંતર નાશ થઈ જાય, પોતાના તાબાના મુલકમાંથી એકાદ કિંમતી પ્રાંત ગુમાવી બેસવાનો પ્રસંગ આવે, અને પોતાના દેશની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા હમેશને માટે નાશુદ્ધ થાય, એ બધું થાય તે થવા દેવું, પણ જે વિગ્રહને પરિણામે નાતું પણ પાપાયરણ થવાનો સંભવ હોય, એક પણ અજાણના શીયળનો ભંગ થવા પામે, નાની સરખી પણ ચોરી કરવામાં આવે, એવા વિગ્રહને દૂરથી નમસ્કાર કરવા જોઈએ. તેણે એવો વિચાર કરવો જોઈએ

કે લશ્કરની મદદ વડે દેશના ઉપર ગુજરતી આક્રમીતોનું નિવારણ કરવા મારફતે જેટલો લાભ થવાનો સંભવ છે, તેના કરતાં તેને લીધે અનાચારમાં વૃદ્ધિ થવાનો જે સંભવ છે, તે વધારે હાનિકારક છે, એમ ગણી તેણે દેશના તથા રૈયતના જનમાલના રક્ષણને માટે પણ લશ્કર રાખવું જોઈએ નહિ. પ્લેગ અને દુકાળ દેશને પાપમાસ અને લાચાર કરી નાખે છે ખરા, પણ કેટલીક વખત તેવા ઇશ્વરી ક્રોધ લોકોને ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન કરાવી તેમને પાપ કરતી વખતે પાછું વાળીને જોતાં શીખવે છે, તેથી રાજ્યએ તેવા પ્રસંગોને ખુશીથી વધાવી લેવા જોઈએ. સારાંશ કે સાધનસંપત્તિમાં વધારો કરવો, નવી નવી કળાઓનાં અને સુખનાં સાધનોની શોધ ખોળ કરવી, અને એકંદર રીતે ઐહિક સુખની વૃદ્ધિ કરવી, એ બધાં વાસનાની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી, પાપના ઉદયનાં બીજ થઈ પડે છે, તેથી તેમને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ નહિ.

આવા પ્રકારની વિચારણાથી તાવી જોતાં આપણી શુદ્ધ નીતિ ઉપરની શ્રદ્ધા કેવી પોકળ અને કૃત્રિમ છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તહેવારના દિવસોએ કામ નહિ કરવાનો વહિવટ હોવાથી મજૂર વર્ગના લોકોને દારૂ પી છાકટા થવાની તક મળે છે, તેટલા દારણસર એવો વહિવટ બંધ પાડવા કોઈ ગલ્લો માણસ તૈયાર થવાનો નથી, તેથીજ રીતે તેવો વહિવટ જો તોરાન અને મારામારીના પ્રસંગોમાં વધારો કરે તો તેના ઉપર અંકુશ મુકવાથી ગમે તેવો દયાળુ ધારાશાસ્ત્રી હશે તેના મનમાં પણ બીલકુલ સંકોચ નહિ થાય. વસ્તુ સ્થિતિના તારતમ્યની ગણના કરવાની આવી પદ્ધતિ જીવનની ઉચ્ચ ભાવનાની આડે આવે છે એમ માનવાનું કારણ નથી. આપણું જીવન સદ્વર્તનશીલ-નીતિ પુરઃસર હોવું જોઈએ, એ નિયમ તો હમેશાં લક્ષમાં રાખવાનો છેજ. વળી કેટલાક વિલાસ એવા હોય છે, કે તે જનસમાજની નીતિમાં ઘણો બગાડ કરે છે, અને તેથી તેમનામાં રહેલા આનંદ આપવાના ગુણને લીધે તે જેટલો ફાયદો કરે છે, તેના કરતાં લોકોને અનીતિને માર્ગે ચલાવવાના વ-

લણને લધે તે નુકસાન વધારે કરે છે, આ બીના પણ લક્ષ બહાર થવા દેવા જેવી નથી. તેમ છતાં એટલું તો આપણે કબુલ કરવું પડે છે, કે જીવનના પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર નીતિનાં શુદ્ધતમ સૂત્રની કસોટી ઉપર ટકી શકે એવા શુદ્ધ હોતા નથી. દુનિયાદરીમાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં હિત ધણી વખત એક બીજા પ્રત્યે વિરુદ્ધતા ધરાવતાં હોય છે, અને તેઓ કેટલીક વખત તો એક બીજાની અસરને તદ્દન નાશુદ્ધ કરે છે. આથી કરીને સંસાર જ્ઞે સારી રીતે ચલાવવો હોય તો ધણી વખત છુટ મુકીને અને તોડજોડ કરીને ચાલવું પડે છે. કેવી વખતે કેવું વર્તન રાખવું, તેના સંબંધી ચોક્કસ નિયમ બાંધી શકાય એમ નથી. આપણે સારા નિયમોને અનુસરીને ચાલવાનું છે, પણ તેમનો પૂરેપૂરો અમલ કરવાનું પાલવે એમ નથી, આપણે જુદાં જુદાં ધોરણ પ્રમાણે વર્તવાનું છે, પણ તેમના સંબંધમાં એક ચોક્કસ નિયમ બાંધી શકાય તેમ નથી.

દૃષ્ટાંત તરીકે લોકાચારને માન આપીને વિવેક અને સંખ્યતાની ખાતર આપણે કેટલી બધી વખત અસત્ય વચનનો આશ્રય લેવો પડે છે, તે જુઓ. સત્ય વચન હમેશાં પ્રિય અને હિતકર હોતું નથી, તેમજ પ્રિય અને હિતકર વચન હમેશાં સત્ય હોતું નથી, તેમ છતાં ધણી વખત આપણને પ્રિય અને હિતકર વચન બોલવાની જરૂર પડે છે. કેટલાક અસત્ય વ્યવહાર તો ફક્ત સંખ્યાચાર પૂરતા જ હોય છે, તેમાં કોઈને ઠગવાની અગર છેતરવાની મતલબ હોતી નથી, અને તેથી કોઈ છેતરાતું પણ નથી. કેટલીક વખત રીતભાતમાં વિવેકી દેખાવાની ખાતર પણ જૂઠું બોલવું છે; જેમકે આપણને જ્યારે કોઈની મુલાકાત લેવામાં અગર આમંત્રણ સ્વીકારવામાં કોઈ જાતનો બાધ હોય છે, ત્યારે ખરું કારણ છુપાવીને ખોટું બહાનું આગળ ધરવું પડે છે. કેટલીક વખત સામા ધણીને ફાયદો કરવાની મતલબથી પણ જુઠાણનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. માંદા માણસને એકદમ માઠી ખજાર કહેવાથી તેના પેટમાં દ્રારદો પડે છે અને તે હાલક ખાઈ જાય છે, તો

તેનો મંદવાડ લાંબો પહોંચે છે, અને ઘણી વખત તેના જીવને માટે પણ ધારતી રહે છે. આથી કરીને તેવે પ્રસંગે સત્ય છુપાવવાથી અગર જીવ જોડવાથી જો તેનો જીવ ઉગરવાનો અગર તો તેને બીજી રીતે ફાયદો થવાનો સંભવ હોય, તો ક્યો ગણે માણસ તેમ કરવામાં સંકોચ માનશે? અપરાધી માણસને ગુન્હો કરતો અટકાવવા માટે તેને છેતરીને બીજો માર્ગ ચઢાવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય રહેતો ન હોય, તો તેને છેતરીને ગુન્હો કરતો અટકાવવામાં કોઈ ભાગ્યેજ આનાકાની કરશે. કેટલીક વખત આપણને જે ખર્ચ લાગતું હોય છે તે છુપાવી રાખવું પડે છે, તો કેટલીક વખત આપણે જેને ખોટું માનતા હોઈએ છીએ, તે ઉઘાડી અગર ગર્ભિત રીતે કમ્બુલ રાખવું પડે છે. દુનિયાદારીમાં આવા પ્રસંગ વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે, અને જે ગણે માણસ હોય છે તે સમય-પરતે જેવું વર્તન રાખવું ઘટિત હોય છે, તે પ્રમાણે વર્તે છે, અને તેમ કરવામાં કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી તેની આડે આવતી નથી. પણ કેવે પ્રસંગે કેવું વર્તન રાખવું, નીતિના માર્ગનો કેવે પ્રસંગે અને કેટલે દરજ્જે ત્યાગ કરવો, એટલે નીતિની બાબતમાં કેવે પ્રસંગે અને કેટલી છુટ મુક્તિ ચાલવું, તેના સંબંધમાં એક ચોક્કસ નિયમ બાંધવાથી ભારે નુકશાન થવાની દહેશત છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, જો સાધ્ય નિર્દોષ અને હિતાવહ હોય, તો સાધન ગમે તેવાં હોય, તેની હરકત નથી, એવો સર્વ સાધારણ નિયમ બાંધવામાં આવે તો કેટલો બધો અનર્થ થવાનો સંભવ છે ?

રણસંગ્રામને લગતો વિષય નીતિના નિયમો પાળવાની બાબતમાં શિ-થિલતા રાખવાનું બહોળું ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે, કારણ કે યુદ્ધ કરતી વખતે નીતિના નિયમોને દૂર મૂકી આવવા પડે છે. ગેરવાજબી વિગ્રહમાંજ એમ બને છે એમ નથી, પણ ખરેખરા વાજબી કારણસર માથે પડેલા વિગ્રહમાં પણ તેમ કર્યા સિવાય છુટકો થતો નથી. લડતું અને શત્રુ ઉપર ધા કરવામાં આનાકાની કરવી, તેનો જીવ લેતી વખતે મોહ અને દયાને વશ થવું, એ તો શત્રુના શસ્ત્રના ભોગ થઈ પડવા સમાન છે. શત્રુનો પરાભવ

કરવા, એ યુદ્ધનો મુખ્ય સાધ્ય વિષય હોય છે. પ્રપંચ અને છળકપટ એ તેનાં મુખ્ય શસ્ત્ર છે. શત્રુનો નાશ કરવા માટે તેને છેતરીને ફસાવવો, એ કુશળ અને કાબેલ સેનાપતિની મુખ્ય કળા છે. યુદ્ધને અંગે શૌર્ય, સ્વ-દેશાભિમાન, સ્વાર્થ ત્યાગ, આદાર્ય વગેરે ઉમદા ગુણો ઝળકી નીકળવાનો સંભવ છે, એ વાત ખરી છે, તો પણ તેમાં હિંસા, છળકપટ, દગલબાજી, દયાહીનતા, વગેરે દુટ મનોભાવને વિહાર અને વિકાસનું બહોળું ક્ષેત્ર મળે છે, એની કોણ ના પાડી શકે એમ છે ? કોઈ માણસને યુદ્ધમાં સામેલ થવામાં ગમે એટલો સંકોચ થતો હોય, યુદ્ધનો પ્રસંગ ટાળવા માટે તેણે અંતઃકરણ પૂર્વક ગમે એટલી મહેનત કરી હોય, પણ એકવાર તે ગમે તે કારણસર યુદ્ધમાં સામેલ થયો, એટલે પછી એણે પોતાના સંકલ્પ વિકલ્પ બાબતે મૂકી દેવા જોઈએ; છળ પ્રપંચ અને દગા ફટકાનાં સાધન મંજુર રાખવામાં જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેવાં સાધનને તેણે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, તેવાં સાધન અજમાવનારને તેણે શાબાશી આપવી જોઈએ. જે પક્ષ એવાં સાધન અજમાવવામાં વધારે કુશળ, અને શત્રુની કતલ કરવામાં વધારે નિર્દય, અને સમર્થ, તે પક્ષનોજ રણસંગ્રામમાં જય થાય છે.

તેમ છતાં સુધારાની આ અવસ્થામાં યુદ્ધનો આશ્રય લીધા સિવાય છુટકો નથી; વળી યુદ્ધને અંગે પણ કેટલોક જાતની નીતિ રહેલી છે. પ્રાચીન કાળના આર્ય લોકોના વિગ્રહ, અને વચલા કાળના રજપૂત લોકોની લડાઈઓ, યુદ્ધ વિષયક નીતિના ઉત્તમ નમુના છે. છેક પ્રાચીન કાળમાં તો ‘બળીયાના બે ભાગ’, ‘મારે એની તલવાર’ એજ નીતિ હતી. રીતસરનો વિગ્રહ અને લુંટફાટ એ બેમાં બીલકુલ ફેર નહોતો; અને કંઈ પણ કારણ સિવાય ફક્ત લુંટફાટ કરવાની ખાતરજ પડોશનાં રાજ્યો ઉપર ચઢાઈ કરવાનું કામ નીતિની દૃષ્ટિથી નિંદા અગર કપકાને પાત્ર ગણાતું નહિ. જુતાયલા મુલકના લોકોને ગુલામ બનાવી લઈ જવા, જે શહેર ઉપર ઘેરો ઘાસવાની જરૂર પડે, ત્યાંની તમામ વસ્તીની કતલ કરવી, શત્રુનો

મુલક ઉજડ કરી નાખવો, અને લડાઈમાં પકડાયલા કેદીઓના નિર્દયપણે જીવ લેવા, એ સઘળા લડાઈના સ્વાભાવિક પ્રસંગ ગણાતા. ગ્રીસ અને રોમનાં રાજ્ય જે વખતે સુધારાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યાં હતાં, તે વખતે પણ આવાં કામ ઠપકાપાત્ર ગણાતાં નહિ. ઘણી વખત તો સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ અથવા પામતાં નહિ ! રોમમાં જીતાયલા સરદારને શુંગળાવીને અગર ભૂખથી રીખાવીને મારી નાખવામાં આવતો. લડાઈમાં પકડાયલા હજારો કેદીઓને જંગલી પ્રાણીઓ સાથે કુરતી કરવા માટે સાટમારીના અખાડામાં ઉતરતું પડતું, અને રોમના લોકોને માટે એ બચંકર અને ત્રાસ જનક દેખાવ આનંદ અને ગમ્મતનું સાધન યદ્યપિ પડતો !

તેમ છતાં ઘણા જુના વખતથી યુદ્ધને લગતી નીતિના નિયમો નક્કી થતા આવ્યા છે. રોમ અને ગ્રીસ દેશના નીતિશાસ્ત્રલેખકોએ સામા દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે ક્યાં કારણ વાજ્યાં ગણાય તેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. યોગ્ય કારણ સિવાય, અથવા તો ફક્ત મુલક વધારવાની ખાતર ઉભા કરવામાં આવેલા વિગ્રહ તરફ તેમણે બારે નાપસંદગી બતાવેલી છે. કેટલાકે તો એમ પણ જણાવેલું છે કે જેમ અને તેમ પંચ મારફતે તકરારોનો નિકાલ કરી લઈ યુદ્ધના પ્રસંગ ટાળવાની દરેક રાજ્યની ફરજ છે. આ ઉપદેશ જોકે વ્યવહારમાં ઘણી વખત કામમાં આવતો નહિ, તો પણ તેની થોડી ઘણી પણ અસર થયા વગર રહેતી નહિ, લડાઈની શરૂઆત કરતા પહેલાં વિગ્રહનું રીતસરનું જાહેર નામું બહાર પાડવાની જરૂરીઆત ઉપર પણ ઘણો બાર મૂકવામાં આવતો હતો. વચલા કાળમાં તો યુદ્ધનું માગું મોકલવાનો વહિવટ સર્વ સાધારણ હતો. તેમ છતાં હાલના વખતમાં તો લડાઈનું જાહેર નામું બહાર પાડવાનો વહિવટ લગભગ બંધ પડી ગયા જેવો થયો છે.

લડાઈમાં પકડાયલા કેદીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં પણ ઘણો સુધારો થયો છે. ઘણા કાળ સુધી તો પકડાયલા સિપાઈઓની કતલજ કરવામાં

આવતી હતી. વળી કેટલીક સુદત સુધી તો તેમને ગુલામ બનાવવાનો વહિવટ હતો; પછીથી તેમનો છુટકારો કર્યા બદલ દંડની રકમ લેવાનો રિવાજ પડ્યો હતો. દાક્ષના વખતમાં તો ચાલતી લડાઇમાં ભાગ નહિ લેવાના સોગન આપીને ધણા કેદીઓને લડાઇ દરમીયાન છોડવામાં આવે છે; સામ સામી બદલા બદલી કરવાથી ધણા કેદીઓનો છુટકારો કરવામાં આવે છે. અને જાકીતાને લડાઇ બંધ પડ્યા પછી છોડી દેવામાં આવે છે. પાછલા સૈકાના છેવટના ભાગમાં મોટાં રાજ્યોની સમજુતી ઉપરથી ધાયલ થયેલા સિપાઇઓની સારી સારવાર કરવાના, તથા લસ્કરની સાથે દવાખાનાં રાખવાના નિયમો નક્કી થયા છે. પહેલાં બળવાખોરોને, પોતાના સેનાપતિની સામે બંડ ઉઠાવનારા સિપાઇઓને, માલીકની સામે થનારા ગુલામોને, તથા જંગલી લોકોને જીવતા જવા દેવામાં આવતા નહોતા; તેમજ કોઇ કિસ્સાનો બચાવ થઇ શકે એમ રહ્યું ન હોય, તેમ છતાં જે સિપાઇઓ સુલેહની શરતો તુચ્છકારી કાઢીને તે કિસ્સાનો બચાવ કરવાનો દુરાચર કરી શરણે આવવાની ના પાડે, તેમને પણ ઉગારવામાં આવતા નહોતા; તેમ છતાં છેલ્લાં ત્રણ સૈકાં થયાં આવી સખ્તાઇ તરફ ભારે અણગમો બતાવવામાં આવે છે. લડાઇમાં ભાગ નહિ લેનારી બીજી વસ્તી પ્રત્યે લડાઇ દરમીયાન જે વર્તણૂક ચલાવવામાં આવતી હતી, તેમાં પણ ધણા સુધારો થયો છે. ખાનગી મીલકતનો સ્વચ્છંદપણે નાશ કરવાનો વહિવટ પણ બંધ પડ્યો નય છે.

વળી છુપોધાત કરવાનો વહિવટ અટકાવવાના, ઝેર પાયેલાં હથિયારોના વાપર બંધ પાડવાના, સુલેહના વાવટાનો ખોટો ઉપયોગ નહિ કરવાના, વિગેરે લડાઇ ચલાવવાની પદ્ધતિને લગતા, તથા સુલેહની શરતો નક્કી થયા પછી તેનો ભંગ નહિ કરવાના, તથા બીજી ધણી બાબતોને લગતા નિયમો પણ નક્કી થયા છે. ૧૮૬૮ ની સાલમાં યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ સેન્ટ પીટર્સબર્ગ ખાતે એકઠા મળીને યુદ્ધમાં ૧૪ ઐસથી ઓછા વજનની ગોળીઓ નહિ વાપરવાનો, તથા લગાઇના એક

શસ્ત્ર તરીકે શત્રુના મુલકમાં ચેપી રોગ ફાળવ કરવાનો વહિવટ બધ પા-
ડવાનો ઠરાવ કર્યો છે. શત્રુને ફસાવવા માટે ખોટી ખાતમીઓ આપવી,
ટપાલના કાગળો અગર તાર ફેડવા, વર્તમાનપત્રોમાં જૂઠી ખબરો છપા-
વવી, પોતાના લશ્કરની સંખ્યા, છાવણી અગર હીલચાલોને લગતી ખોટી
ખબરો પહોંચાડવા માટે છુપા ભેદુઓ મોકલવા, પોતાનું લશ્કર સંતાડી
રાખ્યું હોય, તે જગ્યાએ આવવા માટે શત્રુને લલચાવવાની ખાતર ખોટા
વાવટા ચલાવવા, અનાજ અને પાણીનો આવરો બંધ પાડવો, પીવાના પા-
ણીમાં ઝેર સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થનો ભેગ કરી તેને ઉપયોગમાં લઈ
શકાય નહિ એવું કરી નાખવું, સુરંગો છુપાવી રાખવી, એ તિગેરે બીજા
કેટલાક ઉપાય કાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યા છે. ભેદુઓ રાખવાનો રિવાજ
ચાલતો રાખવામાં આવ્યો છે, પણ જો તે શત્રુના હાથમાં પકડાઈ જાય,
તો અપમાન ભરેલી રીતે તેમનો જીવ લેવાની છુટ છે.

યુદ્ધને લગતા બીજા કેટલાક પ્રશ્ન વધારે ગુંચવણ ભરેલા છે. સિ-
પાઈગીરીનો ધંધો સ્વીકારીને પોતાના અંગત અભિપ્રાય મુજબ વર્તવાની
સ્વતંત્રતાનો હક છોડી દેવાની પ્રત્યેક મનુષ્યને છુટ છે. પણ એ વર્તન
યુદ્ધ નીતિની લાગણીને કેટલું બધું બાધ કર્તા છે તે જુઓ. આપણે આ-
પણા રાજકર્તાઓની નીતિને લગતી સમજ ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ
લાગ્યેજ રાખી શકીએ કે તેઓ જે જે વિગ્રહમાં ઝંપલાવશે, તે બધા
જરૂરના અને ન્યાયપુરઃસહજ હશે. તેવીજ રીતે કાંઈ પણ આનાકાની
કર્તા સિવાય ફક્ત પોતાના ઉપરી અમલદારનો હુકમ થતાં વેંતજ, જેમણે
આપણને કોઈ પણ જાતનું નુકસાન કરેલું હોતું નથી, તેમના જાન લેવા
તત્પર રહેવાની બાંધણીથી બંધાવું, એ નીતિની દૃષ્ટિથી જોતાં વાસ્તવિક
નથી. તેમ છતાં સિપાઈગીરીનો ધંધો સ્વીકાર્યો, એટલે આપણે ઉપરી અ-
મલદારનો હરેક હુકમ ચુપકીથી પાળવા માટે બંધાઈએ છીએ. કારણ કે
લશ્કરના સારા વહિવટ અને બંદોબસ્ત માટે આવા પ્રકારનું આગ્રાધારી-
પણું અત્યંત આવશ્યક છે, અને તેના અભાવે લશ્કરની લડાયક શક્તિ

નટ થઇ જાય છે. જન સમાજના જન માલતા રક્ષણને માટે એવું આજ્ઞા ધારીપણું જરૂરનું છે, તેથી સોગન લેવાના વલિવટ મારફતે, તેમજ ધંધાને લગતી આગરની સમજ મારફતે એ ફરજનું નિર્વહન કરવામાં આવે છે.

તેમ છતાં તે બંધન પણ સાર્વત્રિક નથી, અને તેમાં ઘણી જાતના અપવાદ રાખવામાં આવ્યા છે, ઘણા પ્રકારનાં તોડ જોડ કરવામાં આવે છે. જે માણસ પોતાના દેશના લશ્કરમાં દાખલ થાય છે, અને જે માણસ પરદેશી લશ્કરમાં દાખલ થાય છે, તે બેનાં વર્તનની પરીક્ષા જુદાં જુદાં ધોરણથી થાય છે. જે કોઇ માણસ કાંઇ પણ કારણ સિવાય એ ત્રાહિત દેશો વચ્ચેની લડાઇમાં ભાગ લેવા તૈયાર થાય છે, તો આપણને તેની પાસેથી એટલું માગવાનો હક છે કે, તેનું વર્તન ફક્ત સ્વાર્થદષ્ટિ, અગર કીર્તિસોભથી પ્રેરાયલું નથી, પણ પોતે જે પક્ષને મદદ કરવા તૈયાર થયો છે તેના તરફ સામે પક્ષ અન્યાયથી વર્તે છે, એની ખાત્રીને લીધેજ પ્રેરાયલું છે, નહિ તો તેનું વર્તન ધિક્કારપાત્ર મનાય છે; તેમજ જે પરદેશી લશ્કર પોતાના દેશની સામે વપરાવાનું છે એવા લશ્કરમાં દાખલ થતાર માણસનું વર્તન વધારે ધિક્કાર પાત્ર ગણાય છે.

તેમ છતાં, વળી કેટલેક પ્રસંગે સોગન તોડી લશ્કરી હુકમનો અનાદર કરવાનું કામ વાજબી અને ન્યાયપુરઃસર ગણાય છે. આવાં કામ એ વર્ગમાં આવી જાય છે. ઉપરી અમલદારનો ગેરકાયદેસર હુકમ નહિ પાળનાર સિપાઇ ઠપકાને પાત્ર ગણાતો નથી. જખરાઇથી રાજસતા છીનવી લેનાર બળવાખોરસરદારલશ્કરના સિપાઇઓને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તથા આગેવાનો સામે હથિઆર વાપરવાનો હુકમ કરે, તો તેવો હુકમ નહિ પાળનારા સિપાઇઓનું કામ કેટલાકના મત પ્રમાણે વાજબી છે એટલુંજ નહિ, પણ પ્રશંસાપાત્ર છે, કારણ કે લશ્કરના માણસો પ્રજાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ

કરવા બંધાયેલા છે; અને બંડખોરના ગેરકાયદેસર હુકમને માન આપવાની તેમને માથે ફરજ નથી. પણ કેટલાકએથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારા એમ કહે છે કે ઉપરીનો હુકમ કાયદેસર છે કે ગેરકાયદેસર એ તપાસવાનું કામ સિપાઈઓનું નથી, તે જવાબદારી હુકમ આપનારને માથે રહે છે. ખરી હકીકત એની છે કે આવી બાબતોમાં લસ્કરી અને મુલ્કી કાયદામાં તફાવત હોય છે, અને જે કામ મુલ્કી કાયદાની દૃષ્ટિમાં કર્તવ્ય ગણાય છે, તે બદલ લસ્કરી કાયદામાં શિક્ષા ફરમાવવામાં આવેલી હોય છે.

તેવીજ રીતે લસ્કરી ફરજ ધર્મની ફરજની આડે આવતી હોય, તેવી વખતે પણ હુકમનો અનાદર કરવાનું કામ ક્ષત્રિય અને વાજબી ગણાય છે. જે હુકમનું અનુસરણ કરવાથી ધર્મ બ્રષ્ટ થવાનો સંભવ હોય, તેવા હુકમ માનવાની સિપાઈની ફરજ ગણાતી નથી. ઘણા સિપાઈઓએ એવા હુકમ પ્રમાણે વર્તવાને બદલે પોતાના જીવ ખોવાનું વધારે પસંદ કરેલું સંભળાય છે. ૧૮૫૭ ની સાલનો દેશી સિપાઈઓનો બળવો એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ફરજોની અથડા અથડીનું ખુલ્લું દર્શાવે છે. દેશી સિપાઈઓની વફાદારી ઉપર અંગ્રેજ અમલદારોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને તેવા વિશ્વાસને અડગપણે વળગી રહેવાને લીધેજ ઘણા અમલદારોએ પોતાના જીવ ખોયા હતા. આથી કરીને પાછળથી અંગ્રેજ લોકોના ગુસ્સાનો આવેશ અંકુશમાં રહેા નહિ, અને દેશી સિપાઈઓની વર્તણૂક અત્યંત નિંદ, અને વિશ્વાસઘાતી ગણવામાં આવી.

તેમ છતાં આ આરોપ તદ્દન નાપાયાદાર છે. કેટલાક ખટપટીઆ લોકોએ પોતાના સ્વાર્થ સાધી લેવાની ખાતર દેશી સિપાઈઓને ભરમાવ્યા હતા એ વાત ખરી છે, પણ હાલની તપાસ ઉપરથી ચોક્કસ રીતે પુરવાર થયું છે કે ચરખીવાળી કારતૂસો વાપરવાનો હુકમ એજ બળવાનું ખરું તેમજ બહારનું કારણ હતું. દેશી સિપાઈઓનું માનવું એવું હતું કે દેશી

પલટણોની વપરાશ માટે જે કારતૂસો તૈયાર કરવામાં આવી હતી, તેમના ઉપર ગાય તથા હુકરની ચરખી લગાડવામાં આવી છે. હવે આ કારતૂસ વાપરતાં પહેલાં મોંમાં ઘાતી ખોલવી પડતી હતી, પણ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગાયની ચરખીને સ્પર્શ કરનાર નરકનો અધિકારી થાય છે, અને તેનો આ લોક અને પરલોક બન્ને બ્રહ્મ થાય છે, કારણ કે એવા ધર્મબ્રહ્મ ચનારને લોકો નાત બદાલ મૂકે છે, અને તેથી તેનો જન્મારો રદ થઈ જાય છે; તેવીજ રીતે મુસલમાની ધર્મમાં પણ હુકરની ચરખીને અડકવાની મના કરવામાં આવેલી છે. તેમ છતાં અંગ્રેજ અમલદારો લશ્કરી હુકમને માન આપવાના બદાના નીચે દેશી સિપાઈઓને આવું ધોર પાપકર્મ કરવાની ફરજ પાડતા હતા. એટલું તો ખરું છે કે આવી અપવિત્ર વસ્તુઓનો બીલકુલ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, એમ સરકાર તરફથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. તેમ છતાં સિપાઈઓનું માનવું અંતઃકરણ પૂર્વકનું હતું એ પણ નિર્નિવાદ છે; અને હિંદી લશ્કરના સૌથી વડા સેનાધિપતિ જનરલ એન્સનને એ કારતૂસો તપાસ્યા પછી એટલું તો કમુલ કરવું પડ્યું હતું કે કારતૂસોનો દેખાવ એવો હતો કે તેવા પ્રકારની ભૂલ થાય એ નવાઈ જેવું નથી. પણ આ કમુલતમાં પુરેપુરું સત્ય આવી જતું નથી. ખરી હકીકત તો એ છે કે સિપાઈઓનું માનવું ખરા પ્રકારનું હતું. લૉર્ડ રૉબર્ટ્સના શબ્દોમાં ખોલીએ તો, સરકારી કાગળોના અવલોકન ઉપરથી મી. ફૉરેસ્ટ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો કે કારતૂસો બનાવવામાં ગાય અને હુકરની ચરખીના મિશ્રણનો ઉપયોગ ખરેખર કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેમની બનાવટમાં દેશી લોકોની ધર્મ સંબંધી લાગણીની બીલકુલ દરકાર રાખવામાં આવી નહોતી. સિપાઈઓ માનતા હતા તેમ સરકારી અમલદારોએ તેમને વટાળીને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લઈ જવા માટે, અથવા તો નાત જાતનું બંધન તોડી નાખવાના ધરાદાયી આ પ્રગણે કર્યું નહોતું; પણ બાજુ કોમોના રીત રિવાજ અને આચાર વિચાર સમજવામાં અંગ્રેજ લોકો કેટલું બધું અજ્ઞાન ધરાવે છે, તથા તેમનો

તે લોહી ફેટલો બધો અનાદર કરે છે, તેનું આ એક પ્રસિદ્ધ દાતાં છે, પોતાને છોડેવાની જેવી લાગતી માન્યતાની જડ એટલી બધી ઉડી ગયેલી હશે, એ વાત તેમના માન્યામાં તથા સમજ્યામાં આવી શકી નહિ; અને તેથી અંગ્રેજ શહેનશાહતનો પાયો હવેમચાવી નાખે એવો બળવો ઉભો થવા પામ્યો. કાનપુરના ત્રાસદાયક બનાવોએ એ બળવામાં સમાયલા મુ-દ્દાનું શાંતપણે તોલન કરવાની અંગ્રેજ લોકોની વિવેકબુદ્ધિનું લક્ષ્ય કરી લીધું, અને બન્ને પક્ષવાળાએ જંગલો લોકોને છાન્ડે એવું ઘાતકીપણું પ્રદર્શિત કર્યું; પણ એ બનાવો તરફ દૃષ્ટિ કરતી વખતે અંગ્રેજ લેખકોએ શરમતી સાથે કબુલ કરવું જોઈએ કે જો કોઈ પણ બળવો બચાવ કરવા જેવો હોય, તો દેશી સિપાઈઓને બળવો કરવા માટે જેવું વાજબી કારણ હતું, તેવું વાજબી કારણ બીજા કોઈ પણ બળવામાં બાગ્યેજ મળી આવશે.

કોઈ વખત બીજા દેશના લશ્કરમાં દાખલ થયેલા સિપાઈને પોતાના સોગાનને માન આપીને તથા લશ્કરી હુકમને તામે થમને પોતાનાજ દેશની સામે લડાઈમાં ઉતરવું પડે છે. તે વખતે જો તે સિપાઈ આઝર્દીયાના લશ્કરમાં દાખલ થયેલા વેનીશના વતની એક સિપાઈની માફક હાથમાં ખાલી બંદુક ઝાલી રાખી પોતાના દેશના લશ્કરની સામે રણસંઘ્રમમાં ઉભો રહે અને પોતાની બંદુકનો બીલકુલ ઉપયોગ નહીં કરતાં પોતાના દેશના લશ્કર તરફથી આવતા જોવાને પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરે, તો તે સર્વની અનુકંપાને પાત્ર થાય છે; પણ તેને બદલે જો તે સિપાઈ સ્વદેશ-ભિમાનને નામે જેવું લુણ ખાધું હોય તે દેશના લશ્કરને વિશ્વાસઘાત કરી તેમનીજ સામે લડવા તૈયાર થાય, તો તે ખરેખરા તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

વકીલાતના ધંધામાં તથા રાજનીતિમાં નૈતિક શિથિલતા.

સિપાઈગીરી જેવા એક મોટા અને જરૂરના ધંધામાં શુદ્ધ નીતિમાં કેટલી બધી છુટ મુકી વર્તવું પડે છે, તે આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. વકીલાતના ધંધામાં પણ તેવી જાતનાં અનેક દૃષ્ટાંત મળી આવશે. મોટે ભાગે અને વાજબી ધનમાફ મળે, તેટલા ખાતર કોઈ દાવો ગમે એટલો નબળો હોય, અથવા તો કોઈ ગુન્હેગાર ગમે એટલો દુષ્ટ હોય, તો પણ તેનો બચાવ સારી રીતે થવો જોઈએ; અને તેથી સમાજના હિતની ખાતર આ ફરજ બજાવવા માટે પુરતી રીતે લાયક હોય એવો એક વર્ગ અત્યંત જરૂરનો છે. કજ્યાની દકીકતના સુચુદ્ધોપ તપાસી નિર્ણય ઉપર આવવું એ ન્યાયીધીશ અને બધુરી એટલે પંચતું કામ છે, પણ આ ફરજ બજાવવામાં તેમને સુગમતા કરી આપવા માટે બંને પક્ષની દલીલો તેમની સમક્ષ પૂરેપૂરી રજુ થવી જોઈએ. સમાજના હિતની ખાતર આમ થવું જરૂરું છે. અને તેથી વકીલ અગર ધારાના દિમાયતીઓનો વર્ગ ધણો લપયોગી અને જરૂરનો છે, એની કોઈનાથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. જે લોકોને આવી પવિત્ર ફરજ અદા કરવાની હોય છે, તેમના મનમાં પોતાના ધંધાની પ્રતિષ્ઠા અને આબરૂના સંબંધમાં ઘણા ઉંચા વિચાર હોવા જોઈએ; અને તેથી તેમણે પોતાના ધંધાની આબરૂને ધોક્કા પહોંચે, પોતાના ધંધાને ન છાજે, એવી કોઈ પણ વર્તણૂક અલાવવી જોઈએ નહિ, નહિ તો તેમને હાથે ધણો અનર્થ થવાનો સંભવ છે. આથી કરીને કેવી વર્તણૂક ધંધાને હીણપત લગાડતારી છે, એને લગતું તથા ધંધાના શિષ્ટચારને લગતું એક ધોરણ મુકરર થયેલું છે; અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન રાખનારો વકીલ આબરૂદાર વર્ગના સંસ્વાસને યોગ્ય ગણાતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ તે લોકોના તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે

પોતાના અસીલના લાભમાં ફેંસલો મેળવવાના હેતુથી ખોટી હકીકત જાહેર કરવી, અથવા તો ખરી હકીકત ખોટા સ્વરૂપમાં રજુ કરવી, કાયદાનો અંગર ફેંસલાનો અર્થ ખોટો કરવો, દસ્તાવેજના લખાણના ફકરા ખોટી રીતે જાહેર કરવા, દાવાની હકીકતના સંબંધમાં પોતાનો અંગત અભિપ્રાય બાર દબને જણાવવો, એવી અનેક યુક્તિઓ તરફ નાખસંદગીની નાગણી બતાવવામાં આવે છે. આગરદાર અને પ્રમાણિક વકીલો કેટલાક ખોટા કથા પહેલેથીજ હાથમાં ઝાલતા નથી, અને કોઈ કોઈ વખત તો દાવાની ચોકસી દરમીયાન પણ લીધેલો કેસ ખોટો માલમ પડે, તો તે વખતથી તેઓ તેની સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી નાખવાની પોતાની ફરજ સમજે છે.

આ પ્રમાણે આ ધંધો જોકે ઉપયોગી અને માનપ્રદ છે, તેમ છતાં તેની કાળી બાજુ પણ છે; તેને લગતો કેટલોક વલિવટ શુદ્ધ નીતિથી ધણો વેગળો હોય છે. વકતૃત્વ કલામાં પ્રવીણ થયેલો વકીલ ચાંકસ હદમાં રહીનેજ પોતાના પક્ષની હકીકત અને દલીલો નિષ્પક્ષપાતપણે રજુ કરશે એમ ધારવું ભૂત ભરેલું છે. પોતાનો કેસ ખોટો છે, એમ તે ચાંકસ રીતે માનતો હશે, તેમ છતાં પણ તે ખરો છે, એવું ન્યાયાધીશના મન ઉપર દસાવવા માટે તે પોતાનું સઘળું કૌવત ખરવી નાખશે, પોતાની સઘળી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરશે; તે પોતાના અંતઃકરણમાં હશે તેથી વધારે લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનો ઢોંગ કરશે; જે બાબતના સંબંધમાં પોતાની ખાત્રી નહિ થઈ હશે, તે બાબત પણ ખાત્રી ભરેલી રીતે જણાવવાની તે કોશિશ કરશે; પોતાના પ્રતિપક્ષીની ભૂત અગર કમુરનો તે યુક્તિપૂર્વક લાભ લઈ લેશે; પોતાના પક્ષને નુકશાન કરે એવો પુરાવો દાખલ થતો અટકાવવા માટે તે કાયદાની પ્રત્યેક ખારીકીનો આશ્રય લેશે; વિરુદ્ધ પક્ષની હકીકતની અસર ઓછી કરી નાખવા માટે, તથા કેસ શુભચણુ ભરેલો બતાવવા માટે, તેમજ સામી બાજુના સાહેદ ભરોસો રાખવા લાયક નથી એવું બતાવી આપવા માટે, તે સખ્ત કિલટ તપાસનો ઉપયોગ કરશે. પોતાના અસીલના હિતની ખાતર તે ન્યાયાધીશની દયા, અનુકંપા, ગુસ્સો,

તિરસ્કાર, અનુરાગ, વિગેરે જુદી જુદી જાતની જરૂર મુજબની લાગણીઓ ઉત્ક્રેષ્ટવા માટે તે હરેક યુક્તિ અજમાવશે; અને એકંદર રીતે તેટલો વખત તો તે પોતાના કામની સાથે એટલો બધો એકરૂપ થઈ જશે કે એમાં જીત મેળવવી એને તે પોતાના હિતનો મુખ્ય વિષય ગણશે; અને જો પોતાના યુક્તિપૂર્વક અને છટાદાર વાપણની મદદથી તે ખરા અપરાધી ને છોડાવવામાં તથા પુરાવાથી વિરૂદ્ધનો ફેંસલો મેળવવામાં દ્વંદ્વમંદ કિત-રશે, તો તેને આનંદનો ઉભરો આવ્યા વગર રહેશે નહિ.

જે ધંધાનું સ્વરૂપ પરિણામે આનું થવાનો સંભવ છે, તેમાં જોડાતી વખતે સારા માણસોના હૃદયને સંકોચ થાય એમાં બિલકુલ નવાઈ નથી. ધંધાનું એ કાળું છે, અથવા કાળું એ ધોળું છે, એ બેમાંથી જેનું શાખીત કરી બતાવવા માટે પૈસા મળ્યા હોય, તે દલીલોની વિપુલ રેલ છેલ ભારફતે શા-ખીત કરી બતાવવાનું શિક્ષણ જેમને નાનપણથી આપવામાં આવે છે, તેઓ વક્રીલ કહેવાય છે, એવી સ્વિચ્છે વક્રીલની વ્યાખ્યા આપેલી છે. ડાકટર આર્નેલ્ડે પણ આ ધંધા તરફ નાપસંદગીની, અને કેટલેક અંશે તિરસ્કારની લાગણી બતાવેલી છે: કારણ કે 'તેને અંગે ખોટા અને ખરાનો વિવેકરહિતપણે બચાવ કરવો પડે છે, અને ઘણી વખત જનણી બુદ્ધિને ખરી વાત છુપાવી રાખવી પડે છે; આથી કરીને લોકોની નીતિમાં બિગાડ થાય છે.' ઇંગ્લાંડમાં મંજુર રાખવામાં આવેલા વક્રીલાતના ધંધાને લ-ગતા નિયમોનું વિવેચન કરતી વખતે મેકડોલેએ પુછેલું છે કે 'અમુક વાત ખરી છે, એમ આપણે ખાત્રીપૂર્વક માનતા હોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ જનજીવા પણ હોઈએ, તેમ છતાં વાક્યાતુર્ય તથા જીવ વાપરીને, પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક દલોક્તિ વાપરીને, કોધયુક્ત આક્ષેપ કરીને, એક પ્રમાણિક સાહેબને ધમકાવીને, બીજાને ગુચવીને, અને ત્રીજાને ફેસલાવીને, એમ અનેક યુ-ક્તિઓ વાપરીને, એ વાત ખોટી છે, એમ ન્યાયાધીશ પાસે મનાવવા પ્રયત્ન કરવો એ શું ઘટિત છે?' કોઈ સાહેબ પ્રમાણિકપણે સાચું બોલતો હોય, પણ તે પોતાની વિરૂદ્ધતા હોવાથી, તેની સખ્ત ઉક્તિ તપાસ કરવાની

‘બાહુતી,’ અને પૈસાના શુભામ જેવા વકીલોની હમૈશની રીત બેન્ધામે સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢી છે અને તેણે જણાવ્યું છે વકીલ વર્ગની નીતિ પ્રચલિત નીતિ કરતાં જુદા પ્રકારની છે, અને તે સાચવટ અને ન્યાય ઉપરના લોકોના બાવમાં ઘટાડો કરે છે. બીજી બાજુએ પાલીએ એમ જણાવ્યું છે કે વકીલ પોતાના અસીલનો દાવો સાચો છે, એમ જણાવે, તેથી તે જૂઠું બોલે છે, એમ કહેવાય નહિ; કારણ કે તેથી કાંઈ છેતરાતું નથી. પ્રકટર જોન્સન પણ એ ધંધાની તરફેણમાં છે. તેણે બોસ્વેલને સલાહ આપી છે કે, તમારે ખોટો અભિપ્રાય આપીને તમારા અસીલને છેતરવો જોઈએ નહિ; તેમજ ન્યાયાધીશને પણ તમારે જુદી હકીકત જાહેર કરવી જોઈએ નહિ. પણ જે કેસ તમને જુદો લાગતો હોય, તે લેવામાં તમારે સંદાય માનવો જોઈએ નહિ; કારણ કે ન્યાયાધીશનો ફેસલો મળતા સુધી અમુક હકીકત ખોટી છે, એમ તમે ખાત્રી પૂર્વક જાણતા નથી. જે દલીલથી તમારી ખાત્રી ના થતી હોય, તે કદાચ ન્યાયાધીશને ગળે ઉતરી જાય અને જો તેની ખાત્રી થાય તો પછી તેનું માનવું ખરું છે, અને તમારું ધારવું ખોટું છે. દરેક માણસ જાણે છે કે અસીલને માટે ઉત્સાહ અને લાગણી બતાવવા માટે તમને પૈસા મળેલા છે, અને તેથી ગમે તેવી લાગણી બતાવો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી, એ કાંઈ ઢાંગ કહેવાય નહિ. ’

બેસિલ મોન્ટગ્યુએ એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે કે વકીલો ન્યાયના કામને મદદ કરનારા અમલદારો છે, અને તેઓ એવી ખાત્રીથી કામ કરતા હોય છે કે જે સમર્થ માણસો એ સામસામી બાજુઓની દલીલો તારવી કાઢે, તો તેથી કજીયાની શુલ્કવણ ઓછી થાય છે, અને સત્ય શોધી કાઢવાનું કામ સુગમ થઈ શકે છે. એકંદરે રીતે જોતાં વકીલ એ સત્ય શોધી કાઢવાના યંત્રનું એક આવશ્યક અંગ છે, તેથી જો તે પ્રસંગોપાત ખોટા દાવાના બચાવમાં ઉભો રહે તો પણ તેમાં એકંદરે રીતે હરકત નથી.

તેમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ ધંધામાં શુદ્ધ નતિમાં સિધ્ધિ થવાનું બહોળું ક્ષેત્ર છે; અને ખરા ખોટાના સંબંધમાં જે જુદાં જુદાં

ધોરણ પસંદ કરવામાં આન્યા છે, તે એક બીજાથી ઘણું મિનત છે. દરજ્જાંત તરીકે, જે દાવો ખોટો છે એમ વકીલ પોતે જાણતો હોય, તેના બચાવમાં ઉભો રહેવામાં તે કેટલે દરજ્જે વાજબી ગણાય ? કેટલાક જુના કાયદામાં તો પોતાને જે દાવો ખોટો લાગતો હોય અગર પાછળથી ખોટો માલમ પડી આવે, તેના બચાવમાં નહિ ઉભા રહેવાના સોગંદ લેવાની વકીલોના ઉપર ફરજ નાંખવામાં આવતી હતી. સર ટોમસ એકિવનસે તો ચોક્કસ રીતે એવું પ્રતિપાદન કરેલું છે કે જે વકીલ ખોટા કેસમાં ઉભો રહે છે, તે મોટું પાપ કરે છે. કારણ કે વકીલ જે કામ હાથમાં લે છે, તેને તે ખુશ્કી રીતે મદદ કરે છે, અને ખોટા કામમાં સામેલ રહેવામાં પાપ છે. કેટલાક એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે તહેામતદાર ગુન્હેગાર છે એમ જાણવા છતાં, તેના અપરાધનું સ્વરૂપ હલકું બનાવવા માટે સંબંધ ધરાવનારી વિગતો બહાર લાવવાની ખાતર તેનો બચાવ કરવા તૈયાર થવું એમાં કાંઈ ખોટું નથી; પણ અમુક દાવો ખરો અને સાચો છે, એવી તપાસ આખરે ખાત્રી થયા સિવાય વકીલે કોઈ પણ દાવાની દાવો હાથમાં લેવો જોઈએ નહિ. અમુક દાવો ખોટો છે, એમ ખાત્રી પૂર્વક માનવા તથા જાણવા છતાં, તેના સમર્થનમાં ઉભા રહેવામાં પાપ છે; અને જે તેવા વર્તનથી સામા પક્ષને નુકશાન થાય તો તે ભરી આપવા વકીલ બંધાયેલો છે; તેવીજ રીતે કોઈ કેસ ખરો છે એમ માની હાથમાં લોધેલો કેસ જે પાછળથી ચોક્કસી દરમીયાન ખોટો જણાઈ આવે, તો વકીલે દાવાની તકરાર છોડી દેવા માટે પોતાના અસીલને સમજાવવો જોઈએ, અને જે તે ન માને તો પોતે તે દાવા સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવો જોઈએ, પણ તેમ કરતી વખતે તેણે સામા પક્ષને પોતાના નિર્ણય સંબંધી માહિતી આપવી નહિ; દાવાની ચોક્કસી દરમીયાન તેણે પોતાના પાડોશીની આગલી પાછલી ઉધામવી નહિ, અથવા દાવાના શુભ દોષની સાથે બીજાકુલ સંબંધ નહિ ધરાવનારાં એવાં સામા પક્ષનાં અપકૃત્ય પ્રકાશમાં લાવીને ન્યાયાધીશનું મન બંભેરવાની કોશીશ કરવી નહિ.

જે દાવાના ખરા પણા વિષે પોતાની ખાત્રી ન થાય એવા કેસ હાથમાં નહિ લેનારા વકીલો નથી હોતા એમ નથી, પણ તેમની સંખ્યા ઘણી નાની છે. તેમ છતાં ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી જોતાં જે કેસ ખોટા અને નાપાયાદાર જણાતા હોય છે, તે વાસ્તવિક રીતે ખરા અને મજબૂત હોય છે આથી કરીને જે કેસમાં ઉઘાડો અન્યાય થવાનો સંભવ ઘણો હોય છે, તે સિવાયના બીજા કેસો લેવામાં ઈંગ્લાંડના વકીલો સાધારણ રીતે સંકેત્ય માનતા નથી; તેમજ એક વખત હાથમાં લીધેલો કેસ અધવચ્ચ છોડી દેવાનો વહિવટ પણ તેમને પસંદ નથી, કારણ કે તેથી પક્ષકારને ઘણું તુકશાન થવાનો સંભવ છે. તેમનું કહેવું એવું છે કે આવી રીતનું વર્તન રાખવાથી ન્યાયના કામને એકંદર રીતે ઉત્તેજન મળે છે.

ફ્રાન્સદારી કેસોમાં સરકારી વકીલની અને તહેમતદારના વકીલની ફરજોમાં બેદ સ્વીકારવામાં આવેલો છે. શિષ્ટાચાર એવો છે કે સરકારી વકીલે તો ફક્ત સત્ય શોધી કાઢવાનીજ ધારણા રાખવાની છે; તેણે કોઇ મુદ્દો તાણી તુસીને તહેમતદારની વિરૂધ્ધ શાખીત કરવા કોશીશ કરવી જોઈતી નથી, તેવીજ રીતે તેના લાભની હોય એવી એક પણ વિગત છુપાવી રાખવી નહિ. બચાવ તરફના વકીલને માથે આવા પ્રકારનું બંધન ગણવામાં આવતું નથી. પોતાને ખોટી લાગતી હોય એવી દલીલો રજુ કરવાની, તેમજ કાયદાની ખારીકીનો લાભ લઇ પોતાના અસીલની વિરૂધ્ધ જતી હોય, એવી હકીકત છુપાવી રાખવાની, તથા દાખલ થતી અટકાવવાની તેને છુટ છે; અને ચોક્કસ હદમાં રહી હરેક યુક્તિ વડે તહેમતદારને છોડાવવાની કોશીશ કરવી, એ તેની મુખ્ય ફરજ ગણાય છે. તેમ છતાં કેરોલાઇન રાણીના બચાવના બાપણમાં લૉર્ડ બ્રુહામે તહેમતદારના વકીલની ફરજોના સંબંધમાં જે અતિશયોક્તિ ભરેલા, અને શાણપણની હક ઓળંગી જવા જેવા વિચાર પ્રસિદ્ધ કરેલા છે, તે કોઇ પણ રીતે પસંદ કરવા જેવા નથી. ‘ પોતાના અસલની તરફ વકીલને જે પવિત્ર ફરજ બ-

જાવવાની હોય છે, તેને અંગે તે ફક્ત એકજ માણસને ઓગળે છે, અને તે એક માણસ તેનો અસીલ છે. તે અસીલને હરેક હીકમત વાપરી બચાવવો, બીજાઓને તેમજ પોતાને ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તો પણ તેનો બચાવ કરવો, એ તેની મોટામાં મોટી અને ચોખ્ખી ફરજ છે; તે ફરજ અદા કરવામાં બીજાના ઉપર જે સંકટ, જોખમ, ત્રાસ અને નુકસાનના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા પામે તેની પણ તેણે પરવા કરી જોઈતી નથી. વધારામાં પોતાના અસીલના હિતની ખાતર કમનસીબે જો તેને માથે પોતાના દેશને ગુંચવણમાં ઉતારવાની ફરજ આવી પડે, તો તેને વખતે તેણે સ્વદેશભિમાનની લામણીને પણ અંજલી આપી દેવી, અને પરિણામની દરકાર કર્યા વગર કર્તવ્યના માર્ગમાં આગળ વધ્યા જવું.

ધણા ધારાશાસ્ત્રીઓએ આ અભિપ્રાય સાથે પોતાનું મળતાપણું નથી એમ જાહેર કર્યું છે; પણ જુદા જુદા દેશના, અને જુદા જુદા કાળના વકીલોના આ ધંધાને લગતા વિચારમાં તેમજ વ્યવહારમાં ધણો તફાવત છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ઉલટતપાસમાં પ્રમાણિક પણ બીકણ સાહેબને કેટલે દરજ્જે ગુંચવી તથા ધમકાની શકાય; જે વાત સાક્ષીદાર સાચેસાચી કહી દેતો હોય, અથવા તો જે વાત છુપાવવામાં અગર ખોટી રીતે જણાવવામાં તેનું કંઈ પણ હિત રહેલું ન હોય, તે વાતના સંબંધમાં પણ એ સાહેબ ભરેસો રાખવા લાયક નથી, એમ બતાવવા મઠે, કેસની સાથે બીલકુલ સંબંધ નહીં ધરાવનારી એવી તેની એક ગદ્દાપચીસીની-ઉછરતી જુવાનીની ભૂલ-પ્રકારમાં લાવવાનું કામ કેટલે દરજ્જે વાજબી ગણાય; અથવા તો તેવા પ્રકારની ઉલટતપાસ ચલાવવાનો વહિવટ રાખી જે સાહેબોની પાછલી જીંદગી-કલંકિત થયેલી હોય, તેવા સાહેબોને કોર્ટની સમક્ષ જુવાની આપવા આવતા અટકાવવાનું કામ કેટલી રીતે વાજબી ગણાય; વાજબી ઇનસાફ થતો હોય તેવી વખતે કાયદાની બારીકીઓ આગળ ધરી ઇનસાફ ઉઘો વાળવાનો વહિવટ કેટલે દરજ્જે વાજબી ગણાય; એ બધા પ્રશ્ન ગુંચવણ ભરેલા છે, અને તેમના સંબંધમાં ચોક્કસ નિયમ બાંધવાનું કામ મુશ્કેલ

છે. તેમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ઉપરના બધા વલિવટ શુદ્ધ નીતિથી ઘણા વેગળા છે, અને તિબાલસ હદયના વકીલો તો કબુલ કરશેજ કે ધંધાને અગે એવી વર્તણૂક રાખ્યા સિવાય છુટકો થતો નથી. પ્રમાણિક અને અપ્રમાણિક વકીલોની વચ્ચેનો તફાવત તો દેખાઈ આવે એવો હોય છે; તેમ છતાં પ્રમાણિક વકીલોને પણ કેટલીક બાબતોમાં તો એવું વર્તન રાખવું પડે છે કે જે બહારના માણસોની નીતિની દૃષ્ટિને અયોગ્ય અને સંકોચકારક લાગે છે; અને તેવા વર્તનનો બચાવ ફક્ત એટલોજ હોય છે, કે ન્યાય ખાતાનો વલિવટ બરાબર રીતે ચલાવવા માટે એ ધંધો અને એવાં વર્તન આવશ્યક છે, અને તે આખર ઉપર જનસમાજનું હિત સાધ્યા વગર રહેતાં નથી.

આ પ્રકારની વિચારણા દુનિયાદારીના બીજા વિભાગને પણ લાગુ પડે છે. રાજતંત્રમાં તેની ખાસ જરૂર પડે છે. સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં રાજ્ય-લિવટ ચલાવવાની સૌથી સરસ પદ્ધતિ પક્ષાપક્ષની રાજનીતિ છે; પણ આ પદ્ધતિ મારફતે રાજતંત્ર ચલાવવુંજ હોય, તો શુદ્ધ નીતિને વળગી રહેવાનું પાલવે એમ નથી; ઘણી વખત વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અને અભિપ્રાયનો ભોગ આપ્યા સિવાય છુટકો થતો નથી. પોતાના દેશના કલ્યાણને માટે અમુકપક્ષે સ્વીકારેલી રાજનીતિ વધારે સારી છે, એવી ખાત્રી થવાથી સારા માણસ એકપક્ષ પસંદ કરી તેમાં જોડાશે. ખાસ મહત્વના પ્રસંગે તે પોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાયને વળગી રહી પોતાના પક્ષથી વરદ પડશે; પણ એકંદર રીતે તો જો કે પોતાનો પક્ષ કેટલેક અંશે પોતાના અભિપ્રાયથી વરદ માર્ગનું અનુસરણ કરતો હશે, તો પણ ઘણે ભાગે તે તેની સાથે મળીનેજ ચાલશે.

આમની સભાના દરેક સભાસદને તરત સમજશે કે જો દરેક સભાસદ પોતાના સ્વતંત્ર અંગત અભિપ્રાય મુજબ વર્તવાની હઠ લઈ બેસે તો રાજતંત્રનું ચક્ર ખડી પડ્યા વગર રહે નહીં. કારણ કે દરેક ગુચવણ બરેલા સવાલના સંબંધમાં ઘણા માણસોના સ્વતંત્ર અભિપ્રાય એક સરખા

આવે એ સંબંધિત નથી. પળે પળે માતિર્મિત્રા પ્રત્યેક મગજનો અભિ-
પ્રાય જુદો જુદો હોય છે. હવે પાર્લામેન્ટના બંધારણની જોને માહિતી
હશે, તેને ખબર હશે કે આમની સભા લોકોએ ચુંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિ-
ઓની બનેલી હોય છે. એ સભામાં મુખ્યત્વે કરીને બે પક્ષ હોય છે; અને
જે પક્ષના સભાસદોની સંખ્યા વધારે હોય છે, તે પક્ષના આગેવાનો રાજ-
વહિવટ ચલાવે છે. પાર્લામેન્ટનું દરેક કામકાજ વધુમતે ચાલે છે, તેમાં સ-
રકારી પક્ષના સભાસદોની સંખ્યા વધારે હોવાથી પ્રધાનમંડળ દરેક દર-
ખાસ્ત પસાર કરાવી શકે છે. પણ જો બધા સભાસદો પોતપોતાના સ્વ-
તંત્ર અભિપ્રાય મુજબ વર્તવાનું પસંદ કરે, તો ઘણી વખત એમ બને કે
પ્રધાનમંડળની તરફેણમાં પૂરતા મત પડે નહીં અને તેથી તેમને રાજીનામું
આપવું પડે. ત્યાર પછી સામે પક્ષ પ્રધાનપદ ઉપર આવે, પણ જો તેમના
વહિવટ વખતે પણ દરેક સભાસદ પોતપોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાય મુજબ
ચાલે, તો તેમનાથી પણ કાંઈ કામકાજ થઈ શકે નહિ, અને આખરે રા-
જતંત્ર ખડી બેસે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે જો પક્ષાપક્ષની પદ્ધતિ માર-
ફતે રાજવહિવટ ચલાવવાનું હોય, તો પ્રધાનમંડળના તેમજ પાર્લામેન્ટના
સભાસદોએ કેટલીક રીતે છુટછાટ મુકીને જ ચાલવું જોઈએ. આ વહિવટના
સાધ્યને માટે પ્રધાનમંડળને તેમજ પક્ષના સભાસદો તરફથી કાયમનો, અને
વ્યવસ્થિત ટેકો મળતો રહેવો જોઈએ, અને જો દરેક સભાસદ પોતપોતાના
પક્ષની તરફેણમાં મત આપવા તૈયાર રહે તો જ આમ બની શકે. કેટલીક
વખત તો પોતાના પક્ષના જે પમલાને તે ગેરવાજબી ધારતો હોય છે, તેને
પણ ટેકો આપવાની તેને ફરજ પડે છે, કેમકે જો તે તેમ ના કરે, અને
વિરુદ્ધ પક્ષની તરફેણમાં વધારે મત પડે, તો તેથી રાજવહિવટ સામા પ-
ક્ષના હાથમાં જાય, એ તેને વધારે હાનિકારક લાગે છે; તેજ પ્રમાણે એક
પરિણામ આવતું અટકાવવા માટે કેટલીક વખત સામા પક્ષની કાંઈ દર-
ખાસ્ત પોતાને વાજબી લાગતી હોય તેમ છતાં તેની વિરુદ્ધ મત આપવો પડે
છે. તેમ છતાં જો તે પ્રમાણિક આજુસ હશે, તો તે પોતાના પક્ષના શુભામ

તરીકે તો નહિ વર્તેજ. કેટલીક વખત જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, તે એને એટલા બધા મહત્વના લાગે છે કે, તેવી વખતે તે પોતાના પક્ષથી છુટા પડી તે પ્રશ્નને લગતી દરખાસ્ત પસાર કરાવવા અગર રદ કરાવવા પોતાનાથી જનશે તેટલી કાશીશ કરશે. ઘણી વખત તો તે એકે તરફ મત નહીં આપે, અથવા તો પોતાના પક્ષથી વિરૂદ્ધ મત આપશે; પણ જે તેને એવી ખાત્રી હશે કે આવું પગલું ભરવાથી રૂકત પોતાના તરફનો વાંધો છે એટલુંજ જાહેર થશે, અને કાંઈ નવી રાજકીય ગુંથવણુ ઉભી નહિ થાય, તોજ તે તેમ કરશે. સરકારી પક્ષની અંદર ઘણા સવાલોના સંબંધમાં વિરૂદ્ધ મત ધરાવનારો એક નાનો પક્ષ હમેશાં હોય છેજ. પણ તે પક્ષનું વર્તન પ્રત્યેક ઉપસ્થિત થયેલા સવાલના ગુણદોષની વિચારણાથી ભિન્ન એવા કોઈ બીજાજ હેતુને અનુલક્ષીને રાખવામાં આવેલું હોય છે. પોતાના અભિપ્રાયથી વિરૂદ્ધની હોય એવી દરેક દરખાસ્તના સંબંધમાં મત આપતી વખતે તેઓ પોતાના પક્ષની વિરૂદ્ધજ પડે છે, એમ જાનતું નથી કેટલીક વખત તેઓ અમુક દરખાસ્ત દાખલ થતી અટકાવવા માટે ખાનગીમાં દબાણ કરી જોશે, પણ તેવી દરખાસ્ત એકવાર દાખલ થઈ એટલે તેને ટેકા આપવાની, અથવા તો આખરે તેની વિરૂદ્ધ નો અભિપ્રાય તો નહિજ દર્શાવવાની તેઓ પોતાની દરજ સમજશે. કેટલીક વખત જે તેમને ખાત્રી પડશે કે તે દરખાસ્તની તરફેણમાં એટલા બધા મત પડવાના છે કે તે પસાર થયા વગર રહેનાર નથી, તો તેમને તેની વિરૂદ્ધ મત આપવામાં, અથવા તો એકે બાજુએ મત નહિ આપવામાં હરકત લાગશે નહિ. મતલબ કે તેમની વિરૂદ્ધતાના સ્વરૂપનો આધાર પ્રધાનમંડળની મંજુરી અમરજળનાં ઉપર; વધુ મતની સંખ્યા ઉપર; પ્રધાન મંડળ બેઠાવાથી દેશની સામાન્ય રાજનીતિમાં થવાના ફેરફારના પ્રભાવ ઉપર; અને હાથમાં લીધેલી દરખાસ્ત હમેશાંને માટે માંડી વળાવાના, અમર ખીંકે, કોઈ વધારે સુધરેલા સ્વરૂપમાં દાખલ થવાના સંભવ ઉપર, વધારે અવલંબેલા હોય છે. પ્રભાવ અને પરિણામ ઉપર તેમની દૃષ્ટિ વધારે

ઝોટલી રહેશે; અર્થાત્ અમુક દરખાસ્ત સામેની વિરૂદ્ધતા તેના અંગત ગુણ દોષની વિચારણા ઉપરજ રહેતી નથી, પણ ખીળાં ભિન્ન ભિન્ન ધોરણ ઉપર રહેલી હોય છે.

તેવીજ રીતે ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે જે સવાલની સામે મળખૂત વિરૂદ્ધતા ઉભી થયેલી હોય છે, તે સવાલ ચર્ચાતો અટકાવવાના હેતુથી, જે ખીળ સવાલની સામે બીલકુલ વિરૂદ્ધતા હોતી નથી, તેના ઉપરની ચર્ચા જરૂર કરતાં વધારે મુદત સુધી લાંબાવવામાં આવે છે. દરખાસ્તો સામેની વિરૂદ્ધતા વિરૂદ્ધ મત મારફતે દર્શાવી શકાય છે એટલુંજ નહિ, પણ ઘણી વખત કામકાજમાં જાણીમુજીને અડચણો ઉભી કરીને, લાંબાં લાંબાં બાપણોમાં વખત ગાળીને, સંખ્યાબંધ સુધારા દાખલ કરીને, તથા એવી એવી અનેક યુક્તિઓ મારફતે પણ તેવી નાપસંદગી વધારે અસરકારક રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

પક્ષાપક્ષની રાજનીતિના તંત્રની રચના આ પ્રમાણે વિચિત્ર અને જરૂરની છે, પણ તે સાર્વજનિક કર્તવ્યની શુદ્ધ અને ઉચ્ચ લાગણીને પ્રતિકૂળ છે, એમ સમજવું નહિ; અને જો એવી લાગણીને અન્ય સર્વ વિચારણા ઉપર પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે નહિ, તો રાજકીય જીવનની અવનતિ થયા સિવાય રહેતી નથી. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં બાગ સેનાર દરેક માણસે ભોક્ષિતને અગ્રસ્થાન આપવું જોઈએ; જનસમાજનું હિત વધારે કેવી રીતે સધાવાનું છે, એ ધોરણ ઉપર તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિનો આધાર રાખવો જોઈએ. તોપણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયેલા દરેક સભાસદને શુદ્ધ અને સાચી નિષ્ઠાવાળા માણસના અંતઃકરણને સંકેત આપ, એવાં ઘણાં કામ કરવાં પડે છે. પાર્લામેન્ટના સભાસદને ઘણી વખત પોતાનું અંતઃકરણ કયુક્ત ન રાખે એવા માર્ગ ઉપર ચાલવું પડે છે-પોતાને વાજખી લાગે એવી દરખાસ્તની સામે પડવું પડે છે, અને પોતાને જે વાજખી લાગે એવા પગલાને ટોકા આપવો પડે છે; ખોટાં બહાનાં તરીકે

ઉભી કરેલી ઢીલો તરફ આંખ આડા કાન કરવા પડે છે. એ બધું વર્તન શુદ્ધનીતિથી કેટલું બધું બેગળું છે તે સમજાય એવું છે.

સભાસદ અને તેને ચુંટી કાઢનાર મત મંડળ એ બેની વચ્ચેના સંબંધ ઉપરથી પણ નીતિની દૃષ્ટિએ બેતાં ઘણા ગ્રંથવળુ બરેલા પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય છે. જે વખતે પાર્લામેન્ટની બેઠકો વેચવાનો અને ખરીદવાનો વહીવટ હતો, તે વખતે ઝાઝી અડચણો ઉભી થતી નહિ, કારણ કે બેઠક ખરીદ કરીને પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થનાર સભાસદ પોતાના ખાનગી અભિપ્રાય મુજબ વર્તવા સ્વતંત્ર રહેતો. પણ હાલની રાજ્યવ્યવસ્થાને લીધે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય મુજબ વર્તવાના હકની મર્યાદા ઘણી સંકુચિત થઈ ગઈ છે. ઘણી વખત તો અમુક સવાલોના સંબંધમાં અમુક માર્ગ મહણુ કરવાનું વચન આપી બંધાનાર સભાસદજી પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવા પામે છે, અને તેથી પ્રત્યેક પ્રસંગે અમુક પ્રકારનું વલણ પકડવાનું તેના ઉપર મત મંડળનું દબાણ રહે છે. ચુંટણી પહેલાં દરેક સભાસદને કેટલાંક મોટાં મોટાં અને સામાન્ય પ્રકારનાં વચન આપવાં પડે છે. ઘણી વખત તો અમુક કામ અગર વર્ગનું હિત સાચવનારા પ્રતિનિધિ તરીકે તેને પાર્લામેન્ટમાં મોકલવામાં આવેલો હોય છે. તેથી તેને અમુક પ્રકારની રાજનીતિ અપ્તયાર કરવાની બાંધણી કરી આપવી પડે છે. તેને સરકારી પક્ષના મદદગાર તરીકે અથવા તો સામાવાળીયા તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવેલો હોય છે. તેમ છતાં ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ ચોક્કસ સવાલના સંબંધમાં તે પોતાની ચુંટણી કરનારાઓનાથી વિરુદ્ધને અભિપ્રાય ધરાવતો હોય છે, અને તેવું જાણવા છતાં પણ તેને ચુંટી કાઢવામાં આવેલો હોય છે, જાણી પાર્લામેન્ટના વહીવટ દરમિયાન પણ ઘણા નવા સવાલ અણધારી રીતે ઉભા થવા પામે છે. કેટલીક વખત પાછળથી એવા રાજકીય ફેરફાર થઈ જાય છે કે ચુંટણી વખતે જે સવાલ ઓછી અગત્યના અગર જરૂર વગરના ગણવામાં આવેલા હોય છે, તે મોટા મહત્વના થઈ પડે છે. ઘણી વખત એમ બને છે કે આવા સવાલોના

સંબંધમાં તે સભાસદ પોતાના ચુંટણી કરનારાઓનાથી જુદોજ અભિપ્રાય ધરાવતો હોય છે, તે વખતે તે એવા પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પમાં આવી પડે છે કે, તેમના મતની મદદ વડે મને જે સત્તા મળેલી છે, તે સત્તાનો તેમની ઇચ્છા અને હિતની વિરુદ્ધ ઉપયોગ કરવો કે કેમ ? અને તેમ નહિ તો તેમના અભિપ્રાયને માન આપીને મારા સ્વતંત્ર અભિપ્રાયનો ભોગ આપવો કે કેમ ? કેટલીક વખત કોઇ સભાસદને ફક્ત વ્યવહારિક-સાંસારિક પ્રશ્નોના ધોરણ ઉપરજ ચુંટી કાઢવામાં આવેલો હોય છે, પણ પાછળથી ધાર્મિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે, અને તેમને લગતા તેના અભિપ્રાય મત મંડળથી વિરુદ્ધના હોય છે; તેવીજ રીતે જે પક્ષને મદદ કરવા માટે તેને પાર્લામેન્ટમાં મોકલવામાં આવેલો હોય છે, તે પક્ષ એવા પ્રકારની રાજનીતિ હાથ ધરે છે કે, તે તેને પસંદ હોતી નથી. આવા પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે કેટલીક વખત તો તે સભાસદ બીજી ચુંટણી થતાં સુધી પાર્લામેન્ટમાંજ રહે છે, પણ કોઇ વખત તો તે પોતાની બેઠકનું રાજીનામું આપી પોતાની ચુંટણી કરનારાઓને નવી પસંદગી કરવાની તક આપે છે. પ્રત્યેક પ્રસંગે કેવો માર્ગ પકડવો, તેના સંબંધમાં એક ચોક્કસ નિયમ કરી શકાય નહિ, દરેક સભાસદે પ્રત્યેક પ્રસંગની આજુબાજુના સંબંધો સંજોગો ધ્યાનમાં લઇને અમુક માર્ગ પકડવો જોઇએ. તેણે કોઇપણ પગલું ભરતા પહેલાં, પોતાની તેમજ મત મંડળની દૃષ્ટિથી જેતાં તકરારો બાજત કટલા મહત્ત્વની છે તેનો, તેના ચિરસ્થાયી અગર હંગામી સ્વરૂપનો; પોતાનાથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારાઓની સંખ્યાનો અને તેમના સ્વરૂપનો; અને નવી ચુંટણી થવાને લાગવાના વિલંબનો, વિગેરે બાજતોનો વિચાર કરવો જોઇએ. જે બાજતો વધારે ઉપયોગી અગર મહત્ત્વની નહિ હોય, તેવી બાજતોના સંબંધમાં તો તે મત મંડળના અભિપ્રાયને માન આપી પોતાનો ખાનગી અભિપ્રાય છોડી દેશે, અથવા તો છેવટે વિરુદ્ધ તો નહિજ પડે; પણ મહત્ત્વની બાજતોમાં તો તે પોતાની લોકપ્રિયતા નષ્ટ થવાનો ભય નહિ ગણ-કારતાં પોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાય મુજબ વર્તશે, અથવા તો આખરે રાજી-

નામું આપવાની પોતાની ફરજ સમજશે.

જે સવાલોના સંબંધમાં પોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધનો મત આપવાની, એટલે પોતાને જરવાજ્યા લાગતી હોય, તેવી બાબતની તરફેણમાં મત આપવાની પાર્લામેન્ટના સભાસદને જરૂર પડે છે, એવા સવાલોની સંખ્યા સદ્ભાગ્યે ઘણી નાની હોય છે. ઘણી વખતતો તે મત આપવાથી અલગ રહીને, અગર તો પોતાના ખરા અભિપ્રાય દર્શાવવાનું મુલતવી રાખીને, એવી નૈતિક મુશ્કેલીઓમાંથી પોતાની જાતનો છુટકારો કરી શકે છે. પણ જે સવાલોના સંબંધમાં તે સંપૂર્ણ જ્ઞાન અગર માહિતી ધરાવતો હોતો નથી, અગર તો જેમના સંબંધમાં તેના ચોક્કસ અભિપ્રાય બંધાયલા હોતા નથી તેમ છતાં ગમે તે એક બાબતે તેને મત આપવો પડે છે, એવા સવાલ ઘણા હોય છે. જુદી જુદી કોમો અને વર્ગના ઉદ્યોગ, હિત, અને સ્થિતિને લગતા અનેક ગુંચવણ બરેલા અને મુશ્કેલ સવાલ પાર્લામેન્ટની સમક્ષ રજૂ થતા હોય છે, અને કોઈ સભાસદ ગમે એટલો બુદ્ધિશાળી હોય, અને તે ગમે તેટલી મહેનત લઈ અભ્યાસ કરે તેમ છતાં તે બધા વિષયોમાં પ્રવીણ થઈ શકેજ નહિ. અને પાર્લામેન્ટમાં જે થોડી ઘણી ચર્ચા ચાલે છે, તથા મત આપતા પહેલાં પ્રત્યેક વિષય સંબંધી થોડી ઘણી માહિતી મેળવવાને માટે પ્રત્યેક સભાસદને જે તક અને અવકાશ મળે છે, તેટલા ઉપરથી તે દરેક સવાલના ઉપર ખરો મત આપવાને બાગ્યેજ લાયક ગણાય.

આથી કરીને દરેક સભાસદ પોતાની રચિ અને શક્તિને અતુરપણે એવા થોડા વિષયો પસંદ કરી, અભ્યાસ વડે તેમાં પ્રવીણતા મેળવે છે, અને તેવાં વિષયો જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચાય છે, ત્યારે તેમાં તે ઉપયોગી અને ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લઈ શકે છે; અને બાકીના સવાલોના સંબંધમાં તો તે આંખો મીચીને પોતાના પક્ષના પ્રવાહમાં તણાયો જાય છે—પોતાના પક્ષના આગેવાનો જે બાબતોનો મત આપે છે, તેમાં તે હાજર બણે છે. પાર્લામેન્ટની દરેક બેઠકમાં જે ત્રણ સવાલ તો એટલી બધી

બારીકીથી ચર્ચાય છે, કે પાર્લામેન્ટનો દરેક સભાસદ તેના ગુણદોષ વચાર્થ રીતે સમજી શકે છે, અને જે પક્ષની દલીલો સંગીન હોય છે તેના તરફ વધારે મત પડે છે. પણ બાકીના ધણા સવાલ તો ઓછા મહત્વના હોય છે, અને તેથી તેમના ઉપર ચર્ચા પણ ઘણી ઓછી થાય છે. એવા સવાલના ગુણ દોષ સઘળા સભાસદોના લક્ષમાં બરાબર આવી શકતા નથી; તેથી તેમને ધણાજ અધુરા જ્ઞાન અને અનુભવને આધારે મત આપવા પડે છે. વળી ધણા સભાસદો તો બધી ચર્ચા ઠેક સુધી ધ્યાન પૂર્વક સાંભળવા જેટલી શારીરિક તથા માનસિક શક્તિ ધરાવતા હોતા નથી. આથી કરીને પાર્લામેન્ટમાં જ્યારે સઘળા મેમ્બરોને મત આપવા માટે હાજર થવાનો ઘંટ વાગે છે, ત્યારે જે દેખાવ બની રહે છે, તે જોવા જેનો હોય છે. ‘શું’ છે? ‘કઈ’ બાબતમાં મત આપવાનો છે? ‘આપણે કઈ બાબતે મત આપવાનો છે’? એવા ઉદ્ગાર ચોતરફથી ગાજી ઉઠે છે તે વખતે સ્પીકર એટલે આમની સભાનો ચેરમેન હોઈને બધાને સમજણ પાડી દે છે. અને સરકારી પક્ષનો ‘વિહય’ જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે હા કે નાનો મત આપવાની બધાને સૂચના આપે છે. દલીલો કે છટાદાર બાબતોની અસર હવામાં ઉડી જાય છે, અને ઘણી ખરી બાબતોમાં સ્પીકરનું ફક્ત એક વાક્યજ ધણી લાંબી અને જોસબરી તકરારોનું પરિણામ નક્કી કરે છે.

બેશક આ વિધિ અત્યંત વિચિત્ર છે; અને જે નવો સભાસદ જીવનના દરેક કાર્યમાં બંને બાબતોની દલીલો સંભાળી બરેલી રીતે તોળીને પુખ્ત વિચાર કર્યા પછીજ એક માર્ગ પસંદ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, અને જે પાર્લામેન્ટ માં મત આપવાના કામને એક પવિત્ર અને ગંભીર પ્રકારની ફરજ સમાન ગણે છે, તેને શરૂઆતમાં તો આવો વહિવટ બેદરકાર લાગ્યા વગર રહેતો નહિ હોય. તેને એમ લાગતું હોવું જોઈએ કે ખાનગી જીવનની કુદરત બાબતમાં પણ જેટલી બેદરકારી આપણે બતાવતા નથી, તેથી વધારે બેદરકારીથી અને તેથી ઓછી તપાસ પછી, આપણે મોટા રાજ્યની સૌથી મોટી રાજ સભામાં અત્યંત મહત્વના વિષયમાં મત આપવાની ઉતાવળ

કરીએ છીએ ! પાર્લામેન્ટના સભાસદને કેટલીક વખત જેટલા જ્ઞાન અને અનુભવ ઉપરથી મત આપવા પડે છે, તેટલા જ્ઞાન અને અનુભવ ઉપરથી, કોઇ પણ વૈદ્ય હલકામાં હલકા રોગતું પણ ઔષધ આપવાની હિમ્મત નહિ કરે, અથવા તો કોઇ ડાહ્યા માણસ સોપી સાદા ખાનગી કામકાજમાં, પણ માથું મારવા તૈયાર નહિ થાય પણ વખત જતાં પ્રત્યેક સભાસદને સમજણ પડતી જાય છે કે રાજતંત્રનું ચક્ર ચાલતું રાખવા માટે આવી પદ્ધતિ અત્યંત આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. કારણ કે જો દરેક સભાસદ એવો નિશ્ચય કરી બેસે કે જે પ્રશ્નોના સંબંધમાં આપણે સંપૂર્ણ જ્ઞાન, અનુભવ અથવા હિત ધરાવતા હોઇએ, તે સિવાયના આકીના પ્રશ્નોના સંબંધમાં મત આપવો નહિ, તો પરિણામ એ આવે કે આમની સભામાં રજુ થતા સવાલો પૈકી ચાર પંચમીશ ભાગના સવાલો ફક્ત થોડાજ સભાસદોના મતથી પસાર કરવા પડે, અને એમ થાય તો પાર્લામેન્ટનો વહિવટ જોઇએ તેવો લાભકારક થઈ શકે નહિ. જેમને પાર્લામેન્ટની પ્રચલિત પદ્ધતિ પસંદ ન હોય, તેમણે તેમાં દાખલ થવાની ઇચ્છાજ રાખવી નહિ એ બહેતર છે.

આ પદ્ધતિના બચાવમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે પાર્લામેન્ટ મારફતે ઈંગ્લાંડનો રાજ વહિવટ એકંદર રીતે લાભકારક રીતે ચલાવવામાં આવે છે, અને તેથી તે વહિવટ ટકાવી રાખવા માટે ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિ રાખ્યા સિવાય છુટકો નથી. દરેક સભાસદને ખાતરી હોય છે કે પ્રત્યેક સલાહના શુભ દોષની બારીક તપાસ કામેલ અને જવાબદાર માણસોને હાથે થયેલી હોય છે, અને વધારામાં તેમણે પ્રતીજ્ઞ અને અનુભવી પુરૂષોની સલાહ અને મદદ પણ લીધેલી હોય છે. તેથી તેઓ જે નિર્ણય ઉપર આવેલા હોય છે, તે એકંદર રીતે ખરા અને યથાર્થ હોય છે, તો પછી તેમના મત પ્રમાણે ચાલવામાં ઝાઝી હાનિ નથી.

તો પણ આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે પાર્લામેન્ટના

સભાસદને પોતાના વર્તન માટે જે ધોરણ રાખવું પડે છે, તે નીતિની દૃષ્ટિથી જોતાં ઉંચા પ્રકારનું અગર ઇચ્છવા લાયક તો નથીજ હોતું. આવા સંજોગોમાં પડેલો પ્રમાણિક માણસ સાચી નિષ્ઠા અને પોતાના દેશનું કલ્યાણ એ બેના ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને પ્રમાણિકપણે ચાલવા માટે પોતાનાથી બનતી કોશીશ કરશે ખરો, પણ તેનાથી તે સંજોગોમાં ફેરફાર કરી શકાવાનો નથી.

સભાસદ અને તેને ચુંટી કાઢનાર મંડળ એ બેના અભિપ્રાયમાં તફાવત પડવાથી કેવા મુશ્કેલ અને ગુંચવણ ભરેલા પ્રશ્ન ઉભા થાય છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. બીજો વધારે બહોળો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રત્યેક સભાસદે દેશના સામાન્ય હિતને પોતાની પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ કેટલે દરજ્જે ગણવું અને મત મંડળની વૃત્તિઓ અને ઇચ્છાઓને પ્રાધાન્ય આપી, પોતે જેને તેમનું ખરું હિત ગણતો હોય, તેને કેટલે દરજ્જે ગણી બતાવી દેવું. આ પ્રસંગે રાજકીય બાબતોમાં ભાગ લેનાર દરેક સભાસદે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પોતાના અભિપ્રાય, ઉદ્દેશ અને ઉચ્ચાશય, જો કે ઘણી વખત મત મંડળના અભિપ્રાય વગેરેથી ભિન્ન હોય છે, તોપણ પોતે તેમનું ખરું હિત સાચવનાર ટ્રસ્ટી છે. સમગ્ર દેશનું, તથા પોતે જે વર્ગનો પ્રતિનિધ હોય, તે વર્ગનું, ખરું હિત શેમાં રહેલું છે તે સમજી, તે સાચવવા હમેશાં તત્પર રહેવું. એ પાર્લામેન્ટના દરેક સભાસદની પહેલી અને મુખ્ય ફરજ છે. ખાનગી સભાસદને એક નાના વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવેલો હોવાથી, તે વર્ગનું હિત સાચવવાની તેને ખાસ કાળજી રાખવી પડે છે, એ વાત ખરી છે, તેમજ તે સરકારી પક્ષના ઉમેદવારો કરતાં વધારે સ્વતંત્ર હોવાથી લોકોને રૂચે નહિ એવા, તથા જેમના સંબંધમાં લોક મત ગરાબર તૈયાર થયો હોતો નથી, એવા અભિપ્રાય દર્શાવવાની તથા યોગ્ય સમયે તેમને અમલમાં મૂકાવવા માટે આગેવાની બર્ગો ભાગ લેવાની તેને વધારે છુટ હોય છે તેમ છતાં તેણે પણ દેશના સમગ્ર હિતનો ઉદ્દેશ કદી લક્ષ બહાર જવા

દેવો જોઈએ નહિ. સરકારી પક્ષની વિરુદ્ધતા પ્રતિપક્ષી મંડળ (opposition) ની સ્થિતિ જુદી જાતની છે. તે મંડળ અમુક પક્ષનું અને તેના રાજકીય વિચારોનું પ્રતિનિધિ છે; તેમ છતાં રાજાનું સુકાન એક વખત તેમના હાથમાં પણ વહેલું મોડું આવવાનું છે જ, તે બીજાને લીધે તેમજ સત્તા ઉપર નથી હોતા ત્યારે પણ દેશની સામાન્ય રાજનીતિને અમુક પ્રકારનું વલણ આપવામાં તેમનો મોટો હાથ હોય છે, તેને લીધે ખાનગી સમાસદના કરતાં તેમના ઉપર વધારે બંધન, અને વધારે જવાબદારી રહે છે. બ્યારે કોઈ પક્ષ સત્તા ઉપર આવે છે, ત્યારે તેની સ્થિતિમાં સહેજ ફેરફાર થાય છે. રાજકીય પક્ષ તૈયાર કરવાનો હેતુ એવો હોય છે કે અમુક રાજકીય વિચારોનું અનુસરણ કરે, અને અમુક કોમનું હિત સાચવે, એવું એક સ્થિર અને સ્થાયી મંડળ એકઠું રાખવું. આવી સંસ્થા હોય તોજ રાજકીય વિચારો બરાબર રીતે અમલમાં મૂકી શકાય છે, અને કોમનું હિત સાચવી શકાય છે. તેમ છતાં ફક્ત એક પક્ષના હિત ઉપર લક્ષ રાખીને રાજવહિવટ ચલાવી શકાય જ નહિં. પ્રધાન મંડળ આખા દેશના ટ્રસ્ટી સમાન છે, અને જેમ અને તેમ દેશના સઘળા વર્ગના લોકોની વૃત્તિઓ કેવી છે, અને તેમનું હિત શેમાં રહેલું છે, એ બધું નહીં કરી તેને માન આપીને ચાલવું એ તેની પહેલી ફરજ છે.

આ વાત પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત મારફતે વધારે સ્પષ્ટ કરી શકાશે. દાંડના વાપર ઉપર અંકુશ મૂકવાને લગતી જે જે સુચનાઓ કરવામાં આવે છે, તેમાંથી સ્વિચારને દિવસે દાંડની દુકાનો બંધ કરવાનો સવાલ આપણે હાથમાં લઈએ. રાજદારીઓમાંનો એક વર્ગ દાંડના વેપારને સખ્ત રીતે વખોડી કાઢે છે. તેમની દલીલો એવી છે કે માદક પદાર્થોનું સેવન એ ગરીબ લોકોની અવનતિ, અને દુઃખી હાલતનું મુખ્ય કારણ છે, વળી તેમને અનીતિને માર્ગે ચઢાવનાર પણ તેજ વ્યસન છે; એ વ્યસનને લીધે હજારો માણસોનાં જીવન બરાબર થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેથી તેમના કુટુંબનાં માણસોની પણ એવી દુર્દશા થઈ જાય છે કે, તેનું વર્ણન

કરી શકાતું નથી; છાકટા માણસોને દારૂને માટે જે અટકાવી શકાય નહિ એવી તકલ્પ અને લાઝસા થઈ આવે છે, એ તેમનાં છાકરાંમાં પણ પેઢીએ ઉતરે છે; આથી કરીને જનસમાજની સઘળા પ્રકારની અવનતિના કારણરૂપ આ દુર્વ્યસનને બંધ પાડવા માટે કાયદા બાંધવા એના જેવી પવિત્ર અને ગંભીર ફરજ બીજી એકે નથી. બીજી બાબતોમાં ફરજિયાત કાયદા કરવામાં આવે છે, અને રવિવારને દિવસે વેપાર રોજગાર કરવાની બંધી કરવામાં આવે છે તો પછી સૌથી વધારે તુકસાનકારક વેપાર ઉપર અંકુશ મૂકવામાં શો વાંધો છે ? પોલીસખાતું, અનાયાશ્રમ, તુરંગો, અને ફાજદારી ખાતું, એ બધા પાછળ સરકાર મોટો ખર્ચ કરે છે, તો પછી નિર્ધનતા, ગેરવ્યવસ્થા, અને ગુન્હા, એ બધાના કારણરૂપ આ દુર્વ્યસનને દાખી દેવા માટે સરકારે પોતાનાથી બનતી તજવીજ શા માટે નહિ કરવી જોઈએ ?

રાજદારીઓનો એક બીજો વર્ગ જુદે ધોરણે કામ લે છે. નાનાં બાળકોને નીતિને માગે ચઢાવવા માટે જે સખ્તાઈ વાપરવામાં આવે, તેવી સખ્તાઈ પુખ્ત ઉમ્મરના માણસો ઉપર વાપરવા સામે તે લોકો સખ્ત વાંધો લે છે. તેમની તકરાર એવી છે કે પુખ્ત ઉમરના માણસો દુનિયાદારીની સઘળી ફરજો તથા જવાબદારીઓ માટે યોગ્ય ગણાય છે, તેમજ રાજ વહિવટમાં પણ તેમને હાથ ધાલવા દેવામાં આવે છે, તોપછી તેમને બધી બાબતોમાં મરજી મુજબ વર્તવા દેવા જોઈએ, અને જો તેઓ ભૂલો કરે, અગર ડહાપણની હદ ઓળંગી જાય, તો તેનાં ફળ તેમને પોતાનેજ ભોગ વડવાનાં છે; બીજાના હક અગર હિતની આડે આવે, એવું વર્તન ન રાખે, એટલીજ ફક્ત સરકારે સંભાળ રાખવાની છે. રવિવારને દિવસે પોતાની તેમજ પોતાના કુટુંબના માણસોની વિશ્રાન્તિ અગર મોજને માટે ગરીબ માણસ દારૂની દુકાનમાં જાય, એમાં તે કોઈ રીતે બીજાની સ્વતંત્રતાની આડે આવતો નથી; એમાં તે કોઈ ખોટું કામ કરતો નથી; એમાં તે પોતાના હકની બહાર જતો નથી. તથાગર માણસોને રવિવારને દિવસે

‘કલ્પ’માં જતાં કોઇ અટકાવતું નથી, તો પછી ગરીબ માણસે શી શું હે ગારી કરી ? વળી શ્રીમંત લોકોની માફક ગરીબ લોકોને વિશ્રાન્તિનાં તથા વૈભવનાં સાધન હોતાં નથી, તેમનાં ઘર પૈસાદાર લોકોના જેવાં સર્વ પ્રકારની સગવડવાળાં કે હવા અજવાળાની છુટવાળાં હોતાં નથી; તેમને ઘેર સારા દારૂનો સંગ્રહ હોતો નથી. હવે થોડાં માણસો આ હકનો ખોટો ઉપયોગ કરે, અને હદ ઉપરાંતનો દારૂ ખી છાકટા બને, તેટલા માટે બધાના ઉપર અંકુશ નાંખવા એ શું વાજબી છે ? એ માણસો દારૂ નહિ પીવાનો ઠરાવ કરે, તેટલા માટે ત્રીજાના ઉપર તેવી ફરજ નાખવાનો શું તેમને હક છે ? પોતાની સામાજિક સ્થિતિ સારી હોવાને લીધે જેમને દારૂની દુકાનનો આશ્રય લેવાની કદી જરૂર પડતી નથી, તેમને, પોતાની સંખ્યા મોટી હોવાને લીધે, જેમને તેવી દુકાનોનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડે છે, તેમના માર્ગમાં વિદ્ય નાખવાનો, હક પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ ? આ બધાં કારણોને લીધે આ લોકો દારૂના વાપરને લગતા નિયામક કાયદાને, અન્યાય બનેલા, પક્ષપાતી, અને સ્વતંત્રતાની આડે આવનારા ગણે છે.

તેમ છતાં શાણો રાજદારી હશે, તે એકે પક્ષમાં છેવટની બાજુએ જઇને નહિ ખેંસે. તેતો સમગ્ર લોકમતને રૂચે એવો વચલો માર્ગ પકડશે. પ્રજાના મોટા ભાગને જે માર્ગ પસંદ પડતો હશે, એવો માર્ગજ તે તો ગ્રહણ કરશે. અને બાહોશ અને કુશળ રાજદારીની હુશિયારી પ્રજાના મોટા ભાગનો અભિપ્રાય શો છે એ પરખી કાઢવામાં રહેલી છે. એક ફ્રેંચ લેખકે જણાવેલું છે તેમ ‘રાજનીતિની ખરી કળા જે લોકો બોલતા હોય છે, તેમનું સાંભળવામાં રહેલી નથી, પણ જે લોકો નથી બોલતા તેમની ઈચ્છા સમજવામાં રહેલી છે’. બેશક આવું વર્તન રાખવાથી રાજદારી પુરૂષોમાં લોકપ્રિયતા મેળવવા માટે કાશીશ કરવાના, તથા વખત પ્રમાણે વર્તવા શીખવાના દોષ દાખલ થઇ જવાનો ધણો સંભવ છે. પણ પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રમાં એવું વર્તન રાખવાની ફરજ પડે છે; અને પ્રત્યેક રાજદારી પુરૂષ કેવા હેતુથી પ્રેરાય છે, તેના ઉપર તેના વર્તનની નીતિમયતાનો આધાર રહે

છે. જો તે પોતાના અંગત સ્વાર્થની ખાતર, અગર પોતાના પક્ષના સ્વાર્થની ખાતર, તેવું વર્તન રાખતો હોય, તો તેની વર્તણૂક દોષપાત્ર છે; પણ જો તે સાર્વજનિક હિતની ખાતર તેમ વર્તતો હોય તો તે ઠપકાને પાત્ર નથી. પ્રત્યેક કાયદાના ગુણુ દોષ તપાસતી વખતે એણે પોતાના મનને એવા પ્રશ્ન પૂછવા જોઈએ કે તે કાયદો લોકોને રચતો છે કે કેમ? કે પછી હજી સુધી લોકો તેવી માગણી કરવા તૈયાર નથી થયા?

રાજ્યના નોકરોનાં કામ સંબંધી ચોકસી કરતી વખતે કેવે ધોરણે કામ લેવું, તે પણ એક ગુચવણુ ભરેલો પ્રશ્ન છે. આવાં કામ ઘણી વખત નોકરીને અંગે, દેશનું હિત સમજીને કરવામાં આવેલાં હોય છે, પણ તેમનાં કેટલાંક અંગ નીતિની દૃષ્ટિએ જોતાં ઘણાંજ અયોગ્ય હોય છે. રાજ્યના વિસ્તારમાં વધારો કરવાનાં કામ આ વર્ગમાં આવી જાય છે. નવા મુલક જીતી લેવામાં જે ધોરણે વર્તવામાં આવે છે, તે ન્યાય પુરઃસર હોતું નથી. તેમ છતાં મોટી જવાબદારીની જગ્યાએ, અને મોટાં જોખમમાં કામ કરનારા અમલદારોનાં કામ વિષે અભિપ્રાય બાંધતી વખતે ખાનગી જીવનને લાગુ પડે એવું સખ્ત નીતિનું ધોરણ ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ નહિ. તે કેવી મતલબથી વર્તતો હતો, તેને કેવી જાતનાં જોખમની સાથે બાથ બીડવાની હતી, એ વિગેરે બાબતોની બારીક તપાસ કરવી જોઈએ. તે જે પ્રદેશમાં રહ્યો હોય, ત્યાંના લોકોનું નીતિનું ધોરણ કેવા પ્રકારનું હતું, એ બાબત પણ લક્ષમાં લેવી જોઈએ. સાધારણ રીતે એવો વલિવટ દેખવામાં આવે છે કે, પોતાના હાથ નીચેના અમલદારો જો દેશને લાભ કરવાની શુદ્ધ નિષ્ઠાથી વર્તતા હોય છે, તો તેમના દોષ તરફ, તેમના જુલમ તરફ, તથા તેમણે ચલાવેલી ગેર વર્તણૂક તરફ સરકાર ઉદાર નજરથી જુએ છે; તેને લીધે હુકલ અગર તોશનના વખતમાં તાત્કાલિક પગલાં ભરવાની અધિકારીઓના મનમાં હિમ્મત રહે છે. તેમ છતાં દરેક રાજકીય પુરૂષે આટલી વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે દરેક દેશની ધજગત એ તેનું મોઢામાં મોટું બળ છે; તેથી કરીને દેશની આબરૂને ધોડકા પ-

હોંઝાડે, દેશની પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો કરે, દેશની કીર્તિને લાંછન લગાડે, એવા પ્રત્યેક કામ તરફ ભારે તિરસ્કાર બતાવવો જોઈએ. દેશના રાજવહિવટના ન્યાયીપણા ઉપરથી બહારના લોકોની આસ્થા ઓછી થાય, એથી તે દેશને જોટલું તુકસાન છે તેટલું ખીજ કશાથી થતું નથી. આથી કરીને તોફાન, હુલ્લડ કે દહેશતના વખતના દરેક કામને જેમ ખાનગી વર્તનના જોટલી સખ્ત નૈતિક કસોટી ઉપર તાવી જોવાનું કામ વાજબી નથી, તેમ રાજ્યની સત્તામાં અગર રાજ્યના વિસ્તારમાં વધારો કરે તેટલા કારણસર દરેક કામ ક્ષંતવ્ય પણ ગણવું જોઈતું નથી.

આ બધા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે રાજકીય બાબતમાં નીતિ શાસ્ત્રને કાંઈ લેવા દેવા નથી, એવો નેપોલીયન બોનાપાર્ટને અભિપ્રાય જો કે સ્વીકારવા જેવો નથી, અને રાજનીતિને નીતિશાસ્ત્રથી અલગ રાખવાથી ઘણી હાનિ છે, તેમ છતાં પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં રાજનીતિને અંગે રહેલી નીતિ ખાનગી વ્યવહારમાં રહેલી નીતિના જોટલી શુદ્ધ અને ઉચ્ચ નથી. રાજકીય બાબતોમાં આગેવાની લેનારા પુરૂષો ઉપર ખરો અંકુશ તો પ્રજામતનો હોય છે. પ્રત્યેક દેશનો પ્રજામત રાજકીય જીવનને માટે નીતિનું જે ધોરણ નક્કી કરે છે, તે ધોરણે તે દેશના આગેવાનો ચાલે છે. જે દેશની પ્રજાની નીતિનું ધોરણ નીચા પ્રકારનું હોય છે, ત્યાંના રાજદારીઓની નીતિ પણ ઉતરતી જતની હોય છે. કેટલીક વખત તો લોકો એમ માનતા હોય છે કે રાજકીય કારણસર જે ગુન્હો કરવામાં આવે, તેને ગુન્હો ગણવો જોઈએ નહિ. રાજકાજમાં ગેરવર્તણૂક ચલાવનાર રાજ પુરૂષ જો કુશળ, બુદ્ધિશાળી, દ્રવ્યવાન, ઉંચો દરજ્જે ભોમવનારો, અને બધી બાબતોમાં ફતેહમંદ હોય છે, તો તેની ગેરવર્તણૂક ઠપકાને પાત્ર ગણાતી નથી. વળી જો એકાદ કૃત્યથી પોતાના દેશને લાભ થતો હોય છે, તો ખીજ દેશના તેવા કૃત્યમાં સામેલ રહેનારા અધિકારી વર્ગ ઉપર જોટલો ઠપકાનો વરસાદ વરસાવવામાં આવે છે, એટલો પોતાના દેશના અધિકારીઓ ઉપર વરસાવવામાં આવતો નથી, ઉલટું તેમનું કામ મીઠું

લાગે છે. તેમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ઇંગ્લાંડનો પ્રજામત રાજપુરુષો પાસેથી વધારે શુદ્ધ વર્તનની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે દેશની રાજનીતિમાં નીતિનો અંશ નજરે પડે છે. આને લીધેજ ઇંગ્લાંડનું રાજતંત્ર વધારે તેજસ્વી અને વધારે પ્રશંસા પાત્ર છે.

‘દયાવંત દીસે છે, દીપાવડો,
એનો સદ્ગુણી રાજ સમાજ.’

પ્રકરણ ૭ મું.

ચારિત્ર્યની કેળવણી.

મનુષ્યને દુનિયામાં જે અનેક વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે, તેમાં પોતાની આલયલગતને કેળવવાનું અર્થાત્ પોતાનાં લક્ષણ બડવાનું—કામ સૌથી વિશેષ ઉપયોગી છે, અને તે કામમાં સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના સ્વભાવ અને મનોવૃત્તિઓનું જ્ઞાન અને કાળજી પૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. તેણે જેમ પોતાની ખોડોથી અણુવા-કેદાર રહેવું જોઈએ નહિ, તેમ સદ્ગુણોથી અંગમય પણ જવું જોઈએ નહિ; તેવીજ રીતે પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાની પોતાનામાં જે શક્તિ રહેલી છે તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી તેનો અસ્વીકાર કરી, નૈરાશ્ય અને ઉદાસ વૃત્તિનું પણ સેવન કરવું જોઈએ નહીં. આપણી પ્રકૃતિમાં ફેરફાર કરવાની આપણા હાથમાં બીલકુલ સત્તા નથી, એવો પ્રારબ્ધવાદ આપણે પકડી ખેસવો જોઈતો નથી; તેજ પ્રમાણે આપણી સત્તા મર્યાદિત-પરિમિત-છે, એ વાત પણ સ્પષ્ટપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. મનુષ્યનું જીવન ગંજીફાની રમત જેવું છે. તેને પ્રથમે જન્મતી વખતે સ્વભાવ, આસપાસના સંજોગો, કુટુંબની સ્થિતિ, અને માનસિક, શારીરિક અને નૈતિક સામર્થ્ય અગર દૈર્ઘ્ય રૂપી પાનાં અપેક્ષા કરેલાં હોય છે, અને જીવનરૂપી ખેલમાં પણ યુદ્ધિ આગળ

અને નસીબનું મિશ્રણ થયેલું નજરે પડે છે. ખેડાડી ગમે એવો કામલ અને કુશળ હોય, પણ જો તેને મજેલાં પાનાં સૌથી નબળાં હોય, તો તે હારજ પામે; તેમ છતાં આખર ઉપર તેની ખુદ્દિનો પ્રભાવ જણાયા વગર રહેતો નથી. મનુષ્ય જીવનમાં પણ એજ પ્રકાર બને છે. આપણે સાધારણ વાતચીતમાં બોલાએ છીએ તેમ, જો કોઈ માણસના થડ વાંકા પડેલા હોય છે, તો તેને કોઈ વાતે જશ મળતો નથી, અને કોઈ પણ કાર્યમાં તેના પાસા સવળા પડતા નથી. તેમ છતાં શારીરિક સંપત્તિ ઉપર મનુષ્યનું જેટલું ચલણ ચાલી શકે છે, તેટલુંજ ચલણ અને તેટલીજ સત્તા તે પોતાના આરિઘ્ય ઉપર પણ બોગવી શકે છે. મનુષ્ય પ્રાણી જ્યારે દુનયા ઉપર અવતરે છે, તે વખતે તે પોતાની સાથે અમુક પ્રકારની શારીરિક સામગ્રી લેતું આવે છે. જુદા જુદા માણસોના શારીરિક સામર્થ્ય અને આરોગ્યમાં, તેમના શરીરના અવયવોની સ્થિતિમાં, તથા પેઢીએ ઉતરતા રોગોના પ્રમાણ અગર બળમાં, ઘણો તફાવત હોય છે. તેમ છતાં દરેક માણસ સંયમશીલ અગર અસંયમશીલ, નિયમિત અગર અનિયમિત જેવું જીવન ગાળતો હશે; પથ્ય અગર અપથ્ય જેવો ખોરાક લેતો હશે; નબળા અવયવોને બળવાન અને દૃઢ બનાવવા માટે જેટલા પ્રમાણમાં અંગ કસરત કરતો હશે; જેટલા પ્રમાણમાં આજસ અને દુરાચારમાં મગ્ન રહેતો હશે; તથા જેટલા પ્રમાણમાં ગળ ઉપરાંતની તથા અવળે રસ્તે મહેનત કરતો હશે; તેટલા પ્રમાણમાં તેની શારીરિક સંપત્તિ ઉપર, તેના આયુષ્યની મર્યાદા ઉપર, તથા તેના શરીરમાં રોગ દાખલ થવાના સંભવ ઉપર, સારી અગર માઠી અસર થયા વિના રહેશે નહિ. વળી એક રીતે જોતાં આપણું ઇચ્છાબળ, અગર આપણા મનનો સંકલ્પ શરીર ઉપર જેટલી સત્તા બોગવે છે, તેના કરતાં આરિઘ્ય ઉપર તેની સત્તા વધારે બળવાન અને વિશાળ છે. કેમકે શરીરના કેટલાક અવયવો આપણા ઇચ્છાબળની સત્તાની હદમાં બીલકુલ આવી શકતા નથી, અને કેટલીક જાતના રોગો તેની મર્યાદાની બહાર રહી

ન્યય છે; પણ આપણા નૈતિક દેહનું એટલે આપણા ચારિત્ર્યનું કોઈ પણ અંગ એવું નથી કે જેમાં આપણાથી બીલકુલ ફેરફાર નજ કરી શકાય.

રૂચિની ભિન્નતા ચારિત્ર્યના મૂળ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે જે ખોરાક એક માણસને અત્યંત રૂચિર અને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, તેજ ખોરાક બીજા માણસને અત્યંત કંટાળા બરેસો, અને સુગ કરે એવો લાગે છે; આમ થવાનું કારણ શું ? આનો ઉત્તર એટલોજ છે કે રૂચિની ભિન્નતા પ્રકૃતિ સિદ્ધ છે. રૂચિની ભિન્નતા બીજાં કેટલાંક ખાસ અને હંગામી કારણોને પણ આભારી હોય છે. અભ્યાસ બળને લીધે, તેમજ ટેવ પાડવાંથી રૂચિઓમાં તફાવત પડી જાય છે. તેમજ જે ખોરાક અગર ચીજ વાંથી રૂચિઓમાં તફાવત પડી જાય છે. તેની આંધળા માણસને સુગ લાગતી નથી. દુનિયાના ઘણા ભાગમાં મુસાફરી કરનારા માણસની હમેશની ટેવોમાં પણ ઘણો ફેરફાર થઈ જાય છે.

આપણી નૈતિક વૃત્તિઓના તફાવત પણ આવા પ્રકારના છે. કેટલાક માણસો માદક પદાર્થોના સંસર્ગમાં ઘણો વખત ગાળે, તોપણ તેમને વ્યસન વગગવાની તો શું પણ સ્વાદ આપી જોવાની લાલચમાં પડવાની પણ દહેશત રહેતી નથી માદક પદાર્થોના સેવનથી થતા ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, શારીરિક અને માનસિક ગેરફાયદાનો વિચાર તો આજુ ઉપર રહેલો, પણ ફક્ત તેવા પદાર્થો તરફના અણુગમાને લીધેજ તેઓ શુદ્ધ રહી શકે છે. બીજા કેટલાક માણસોને નીશો કરવાથી એટલો બધો આનંદ થતો હોય છે કે તેમને તે લાલચની સામે થવા માટે બગીરથ પ્રયત્ન આદરવો પડે છે. કેટલાક માણસોનાં શરીરનું બંધારણજ એવા પ્રકારનું હોય છે કે તેમને વ્યસન કરવાથી અત્યંત આનંદ થાય છે એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ જન્મે છે ત્યારથીજ તેમને મદ્યપાન તરફ સ્વાભાવિક પક્ષપાત હોય છે, અને એ દુર્ગુણ એમનામાં પેઢીએ ઉતર્યો હોય એમ જણાય છે. કેટલાક બ્રહ્મ સોબતીઓના સહવાસથી નીશો કરવા શીખે છે, તો કેટલાક ચિંતા અને કલેશનો ત્રાસ ઓછો કરવા, તથા પોતાની સ્થિતિના

દુઃખનો વિસારો પાડવા માટે વ્યસન કરવાની ટેવ પાડે છે. વળી કેટલાક ગળ ઉપરાંતનું કામ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા શરીરનો તથા મનનો થાક મટાડવા તથા નવો ઉત્સાહ તથા નવો જીવંતો પ્રાપ્ત કરવા માટે માદક પદાર્થોનું સેવન કરવા માંડે છે, અને આખરે તેના પંડામાં સપડાઈ જાય છે. મદ્યપાનનું તથા બીજા વિષય ભોગોનું અર્મ્યાદપણે સેવન કરવાથી તેમના ઉપભોગ માટેની તૃષ્ણા અત્યંત ઉત્કટ અને બલિષ્ઠ થઈ જાય છે, અને માણસ આખરે તેમનો ગુલામ થઈ રહે છે. બીજા કેટલાક ભોગોના સંબંધમાં એમ બનતું નથી. તેમનો પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ સુખકર લાગે છે ખરો, પણ તેમનો અભાવ દુઃખનું કારણ થઈ પડતો નથી. વળી કેટલાક ભોગોનું અતિ સેવન તામને પ્રકટ કરે છે, અને ત્યાર પછીથી તેમના ઉપભોગ માટે ઇચ્છાજન થતી નથી.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ ધરાવનારી આ રચિઓ, અને મન તથા બુદ્ધિની સાથે સંબંધ રાખનારી અભિરચિઓ વચ્ચે એક પ્રકારનું સામ્ય રહેલું છે, અને આવા પ્રકારના બાવ અભાવ ઉપર આપણી ચાલ ચલગતનો પાયો રચાયેલો છે, તથા આપણા જીવનને અમુક દિશામાં ગતિમાન કરનાર પણ તેજ છે. જેના ઉપર આપણો સૌથી વિશેષ બાવ હોય છે, એટલે જે આપણને સૌથી વિશેષ આનંદ આપે છે, તેજ આગળ જતાં પ્રધાનપદ ભોગવવા લાગે છે કેટલીક વસ્તુઓ હમેશાં સુખકરજ લાગે છે, ત્યારે બીજી કેટલીક ઉપેક્ષા કરવા લાયક અને કેટલીક તુચ્છકારી કાઢવા જેવી લાગે છે. આવા પ્રકારની આકર્ષણ શક્તિ એજ ચારિત્ર્યનો પાયો છે, અને ઘણા માણસોની વર્તણૂક તેને લીધેજ નક્કી થાય છે. બાહ્યવાસ્થ્યામાં સોજતીઓના સહવાસની અસરથી, તેમજ બીજાં કેટલાંક કારણોને લીધે આંવી વૃત્તિઓમાં ફેરફાર થાય છે ખરો, પણ તેમની સત્તા લદ્દન નષ્ટ થતી નથી. એકંદર રીતે જેતાં સૌથી બલિષ્ઠ મનોવૃત્તિના સામર્થ્ય ઉપરજ મનુષ્યના વર્તનનો આધાર રહે છે, અને જેની એ મનોવૃત્તિ દ્વિધિ અગર દુષ્ટ નથી હોતી તેનેજ ખરો ભાગ્યશાળી ગણવો જોઈએ.

વયે પહોંચતાં મનોવિકાર શાત પડતા જાય છે, અને તેમના વેગ અને જુસ્સામાં ઘટાડો થતો જાય છે, પણ આદતો દૃઢ અને બળવાન થતી જાય છે; આથી કરીને જીવનને સુખી બનાવે એવી આદતો પાડવી, અને વૃત્તિઓને ધૃષ્ટ વલણ આપવું એ બાલ્યાવસ્થાનું સુખ્ય કર્તવ્ય છે. ફક્ત બિવિધ ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખવી, બિવિધના સુખનેજ દરેક પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્યસ્થાન બનાવવું એ એક રીતે જોતાં પસંદ કરવા લાયક નથી. બાળકને એકદમ બધું શીખવાડી દેવાની ઇચ્છા રાખનાર ઉતાવળીઓ શિક્ષક બાવા પ્રકારની ભૂલ કરે છે. તે બાળકના ઉપર શિક્ષણનો ગળ ઉપરાંતનો બોળો નાંખે છે, અને તેના જીવનને કંટાળા ભરેલું અને વહીતરા જેવું બનાવી મૂકે છે. તેજ પ્રમાણે બાળકોની વૃત્તિઓને જે બાબતો રચતી હોય છે, તથા જે બાબતો તેમને આનંદ અને ગમ્મત આપતી હોય છે, તેમના ઉપરથી તેમનું મન ખસેડીને પુખ્ત ઉમરના માણસોને લાયકના આનંદના વિષયો ઉપર બાળકોની રૂચિ બળાત્કારે ઉત્પન્ન કરાવવા મથનાર શિક્ષક પણ તેવીજ જાતની ગંભીર ભૂલ કરે છે. બાલ્યાવસ્થાના આનંદના વિષય જુદીજ જાતના હોય છે, અને બાળકોને સૌથી વિશેષ આનંદ તેમનાંજ સેવનથી થાય છે; વળી બાલ્યાવસ્થાજ સુખમય નીવડે, એવી કોશીશ કરવાની પણ ખાસ જરૂર છે, ફક્ત તેટલુંજ બની શકે તોપણ અત્યંત લાભ છે. તે અવસ્થામાં આનંદનો ઉપભોગ કરવાની શક્તિ સૌ અવસ્થા કરતાં વધારે તીવ્ર હોય છે, તેમજ બાળકોની દુઃખની ભાગણી પણ એટલી બધી તીવ્ર હોય છે કે નજીવી જણાતી બાબતોથી પણ તેમને મોટી ઉમ્મરના માણસોના જેટલું દુઃખ થાય છે. દુઃખમય હાલતમાં ગાળવામાં આવેલી બાલ્યાવસ્થાનાં અનર્થકારક પરિણામ પાછળની અવસ્થાઓના સંપૂર્ણ સુખોપભોગ વડે પણ ધોવાઈ જતાં નથી. વળી સુખના દિવસના સ્મરણથી થતો આનંદ અત્યંત શુદ્ધ અને સુખકર હોય છે, તેથી કરીને બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષ રમત મસ્મત જરૂર આનંદની અસર આપે જન્મારો પહોંચે છે. બાળકના મનની શક્તિઓ ઉપર ગળ ઉપરાંતનો બોળો

પડવાથી કેટલીક વખત તેમનામાં ચિરસ્થાયી વિકાર અને નાશનાદિ દાખલ થઈ જાય છે; તેવીજ રીતે દુઃખમય બાહ્યાવસ્થા ચારિત્ર્યમાં એવા વિકાર દાખલ કરી દે છે, તથા જીવન સંબંધી ભાવનામાં કડવાશની એવી લાગણીનો પટ બેસાડી દે છે, કે તેમની અસર અનેક પ્રયત્ન છતાં પણ નાશુદ્ધ થતી નથી.

વિષય ભોગોની પસંદગી કરતી વખતે એટલો નિયમ લક્ષમાં રાખવાનો છે કે હાલના વિલાસોનો એવી રીતે ઉપભોગ કરવો કે તે ભવિષ્યના સુખ અને આનંદના ઉપભોગને બાધ કરતો થઈ પડે નહિ. જે માણસ યુવાવસ્થામાં અત્યંત મદ્યપાન, વિપયાસાદત, જુગાર, ઉડાઉપણું, સ્વેચ્છાચાર, વગેરે દુગુણોના સેવનમાં સુખ અને આનંદ માને છે, તેનો જન્મારંભ ખરાબ થયા વગર રહેતો નથી. તેજ પ્રમાણે જે ભોગવિલાસ જાતે નિર્દોષ હોય છે, તે જે ઉપભોગ અને પ્રવૃત્તિના મુખ્ય અને એકના એક વિષય થઈ પડે તો તેમની આનંદ આપવાની શક્તિ ઘટતાં ઘટતાં આખરે તદ્દન નષ્ટ થઈ જાય છે.

જે ભોગવિલાસ અને ભોજશોખનો ઉપભોગ ફક્ત ભર જીવાનીમાં, આરોગ્ય અવસ્થામાં અને શરીરમાં સંપૂર્ણ ચૈતન્ય હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ, અમુક હદમાંજ કરવાનો હોય છે, તેમના તરફ વાજળી રીતે હોવા જોઈએ, તેના કરતાં વધારે લક્ષ આપવાની ભૂલ સંસાર વ્યવહારમાં પડતી વખતે જીવનયોત્રાની શરૂઆતમાં આપણે હાથે થવાનો સંભવ છે. આનું દૃષ્ટાંત અંગ્રેજ લોકોના જીવન વ્યવહારમાં અંગકસરત અને ખુલ્લી હવાની રમતો જે મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે તેના ઉપરથી મળી આવે છે. અંગને કસરત આપનારી રમતો અને ખુલ્લી હવાના ખેલ ઉપેક્ષા કરવા લાયક તો નથીજ, એમાં ખીલકુલ સંશય નથી. તેમના સેવનથી પુષ્કળ અને નિર્દોષ આનંદ મળવા રૂપી પ્રત્યક્ષ લાભ થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ પરાક્ષ રીતે પણ તે અનેક રીતે હિતાવહ છે. તેમનામાં શારીરિક આરોગ્ય અને સામર્થ્યમાં વૃદ્ધિ કરવાનો, તેમજ એસી રહેવાની ટેવવાળા, રોગગ્રસ્ત, અને

નખળા બાંધાના માણસોની પ્રકૃતિમાં વાસ કરી રહેનારા વિકારોને લેખજ
મનની ગ્લાનિને દૂર કરવાનો ગુણ રહેલો હોવાથી, જનસમાજના સુખમાં
તે ઘણો વધારો કરે છે. તેમને લીધે નવા નવા માણસો સાથે પરિચય પડ
વાથી મિત્રમંડળનું વર્તુલ મોટું થતું જાય છે. તેજ પ્રમાણે કેટલીક રમતો
હિમ્મત, ખત, ઉત્સાહ, આત્મસંયમ વગેરે ગુણોનું, તથા આશાભગ અને
પરાભવના પ્રસંગો આનંદી મુખમુદ્રાથી સહન કરી સંતોષવૃત્તિ રાખવાનું
શિક્ષણ આપે છે; અને આવા પ્રકારનું શિક્ષણ આરિચ્ચના બંધાણમાં
ઝાઝી અગત્ય ધરાવતું નથી. અને જે માણસ યુગારની લતમાં પડે તહિ,
તો આવી રમતો તેની વૃત્તિઓને નિષિદ્ધ ભોગવિલાસ તરફ વળતાં અટ-
કાવે છે, એ કંઈ જોવો તેવો કાયદો નથી. તેમ છતાં આપણે ધણીવાર
જોઈએ છીએ કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રમત ગમ્મતના વિષયને હદ ઉપરાં-
તનું પ્રાધાન્ય આપે છે. જે કાળમાં માનસિક સંપત્તિ સંપાદન કરવાનો
લોભ રાખવાની ધણી જરૂર હોય છે, તથા જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની ઇચ્છા
રાખવાની હોય છે; તે કાળમાં હવે કેળવણી લેનારા ધણા વિદ્યાર્થીઓ
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરતાં ક્રિકેટ અને ફુટબોલમાં પ્રતિભાતા મેળવવાની વધારે કાળજી
રાખતા નજરે પડે છે.

ઉપર વર્ણવેલા ભોગવિલાસોની જો આપણે વાંચનની અભિરુચિ અને
એવા બીજા બુદ્ધિવિષયક વિલાસોની સાથે સરખામણી કરીશું તો આપણને
સમજાશે કે બીજા પ્રકારના વિલાસ વધારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના છે. શરીરની
સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખનારી રુચિઓ જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના માર્ગ તરફ
વળતાં મંદ પડતી જાય છે, ત્યારે વાંચનનો શોખ નિયમિત રીતે વધતો
તથા દૃઢ થતો જાય છે. આનંદના અસંખ્ય પ્રદેશોનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરવાની
તેની સત્તા અપરિમિત છે; એ શોખ સૌથી સસ્તો છે, અને એની તૃપ્તિ
ઘણીજ સહેલાઈથી થઈ શકે છે; વય, કાળ, અને સામાજિક સ્થિતિ વગે-
રેના વૈચિત્ર્ય ઉપર તેનો આધાર ઘણોજ યોગ્ય હોય છે; મંદવાડ અને
નખળાઈને લીધે એકાંત વાસમાં સડનારા આજની પુરૂષોના મનનું રંજન

કરવાનું તે એક મુખ્ય સાધન છે. નિદ્રા વગરની રાત્રીના શત્ય પ્રહરને તે પ્રકાશિત કરે છે, મનમાં સુખદ વિચારોનો સંચાર કરે છે, વિષાદ અને ગ્ધાનિ મટાડે છે, ક્રિયાસક્ત અથવા વ્યવસાયી જીવનના કામ વગરના અવકાશને અગ્રે રહેલી બેચેની ખસેડે છે, અને કાંઈ નહિ તો થોડા વખતને માટે પણ મનુષ્યની કાળજી અને શિક્ષક ચિંતાનો નાશ કરે છે. વળી જો એ શોખનું વિવેક પુરઃસર પોષણ કરવામાં આવે, તો ચારિત્ર્યને કેળવવાનું અને વિચારને ઉમદા અને વ્યવસ્થિત બનાવવાનું તે એક અત્યંત બળવાન સાધન થઈ શકે છે. વાંચનનો શોખ જાતે આનંદદાયક છે એટલુંજ નહિ, પણ બીજી જાતના આનંદને પણ તે પુષ્ટિ આપે છે. વાંચનના શોખથી આપણા જ્ઞાનની મર્યાદા વિસ્તૃત થાય છે; આપણી સહાનુભાવની તથા બીજાના શુભની કદર કરવાની વૃત્તિ બળવાન થાય છે; અને તેમને લીધે સોબત, પવાસ અને ઢળા કૌશલ્ય મારફતે મળતા આનંદમાં, અને સંસાર રૂપી નાટ્યભૂમિ ઉપર બનતા અનેક બનાવોમાં હિત ધરાવતાં શીખવાના ગુણમાં બેસુમાર વધારો થાય છે.

બચપણથી વાંચન ઉપર અભિરુચિ થવી એ બાળ શિક્ષણનું એક ઉમદા ફળ છે; અને જો વાંચનના શોખની સાથે જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો શોખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ એક ખાસ વિષય ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાની ટેવ પડે છે, તથા અવલોકન કરવાની શક્તિ આવે છે, તો ધણીજ ફાયદો થાય છે.

આનંદ તથા મોજ શોખના વિષયોની પસંદગી કરવામાં તથા શોખ અને અભિરુચિઓ કેળવવામાં ધણું ડહાપણ વાપરવાનું હોય છે. ધણી વખત એક જાતનો શોખ બીજી જાતના શોખથી મળતા આનંદનો ઉપભોગ કરવાની શક્તિ નહીં કરે છે; અને કેટલીક જાતના શોખ જાતે નિર્દોષ હોવા છતાં બીજી વધારે પ્રશસ્ત વસ્તુઓના ઉપભોગથી મળતા આનંદનો માર્ગ બંધ કરતા હોવાથી ચારિત્ર્ય ઉપર મોટી અસર કરે છે; દષ્ટાંત તરીકે ફક્ત નવલ કથાઓજ વાંચવાની ટેવ પાડવાથી ઉમદા સાહિત્ય ઉપરની

અભિરૂચિ નષ્ટ થાય છે, તેમજ હલકી જાતના સાહિત્યમાં મન્યા રહેવાથી રસજ્ઞતા નષ્ટ થાય છે. આથી કરીને એક પ્રકારનો શોખ બીજી જાતના શોખનો પોષક હોવો જોઈએ. આપણી બિન્ન બિન્ન અરૂચિઓમાંની એક અભિરૂચિ બીજી સાથે વિરોધી ભાવ ધરાવે એવી હોવી જોઈએ નહિ; એકને લીધે દાખલ થતા દેવ બીજાને લીધે સુધરવા જોઈએ વળી જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશ અને જુદા જુદા સમય માટે આનંદના જુદા જુદા વિષય નક્કી કરી રાખવા જોઈએ. જે યુવાન પુરૂષ સાહિત્યના શોખની સાથે ખુદ્દશી હવાની રમતગમત ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો હોય છે, અને જે પ્રત્યેકનો આસ્વાદ સેવા માટે પૂરતાં સાધન ધરાવતો હોય છે, તે ભોગવિલાસથી મંગતા સુખનાં સઘળાં સાધન ધરાવે છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

વળી આ બીના પશુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે એકજ જાતના ભોગવિલાસ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ ઉપર જુદી જુદી જાતની અસર ઉત્પન્ન કરે છે. વળી જે રમત ગમતો પુરૂષ વર્ગના વર્તન ઉપર બીલકુલ માઠી અસર ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી, તે સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્ય અને લાવણ્ય ઉપર માઠા વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. તેજ પ્રમાણે કેટલાક મોજ શોખ જીવનની હિમેશની આદતો ઉપર બીજા કરતાં વધારે અસર ઉત્પન્ન કરે છે. બાઈ-સીકલની શોધને લીધે ઘણા માણસોના આયુષ્યક્રમ ઉચલ પાછલ થઈ ગયા છે, એમ કહેવામાં બીલકુલ અતિશયોક્તિ નથી, કારણ કે તેને લીધે ઘરમાં ખેસી રહેવાની ટેવવાળા ઘણા માણસો ખુદ્દશી હવામાં તથા વ્યાયામનો લાભ લઈ શકે છે, અને તેમને બીજાના ઉપર આધાર રાખી એકી રહેવાની ગરજ ઓછી રહે છે. કેટલીક રમતો જાતે વધારે ઉપયોગી હોતી નથી, પણ તે જુદા જુદા દરજ્જાના માણસોની સાથે પરિચય પાડવાના સાધન તરીકે, તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં વખત ગાળવાના એક હલાજ તરીકે કિંમતી થઈ પડે છે. એક માણસ ગંજીશની રમત શીખ્યો નહોતો; તેને કપડા આપતી વખતે ટેલીફોન-એવું કહું હતું કે 'તમે તમારે માટે કેવી દુઃખથી બરેલી વૃદ્ધાવસ્થા તૈયાર કરો છો !' એમાં રહેલું સત્ય આ પ્રકાર-

રની વિચારણાથી સ્પષ્ટ સમગ્રય છે.

જેવી રીતે સુખનાં જુદાં જુદાં સાધનો ઉપર ઝોળી વતી અગત્ય લાગુ પાડવાના સંબંધમાં જુદા જુદા દેશના અને જગાના લોકોના વિચારમાં તફાવત હોય છે, તેવી રીતે કેળવણીની પદ્ધતિમાં પણ ફેર હોય છે. એક પ્રકારની કેળવણી ઇંગ્લેન્ડમાં કેળવે છે, અને બીજી મનને કેળવે છે. હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ પહેલા પ્રકારની છે. જ્ઞાન અને નીતિને આકર્ષક બનાવવાં એટલે તેમને ઇંગ્લેન્ડના વિષય બનાવવા, એ હાલની પદ્ધતિની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેમને કેટલેક અંશે લક્ષ્યાવનારાં સ્વરૂપ આપીને, તથા કેટલેક અંશે ઇનામો આપે તેમનો સંબંધ જોડીને આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાની કોશીશ કરવામાં આવે છે. બાળકોને નિર્દોષ અને હિતકર બાબતોમાં હિત ધરાવતાં શીખવવું, તેમના દૃષ્ટિ સમક્ષ નિર્દોષ અને હિતકર એવા ઇંગ્લેન્ડના વિષય તૈયાર રાખવા, અને તેની બાબતોમાં સરસાર્થ મેળવવાનો લોભ તેમના મનમાં ઉત્પન્ન કરવો એ હાલના નીતિના શિક્ષણનું મુખ્ય ધોરણ છે. નીતિનો માર્ગ સરળ, સ્વાભાવિક અને આનંદદાયક બનાવવો, તેના વિકાસને અનુકૂળ થઈ પડે એવું સામાજિક આવરણ તૈયાર કરવું, અને જેમ અને તેમ સ્વાર્થ અને કર્તવ્ય એ બે ને એકરૂપ બનાવવાં-કર્તવ્યનો માર્ગ સ્વાર્થના માર્ગથી ભિન્ન નથી એ વાત બાળકોના મનઉપર પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત મારફતે ઠસાવવી, એ ધોરણ ઉપર નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. હાનિકારક મોજશોખ ઉપરથી બાળકોનાં મન પાછાં વાળવા માટે અને તેમના ઉપર બાળકોને રૂચિજ ન થાય તેટલા માટે તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ નિર્દોષ રમતો પૂરતી સંખ્યામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે, અને સારી તથા નરસી ટેવોના ફાયદા ગેરફાયદા તેમને સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવે છે. આળીસુ અને ઉત્સાહ વગરના માણસોની સમક્ષ હિત અને લોભના યોગ્ય વિષયો ખડા કરીને તેમને ઉદ્ધમમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે લક્ષ્યાવવામાં આવે છે. પણ પ્રથમની માફક મનની વૃત્તિઓના વેગની સામે થવાનું, તથા મનને અરૂચિકર તથા દુઃખમય લાગે એવા કામમાં લાંબી મુ-

દત્ત સુધી ટેવાતાં શીખ નું, એટલે તિતિક્ષા કરવાનું શિક્ષણ હાલમાં પ્રથમના જેટલા પ્રમાણમાં આપવામાં આવતું નથી.

આ પ્રમાણે કેળવણીના ઉદ્દેશમાંજ ફેર પડતો જાય છે. પહેલાંની કેળવણીમાં એવો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવતો હતો કે મનને કેળવીને તથા અંકુશમાં રાખીને ઇચ્છાબળ વધારવું, સુખની ઉપેક્ષા કરીને દુઃખનો સ્વીકાર કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, સ્વાભાવિક રૂચિઓ તથા વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખવી, કામનાઓની સત્તા અને સંખ્યામાં ઘટાડો કર્યો જવું, બહારના પદાર્થોની ગરબ રાખ્યા સિવાય નિર્વાહ ચલાવી લેવાનો મહાવરો પાડવો, અને એકંદર રીતે આત્મોત્સર્ગનેજ પરમ પ્રાપ્ત્ય ગણવું, એવું શિક્ષણ આપાતું હતું. આ પદ્ધતિના ગુણદોષ વિષે પુષ્કળ અંશે મતભેદ હોવાનો ઘણો સંભવ છે, અને જે કાળમાં આ પદ્ધતિ પૂરજોશમાં હતી, તે વખતના લોકોની નીતિ હાલના કરતાં વધારે ઉંચી હતી એમ માનવાને કોઈ પણ ખાસ કારણ નથી. સારા સારા માણસો સન્યસ્ત ગ્રહણ કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ભોગવતા હોવાથી, તેમના સમાગમથી જનસમાજને જે લાભ થવો જોઈએ, તે થઈ શકતો નહિ; અને તેમની કોશીશ અસ્વાભાવિક આશયને પહોંચવા રૂપી ફલને ઉદ્દેશીને થતી હોવાથી તે સામાજિક સહગુણોના વિકાસને અનુકૂળ થઈ શકતી નહિ. તેમ છતાં આ પદ્ધતિના ખીજ દોષ ગમે એટલા હોય, પણ એટલું તો નક્કીજ છે કે તે પદ્ધતિ મનને દૃઢ અને મર્યાદાશીલ બનાવી માનસિક બળને પોષવામાં ઘણું અંશે સફળ થઈ શકતી હતી; અને વાસ્તવિક રીતે જોવા જઈશું તો આવા પ્રકારનું ઇચ્છા બળ એજ નીતિ અને સુખનું મુખ્ય અંગ છે.

આ ઇચ્છા બળ પણ ઘણી વખતે વિચિત્ર માત્રમ પડે છે. જે માણસોએ અત્યંત જોખમ અને કટાકટીના સમયમાં આશ્રયસ્થિતિ હિમ્મત અને ખર્ચ ખતાવેલી હોય છે તે લોકો ખાનગી મનોવિકાર અને દુર્ગુણના ભોગ સહેલાઈથી થઈ પડેલા હોય છે, એવા ઘણા દાખલ ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. માનસિક બળ અને હિમ્મતમાં પણ ઘણા પ્રકાર છે. વીર પુરુષોના

રણસંઘામની હિમ્મતમાં, અને ધર્મને માટે પ્રાણ આપનાર ધર્મજનુની પુ-
રુષની હિમ્મતમાં ધણો ફેર છે. મરણીયા યદ્ધ તોપ અને સંગીનની સામે
ધસનારા માણસો ધણી વખત મોટી જવાબદારીનો જોગને સહન કરવામાં
પછાત માન્ય પડે છે. સંકટ, મંદવાડ અગર દેવી આદિત સહન કરવામાં
અસમર્થ જણાયલા માણસો સાહસ ખેડવામાં અને જોખમ વહોરવામાં
આગળ પડતા નજરે પડે છે. મોટી આદતો અને અકસ્માતના હંગામમાં
આશ્ચર્યકર ખંત અને હિમ્મત બતાવનારા પુરુષોનું મનોબળ મનોવિકાર
અને દુર્ગુણની સામે લાંબી મુદત સુધી ટકર ઝીંકી શકવું નથી, એમ આ-
પણે ધણે સ્થળે જોઈએ છીએ. શરીરબળમાં પુરુષનાથી ઉતરતી જણાતી
સ્ત્રીઓ મનના બળમાં અને સહનશીલતામાં પુરુષોના કરતાં ચઢીયાતી
જણાય છે.

માણસની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ એ તેના મનોબળને ક-
સનારી, કેળવનારી અને દબ કરનારી એક મોટી શાળા છે; અને હાલના
ઉદ્યોગના પણ સ્પર્ધાના જમાનામાં ઉદર નિર્વાહનાં સાધન કટકાદંડ
થતાં જાય છે, તેથી પણ એક રીતે મનનું બળ પોષાય છે. પણ નીતિની
અને શિક્ષણની પદ્ધતિઓમાં મનના બળને પોષવા ઉપર વિશેષ લક્ષ આ-
પવામાં આવતું નથી. તેમ છતાં બચપણથીજ આત્મસંયમ અને સ્વાર્થ
ત્યાગના ગુણ પ્રાપ્ત કરવા, અને એકાગ્રચિત્તથી નિયમિતપણે ઉત્સાહપૂર્વક
કામે વળગવાની ટેવ પાડવી, એના જેવું કિતકર બીજું એક શિક્ષણ
નથી. એકંદર રીતે આપણી દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓ વિશેષ બળવાન હોય છે,
અને કર્તવ્યનો માર્ગ ધણી વખત આપણને અપ્રિય લાગે છે. પણ જેવી
રીતે શુકાનના અંકુશમાં નહિ રહેનારું વહાણ પવન અને ભરતીની પુષ્કળ
અનુકૂળતા છતાં પણ સહીસન્નામત રીતે ધારેલે બંદરે પહોંચી શકતું નથી,
તેવીજ રીતે માણસનો સ્વભાવ ગમે એટલો માયાળુ, પ્રેમાળ, અને પવિત્ર
હશે, પણ જો તેના ઉપર આત્મસંયમનું અંકુશ નહિ હોય, અને તે
મનોવિકારના આવેશમાં આમતેમ ધસડાધ જતો હશે, તો તે કાર્ષ દિવસ

ઉત્તમ કાર્ય કરનાર નથી. થોડી લાલચોવાળા અને સારા સહવાસવાળા જનસમાજમાં તે થોડે ધણે અંશે દીપી નીકળે, એ ખતવા જોગ છે, પણ તેમાં રહેલી ખોડો ધીમે ધીમે બળવાન થતી જશે; ધૈર્ય, ખંત અને ધોર-ણુની ગેરહાજરીને લીધે તેનામાં ચૈતન્યની પૂર્તિ થઇ શકવાની નહી, અને આખરે તેનું અધઃપતન થયા સિવાય રહેશે નહિ. જે આપણામાં ખરા ખોટા વચ્ચેનો ભેદ સમજવા રૂપી સમજના પાયા ઉપર રચાયેલી, સંયમ શક્તિ નહિ હોય, અને આપણે ખરી ઇજ્જતની શુદ્ધ લાગણીને અનુ-સરીને એક ધોરણુસર નહિ ચાલીએ, તો આપણે કદી પણ સદાચરણી થઇ શકવાના નથી.

આવા પ્રકારનું મનોબળ અથવા ઇચ્છાબળ કાર્યરૂપે સ્ફુરે, તો તેથી આપણી સ્વાભાવિક ખોડો દૂર થવા માંડે છે, એટલી અને એશઆરામી માણસ મહેનતુ થવા શીખે છે, કોઈ અને ચીડીયો સ્વભાવ શાંત થવા લાગે છે, અને દુષ્ટ મનોવિકાર અંકુશમાં રહે છે. દરેક માણસનામાં ઇચ્છા બળ સ્વાભાવિક રીતે ઓછાવતા પ્રમાણમાં હોય છે તો ખરુંજ, પણ અભ્યાસ અને વાપરથી તેમાં વધારો થઇ શકે છે, તેમજ વાપર બંધ પડવાથી તે ઘટવા માંડે છે. ચારિત્ર્યના હલકી જાતના દોષ તો સાધારણ સામર્થ્યવાળા ઇચ્છાબળની ગદ્ગદથી દૂર કરી શકાય છે, પણ એકવાર આ-પણાં લક્ષણુ ધડાયાં અને દૃઢ થયાં એટલે પછી તેમને સુધારવાનું કામ બહુ વિકટ થઇ પડે છે. કેટલીક વખત ધર્મની અસરથી તો કેટલીકવાર એકાએક મંદવાડ અગર અણધારેલી આક્રમક થોડો ધણો સુધારો થઇ શકે છે ખરો, પણ આપણે ધણીવાર જોઇએ છીએ કે કેટલાક માણસોએ પોતાના મનોવિકારને સ્વચ્છંદ પણે વર્તવા દીધેલા હોવાથી તેમની મનો-વૃત્તિઓ એટલી બધી બ્રષ્ટ અને બલિષ્ઠ થઇ ગયેલી હોય છે, તથા તેમને સુમાર્ગે દોરનારી વૃત્તિઓ એટલી બધી નિર્બળ થઇ ગયેલી હોય છે કે તેમના સ્વભાવમાં કોઇપણ ઉપાયથી સુધારો થઇ શક્યમતોજ નથી એવી આપણી ખાતરી થાય છે.

આપણે ધણી વખત જોઈએ છીએ કે જો કોઈ માણસને પુખ્ત ઉમ્મર થતા પહેલાં એકદમ મોટા વારસો મળે છે, અથવા તો અન્નપૂર્ણતા પ્રસાદ તેના ઉપર અલ્પઆયાસે ઉતરે છે, તો તેને લાંબે તેના આખા જન્મારો ખરાબ થઈ જાય છે, એવું કારણ આ પ્રમાણે છે. પોતાની સ્થિતિ સારી હોવાને લીધે જો કોઈ માણસને કામ કરવાની ગરજ રહેતી નથી, તો પછી તેને કોઈ પણ ઉદ્યમમાં જોડાવાનો કંટાળો ઉપજે છે; અને એક બાબતે જ્યારે મન કોઈ પણ કાર્યમાં રોકાયલું રહેતું નથી, અને બીજી બાબતે ભોગેચ્છા તૃપ્ત કરવાનાં સધળાં સાધન અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વિષયવાસના અત્યંત પ્રબળ થઈ જાય છે, લાલચોની સામે થવાની શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને નૈતિક જીવનનાં સૂત્ર શિથિલ અને નિઃસત્ત્વ થઈ જાય છે. પણ જે શ્રીમંત પુરૂષને મોટી મીઠકતનો વહિવટ કરવાનો હોય છે, અથવા તો મોટા કારખાનાના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાની હોય છે, અથવા તો અનુદૂળ સંજોગોને લીધે કોઈ ચોક્કસ કાર્યમાં જોડાયલા રહેવાની જરૂર પડે છે, તે તવંગર પુરૂષ લાલચોના પંડામાં સહેલાઈથી ફસાતો નથી. જે માણસને કામ કરવાની સ્વાભાવિક આદત હોય છે, તેને તો આવી એટલે તવંગરપણાની સ્થિતિ અત્યંત કિમતી થઈ પડે છે, કારણ કે તેને નાનપણથીજ પોતાની રૂચિ અને ખુદ્દિને અનુરૂપ એવા ધંધામાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની તક અને દુરસદ મળે છે. પણ જેમતામાં એવી ટેવ નથી હોતી, તેમનો મોટો ભાગ તો નકારાકુ-ચ્છંદમાં અને હાનિકારક મોજશોખમાં ગુલ્લતાન થઈ જાય છે, અને તેઓ આજસુ અને ઉદ્દેશ વગરનું જીવન ગાળી પોતાનો જન્મારો વ્યર્થ ગુમાવે છે. કેટલાકનામાં કામ કરવાની તાકાત રહે છે ખરી, પણ તેમને એકાગ્ર ચિત્તે અને નિયમિતપણે કામ કરવાનું ગમતું નથી, અને આ એક ચોક્કસ નિયમ છે કે પ્રયોજન અથવા હેતુના જ્ઞાનવિનાની પ્રવૃત્તિ, તથા અનિયમિત અને અવ્યવસ્થિત કાર્યશક્તિ જોઈએ તેવા ફલને પ્રકટ કરતી નથી.

ધણા માણસોને તો ઉદર નિર્વાહને માટે નિયમિત રીતે કામમાં મગ્ન

રહેવાની જરૂર પડે છે; તેથી કરીને તેઓ આની દહેશતમાંથી બચી જાય છે. કેટલાક માણસો તો એવી સ્થિતિમાં પડેલા હોય છે કે તેમને ધંધાની પસંદગી કરવાની ખીલકુલ છુટ રહેતી નથી; પણ જેમને પસંદગી કરવાની છુટ હોય તેમણે એટલો નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો કે આપણે જે ધંધો પસંદ કરીએ તે આપણી બુદ્ધિશક્તિ અને સ્થિતિને અનુરૂપ હોવો. જેમણે એટલું જ નહિ, પણ તે આપણી રૂચિ અને ચાલચલગતને પણ અનુરૂપ હોવો. જેમણે દરેક માણસે એવો ધંધો પસંદ કરવો. જેમણે કે તેથી તેના ઉત્તમ ગુણો પૂરતી રીતે વિકાસને પામતા જાય; અને છેવટે એટલું તો સાચવવું જેમણે કે જે ધંધો પોતાની દેખીતી ખામીઓને ઉત્તેજન આપવાનું વલણ ધરાવતા હોય, તેમનાથી તો દૂર રહેવું; કારણ કે એકંદર રીતે એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે કે માણસના ચારિત્ર્ય ઉપર તેના પોતાના વિચાર કરતાં વર્તનની અસર વધારે થાય છે.

બાળપણમાં આપણાં લક્ષણોને ઇષ્ટ અને વિહિત પ્રવાહમાં વાળવા માટે જેમ ધંધાની પસંદગી કરવામાં ઘણો વિચાર કરવાની જરૂર છે, તેવી જ રીતે મિત્રોની પસંદગી કરવાની બાબત પણ અત્યંત ઉપયોગી છે. કારણ કે એક અથકારે જણાવ્યું છે તેમ સહવાસથી સદ્વર્તનની કેળવણી ઘણું અંશે આપોઆપ અને બેગાલુમપણે મળે છે. 'સોખત તેવી અસર' એ એક સાધારણ અને ધરમથુ કહેવત થઈ પડી છે. ખતિત પુરપતી સાથે પ્રથા રાખવાથી તમારી રૂચિ નીચ છે, અને તમારી વૃત્તિઓ દૂષિત છે, એમ જણાઈ આવે છે; અને તેવા મંડળમાં જ આવે રાખવાથી તમારાં આચરણ અચૂક અધમ થયા વિના રહેતાં નથી. ખીજા હાથપર જેવા જેમણે તો આપણાથી ડાહ્યા, સારા અને અતુભવી માણસોની સાથે સમાગમ રાખવાથી હંમેશાં આપણા મનને કાંઈક કાંઈક પણ ઉત્તેજન મળે છે, અને આપણું હૃદય વિકાસને પામે છે. એવા પુરુષોના પરિચયથી સંસાર ચરિત્ર મંબધી આપણું જ્ઞાન વધે છે, અને શાણા અને સહજેરી-વાળા માણસોના સમાગમથી ચાલચલગતના બંધારણ ઉપર અતી કિમતી

અસર થયા વિના રહેતી નથી; તેથી આપણાં સાધનોનો સમુદાય વધે છે; આપણા સંકલ્પ દૃઢ થાય છે; આપણા ઉદ્દેશ ઉન્નત થાય છે; અને આપણા પોતાના કામકાજમાં આપણે વિશેષ આતુર્ય અને શક્તિ વાપરવાને સમર્થ થઈએ છીએ, એટલુંજ નહિ, પણ બીજાઓને આપણે વધારે ક્રિયાસિદ્ધ સહાયતા આપી શકીએ છીએ. આથી કરીને બીજા માણસોની સાથે સ્નેહનો સંબંધ બાંધવામાં આપણા મિત્રોની પસંદગી કરવામાં આપણે જેટલું શાણપણ વાપરીએ તેટલા પ્રમાણમાં આપણું આયુષ્ય સુખાવદ્ તથા શુદ્ધ થઈ શકશે, અને આપણે સદ્વર્તનશાળી થઈ શકીશું. આપણે જો દુર્ગત પુરૂષો સાથે સ્નેહ બાંધીશું તો તે આપણને તેમની પોતાની પાયરીએ ઉતારી નાખશે—‘કુસંગનો પ્રસંગ દે કુસંગ રંગ અંગમાં’—પણ સંજ્ઞન સાથે સ્નેહ બાંધીશું તો આપણો ઉત્કર્ષ થશે. ધણા માણસોને મહત્વાકાંક્ષાને માર્ગે ચઢવાની પ્રેરણા કરનાર તથા દુરાચરણને માર્ગે દોરનાર તેમની બાળપણની મૈત્રી હોય છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મિત્રોની સાથે વિનોદ વાર્તા કરતાં આયુષ્યક્રમના સંબંધમાં જે વિચાર બાંધવામાં આવ્યા હોય છે, તેમનો પાસ પાછળના જીવન ઉપર પડ્યા વગર રહેતો નથી.

તેમ છતાં આત્મિકની કેળવણીનો મોટો ભાગ તો દરેક વ્યક્તિના મનના કાર્યથી સંધાય છે. મનોરથોને નિયમ અને અંકુશમાં રાખતાં શીખવું; મનોરથોના વેગ ઉપર ઇચ્છાબળની સત્તાની દૃઢ સ્થાપના કરવી; મનમાંથી વિકારી અને દૂષિત વિચારોને ખસેડી નાંખીને શુદ્ધાજ વિષયો ઉપર તથા જીવનની શુદ્ધિજ ભાવના ઉપર ચિત્ત ચોરાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી; ગંભીર વિષયના ચિંતનમાં મનને એકાગ્ર કરવાની, તથા વિચારોની સાંકળ સળંગ તથા સ્થિર રાખવાની ટેવ પાડવી, એ બધાં વિવેકપુરઃસર આત્મશિક્ષણનો ઉમદા ફળ છે. તેનો ઉપયોગ વિવિધ પ્રકારનો છે. શુદ્ધિનાં ઉત્કૃષ્ટ કાર્યોમાં ચિત્તની એકાગ્રતાની શક્તિ અત્યંત કિમતી છે એ તો ઉધાકું છે. તેજ પ્રમાણે સુખ પ્રાપ્તિના સંબંધમાં પણ મનનો થાક કાઢી નાંખવાની, ચિંતાથી મુક્ત રહેવાની, દુઃખ અને શોકના પ્રસંગોમાં પણ સુખદ

કામમાં પ્રવૃત્ત થવાની, તેમજ વસ્તુસ્થિતિની હમેશાં ઉજળી, આશામરી, અને અનુકૂળ બાબતુ તરફ જોવાની ટેવ પાશુ અત્યંત ઉપયોગી છે.

નૈતિક કેળવણીના સંબંધમાં પણ મનને બ્રહ્મ કરનારા વિકારી વિચાર અને દુષ્ટ કલ્પનાઓ મનમાંથી કાઢી નાખવાની ટેવ અત્યંત ઉપયોગી છે; તેમજ મોહ અને લાલચમાં ફસાવાનો પ્રસંગ આવે તે વખતે શુદ્ધ, અને પવિત્ર વિચારોનું સ્મરણ કરવાની ટેવ પાડવાથી નીતિથી બ્રહ્મ થવાનો પ્રસંગ ટાળી શકાય છે. આત્મનિરીક્ષણ અને આત્માવલોકનમાં નિમગ્ન રહેવાની, તથા આપણી પાછલી ભૂલો બદલ હમેશાં ચિંતા કર્યા કરવાની, તેમજ આપણી પ્રકૃતિનાં વિકારી-દૂષિત-અંગોનું વારે ધડીએ સ્મરણ કર્યા કરવાની, ટેવ પાડવા કરતાં ઉદ્દેગ, ખેદ અને ચિંતા ઉપજાવનારા વિચારોને દાબી દઇ સારા વિચારોમાં મનને રોકવાની ટેવ પડવાથી નીતિના માર્ગમાં આગળ વધવાનું કામ વધારે સુગમ થઇ પડે છે. આપણો સ્વભાવ ચીડીયો થવાનું મૂળ કારણ જોવા જઇશું તો મનને ખેદ કરાવનારા, કંટાળો ઉપજાવનારા, તથા જોમનું નિવારણ કરી શકાય એમ નથી એવા એવા પ્રસંગોનું આખો દહાડો ચિંતન કરવાની ટેવજ છે એમ ઝટ જણાઇ આવશે; અને તેવા વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવાની ટેવ રાખીશું તો આપણો સ્વભાવ આનંદી થશે. આપણી સાંસારિક સ્થિતિની ઉજળી બાબતુ તરફ જોવાની, તથા તેના સંબંધી આશાભર્યા વિચાર કરવાની ટેવ પાડીશું તો આપણે સંતોષી થઇશું, પણ તેથી ઉલટું જે નિરાશા ભરેલા વિચાર કરવાની ટેવ પાડીશું તો આપણે અસંતોષી થઇશું. તેજ પ્રમાણે આપણી સાથે સંબંધમાં આવનારા માણસોના ગુણ તરફ દૃષ્ટિ કરવાની ટેવ પાડીશું તો આપણે મીલનસાર અને સહુરીવાળા થઇશું, પણ જે તેમનાં ઊદ્ધ યોગવાની ટેવ રાખીશું તો આપણને સહવાસજન્ય સુખ કદી મળનાર નથી.

વિચાર ઉપર અંકુશ રાખવાની મનની શક્તિનું પ્રમાણ જુદા જુદા માણસોમાં ઓછું વધતું હોય છે. દાખલા તરીકે

મનમાં ઉદ્દેગ અને ચિંતા કર્યા કરવાની ટેવ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે, અને જેનામાં એવી ટેવ હોય છે, તે વિચારશક્તિ અથવા ઇચ્છાબળની મદદ વડે પણ તેને નિર્મૂળ કરી શકતો નથી. આવા સ્વભાવવાળો માણસ બીજા માણસ કરતાં વધારે સાધનસંપન્ન હોય, તેમ છતાં ગદ્ય ગુજરી ભૂલી જવાની તથા બિવિધ તરફ આશા ભરેલી દૃષ્ટિથી જેવાની ટેવવાળા માણસો કરતાં તે ઓછો સુખી માલમ પડે છે; તેને ઘણી વખત સ્વસ્થ નિદ્રા આવતી નથી, અને આવો સ્વભાવ જીવનના દરેક માર્ગમાં તેનો ઉત્સાહભંગ કરી નાંખે છે. એકજ જાતનો આશતનો પ્રસંગ જુદા જુદા માણસોના સુખના ઉપર જુદા જુદા પ્રમાણમાં ઓછી વત્તી અસર કરે છે; અને ખરું જોઈશું તો જીંદગીના સુખ અગર દુઃખનો આધાર સુખકર અગર દુઃખકર પ્રસંગો તથા સંજોગોની સંખ્યા ઉપર જેટલો અવલંબેલો છે, તેના કરતાં તેવા પ્રસંગોનું સ્મરણ રાખવાની ટેવ ઉપર વધારે રહેલો છે. ઘણી વખત આપણે એમ જોઈએ છીએ કે આમજનના મરણ પાછળ જેને વધારે ઘાંટા કાઢી આકંઠ કરવાનો તથા દુઃખ અને શોકમાં ગરકાવ થઈ જવાનો સ્વભાવ હોય છે, તે માણસને પોતાના શોકનો વિસારો વહેલો પડે છે; પણ જે માણસ તેના જેટલા હાયવરાળો કરતો નથી, તથા જેના આંસુનો પ્રવાહ પહેલા માણસના જેટલો વિપુલ હોતો નથી, તેનો શોક, અને તેની ગમગીની લાંબી સુદત સુધી પહોંચે છે.

આ પ્રમાણે જો કે ગદ્ય ગુજરી ભૂલી જવાની ટેવ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે ખરી, અને જે માણસનામાં એવી ટેવ જન્મથી હોતી નથી તે અપારશ્રમ છતાં પણ તેવી ટેવ સંપાદન કરી શકતો નથી, તેમ છતાં સહવાસ, પ્રવાસ, અને રમતગમ્મતના પ્રસંગો વગેરેમાં મનને રોકવાથી દુઃખદ વિચારોનું વિસ્મરણ થાય છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. ધર્મની સત્તા તથા અભ્યાસ પણ આ બાબતમાં ઘણું કરી શકે છે. ઘણી વખત કલ્પિતસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ પણ આપણી મદદે આવે છે. જે વખતે આપણે આપણા મનને કોઈ દુઃખદ વિચારોના ચિંતનમાંથી નિવૃત્ત કરી શકતા

નથી, તે વખતે જો આપણે આપણી કલ્પનાશક્તિના ઘોડાને ચાલુક મારીએ તો આપણે મનોરથ સૃષ્ટિમાં નિમગ્ન થઈ આપણી જાતનું તથા જાતના વિચારોનું પણ વિસ્મરણ કરી શકીએ છીએ. કેટલાક માણસોને આનંદ અને સુખના પ્રત્યક્ષ પ્રસંગો કરતાં, તેમના સ્મરણથી તથા તેવા પ્રસંગો કલ્પવાથી વિશેષ આનંદ અને સુખ મળે છે. પોતાના જીવનને સુખદ સ્વાનોથી ભરપૂર બનાવવાની શક્તિ એ એમની એક ઉમદા ધર્મશ્રી ગણી શકાય છે. એક કવિએ સુંદર રીતે જણાવ્યું છે કે :-

“ઉમદા વિચાર, અને ઉજ્જવળ સ્વપ્ન, તમેજ મારા આનંદના પ્રત્યક્ષ વિંધો થાઓ; મને ખીજ કશાથી સુખ મળવાનું નથી; તમે મારી આસપાસ વિંટાઈ વળો, અને તમેજ મારું અર્થ, મારી જન્મભૂમિ, મારી કીર્તિ અને મારી ધર્મ પત્ની થાઓ.

ચારિત્ર્યની કેળવણીમાં પણ સ્વભાવના આ અંગતી એટલે કલ્પના શક્તિની ખીલવટ ઘણો ઉપયોગી ભાગ બને છે. સુખ અને દુઃખનો મોટો ભાગ આસપાસના સંજોગો સાથે એટલે બહારની સ્થિતિ સાથે ખીલકુલ સંબંધ ધરાવતો હોતો નથી; પણ તેનો ઘણો આધાર આપણું મન જેવા વિચાર, જેવી આશાઓ, જેવી કલ્પનાઓ, અને જેવી દહેશતોમાં મગ્ન થઈ શકે, જેવાં ચિત્ર કદંબી શકે, તેના ઉપર રહેલો હોય છે. આવી કલ્પનાશક્તિ મોટી માનસિક અને નૈતિક સત્તા ધરાવે છે. આ શક્તિ ઘણી વખત ગંભીર અને ગહન વિષયોના ચિંતનમાં એકાગ્ર થવાની ચિત્તની દ્રોણીશને વિકૃત કરે છે, અને ખારીક અવલોકન કરવાની તથા તર્ક કરવાની શક્તિની આડે આવે છે, એ વાત જો કે ખરી છે, પણ તે શક્તિજ ઘણી વખત ઉત્પાદક વિચારોને ઉત્પન્ન કરનારું સબળ સાધન થઈ પડે છે. કેટલીક વખત એ શક્તિ મનુષ્યને સંસારની ઉપાધિ અને દુઃખમાંથી ઉપાડી લઈ તેને એક નવાજ પ્રદેશમાં મૂકી આવે છે, અને તે વખતે ત્યાંની સ્થિતિ અને અવસ્થાને લગતા વિચાર તેના મગજમાં આપો આપ

સ્ફુરી આવે છે. પોતાનાથી બિન્ન એવાં પાત્રોનો તથા તેમની સ્થિતિનો તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. જુદા પ્રદેશમાં જન્મ પડવાથી તથા અમાનુષી શક્તિનું પોતાનામાં આરોપણ કરવાથી, મનુષ્ય જાતનાં ઘણાં અરિષ્ટોના ઉપાય તેને એકદમ સુઝી આવે છે, અને રાજ્યતંત્રોની તથા જનસમાજની ખરી સ્થિતિનું, તેમની ખામીઓનું તથા તેમના સંબંધનું તેને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. અદૃષ્ટ વસ્તુ સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાના કલ્પનાશક્તિના પ્રભાવથી ઘણા શાસ્ત્રીય શોધ થયેલા છે.

આરિચ્ચ ઉપરની તેની અસર પણ વિશાળ અને વિવિધ પ્રકારની છે. વિકારી અને દૂષિત કલ્પનાશક્તિનાં માઠાં પરિણામ સર્વની જાણમાં છે, અને એ માઠી અસર બહારની કોઈ સૂચનાથી નથી થતી, પણ આપણા મનમાં ઉદ્ભવતા વિચારોને લીધે થાય છે. તેમ છતાં વિશુદ્ધ કલ્પનાશક્તિને અંગે પણ કેટલાક દોષ રહેલા છે. જે મનોવિકાર અને લાગણીઓ ક્રિયા રૂપ પરિણામને પામતાં નથી, તેમનામાં અતિશય નિમગ્ન રહેવાથી નૈતિક તંતુઓ ઉત્તેજિત થવાને બદલે નિષ્ક્રિય થવા લાગે છે. દાખલા તરીકે આપણે ઘણી વખત જોઈએ છીએ કે જે માણસને નવલકથાઓ તથા વાર્તાઓમાંનાં કલ્પિત પાત્રો ઉપર ગુજરતાં દુઃખોનું વર્ણન વાંચી આંસુ ગાળવાની ટેવ હોય છે, તે માયાળુ અને પરોપકારી હોય છે જ એમ હોતું નથી, પણ ઉલટા કેટલીક વખત તો તેઓ પ્રત્યક્ષ સંકટ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરનારા તથા તેના નિવારણની કોશીશ કરવામાં પાછળ પડનારા જણાય છે. તેમ છતાં એ વાત પણ ખરી છે કે ઘણા માણસ લાગણી વગરના, નિષ્કુર હૃદયના અને સ્વાર્થી તથા એકલપેટા જણાતા હોય છે એનું ખરું કારણ એ હોય છે કે જે દુઃખ તેમણે જાતે અનુભવેલું હોતું નથી, તેનું ખરું સ્વરૂપ તેઓ કળી અથવા કલ્પી શકતા નથી; અને ઘણી વખત આવી શક્તિ આવ્યા પછી તેમનું નિરપૂર્ણપણું દૂર થાય છે.

આરિચ્ચની કેળવણીના સંબંધમાં બીજી એક બીના સક્ષમાં રાખવા

જેવી છે. કેટલાક શિક્ષકો પોતાનાથી ભિન્ન પ્રકૃતિવાળા શિષ્યોના મન ઉપર પોતાનીજ રૂચિઓ અને ખાસીયતો ઠસાવવાની કોશીશ કરે છે, એ તેમની મોટી ભૂલ છે, શાંત, અભ્યાસશીલ અને વૈરાગ્યવૃત્તિ વાળો શિક્ષક ઉદ્યોગ-શીલ અને ઉચ્છળતા જુસ્સાવાળા વિદ્યાર્થીને પોતાના સ્વભાવને માફક આવે એવા માર્ગનું શિક્ષણ આપતી વખતે એટલો વિચાર કરતો નથી કે મારો ઉચ્ચાશય તેને સંતોષ આપી શકવાનો નથી, અને તે જે કામને માટે, તથા જેવી પ્રવૃત્તિને માટે વધારે લાયક છે, તેના શિક્ષણથી તેને બેનસીય રાખવાથી ઘણી હાનિ થવાનો સંભવ છે. પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધનું શિક્ષણ મળવાથી વિદ્યાર્થી ઢોંગી થવા શીખે છે. બાળકની સમક્ષ નીતિનું ધ્યાનું સંપ્ત અને દૃઢશત ભરેલું ચિત્ર આલેખવું, અને તેમને પગલે પગલે અંકુશમાં રાખવાં એના જેવી ગંભીર ભૂલ બીજી એકે નથી. જે મંડ-ળમાં બીડી પીવી, રમત ગમ્મતમાં ભાગ લેવો, નવલ કથાઓ વાંચવી, વગેરે નિર્દોષ બાળતોના સેવનની સંપ્ત મનાઇ હોય છે, અને તે પ્રત્યેકના સેવનને મોટા ગુન્હા સમાન ગણવામાં આવે છે, ત્યાં ઉછરેલાં બાળક મોટા અને ગંભીર પ્રકારના ગુન્હા પણ એમનાથી વધારે નિપિદ્ધ અને હાનિ-કારક નથી એમ માનવા શીખે છે. તેઓ નીતિની બાબતમાં પ્રમાણ અને સંબંધ સમજવાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે; અને જેઓ બાળે દાટા મારવાના કામને વધારે મહત્વનું ગણે છે, તેમના દરવાજા ઉઘાડાજ રહી જાય છે. બેશક જે માણસોએ એવું જીવન ગાળવાના ઉચ્ચાશય નક્કી કરેલા હોય છે, તે લોકો તો તેને દૃઢ પણે વળગી રહીને ચાલે એ સાફ છે, પણ તેવું વર્તન બીજાના ઉપર ઠોકી બેસાડવું એ જુદી વાત છે. જે વસ્તુઓના ફક્ત દુરપયોગજ વર્જ્ય અને નિંદ્ય હોય છે, તેમનો મધ્યમસર અને વિવેક પુરઃસર ઉપભોગ પણ નિપિદ્ધ છે એવું શિક્ષણ આપવાથી નિયમમાં રહીને ઉપભોગ કરવાની ટેવ નાશ પામે છે, અને સંપૂર્ણ પ્રતિબંધના અમુક મુદ્દતના વહિવટ પછી નિરંકુશ સ્વેચ્છાચારનો વારો બેસે છે, એટલે કે સંપૂર્ણ અંકુશમાં રહેલો માણસ કેટલીક મુદ્દત પછી તદ્દન સ્વચ્છંદી અને

સ્વેચ્છાચારી થઇ જાય છે.

આમ થવાનું કારણ એટલુંજ છે કે મનુષ્ય સ્વભાવમાં કેટલાંક તત્ત્વ એવાં રહેલાં છે કે જે સહેલાઇથી દુર્ગુણની દિશામાં વળી જાય છે, પણ તે તેમનો સદુપયોગ કરવામાં આવે, તો તે મનુષ્યની ઉન્નતિના માર્ગને વણી રીતે સહાયભૂત થઇ શકે છે. સાદસ અને આવેશ ઉપર પ્રીતિ; ઉચ્ચ લાઝયક જુસ્સો; જોષમ અને તોફાનમાં ભાગ લેવાની સ્વાભાવિક રચિ; પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે, તથા જ્યાં કોઇ પણ પહોંચ્યું ન હોય એવા ઉન્નત પ્રદેશોમાં દાખલ થવા માટે અત્રાંતપણે મથન કરવાની અંચળ લોભવૃત્તિ—એ બધાં મનુષ્ય સ્વભાવમાં ઉંડી જડ ધાલી બેઠેલાં હોય છે, અને તે જીવનના અવલંબન યુદ્ધમાં તથા મનુષ્ય જીવનના ઉત્તરોત્તર વિકાસના કાર્યમાં મોટો ભાગ ભજવે છે. તેમના પિહારને માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવાં, નિરામય, અને નિરૂપદ્રવી ક્ષેત્ર શોધી કાઢવાં અને પૂરાં પાડવાં એ આત્મશિક્ષણની તેમજ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સૌથી ઉમદા પદ્ધતિ છે.

દાખલા તરીકે ધારો કે એક સામાન્ય બુદ્ધિવાળા છોકરાને લાયક ઉન્નરનો થતાં વેંતજ એક મોટો વારસો મળે છે. સ્થિતિ સારી હોવાથી તેને કામ કરવાની ગરજ રહેતી નથી, વળી તેને કામકર વા ઉપર પ્રીતિ પણ હોતી નથી, સાહિલ અગર કળાનો તેને શોખ હોતો નથી; તેનામાં કોઇ જાતની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોતી નથી; રાજકીય બાજતોમાં હિત ધરાવવાની તેને રચિ થતી નથી; ધર્મ અને પરોપકાર ઉપર તેને શ્રદ્ધા હોતી નથી, અને તેનામાં વિલક્ષણ પ્રકારની બુદ્ધિપણ હોતી નથી. તો પછી તેનું ભાવી કેવું નિપજવાતું ? થણે ભાગે તો તેનો જન્મારો રદ જવાનો; તે કુચ્છંદમાં પડી રોગ અનેક વખતના મોતનો ભોગ થઇ પડવાનો. તેને શરૂઆતમાં ફક્ત મોજશોખ ઉપરજ પ્રીતિ હોય છે, પણ મધપાન, જુગાર, અને સ્ત્રીઓ તેને લલચાવી પોતાના પાશમાં સપડાવવા માટે તૈયાર થઇ રહેલાં હોય છે, અને જે તે

ત્રણમાંથી એકના પણ સપાટામાં આવી ગયો, તો તેની સંપત્તિ તથા તંદુરસ્તીનો નાશ થયા વગર રહેતો નથી. તેની આગળ નીતિ અને કર્તવ્યનાં ઉંચાં ધોરણુ રજુ કરવાથી કાંઈ ઈજા આવવાનું નહિ, કારણ કે તેમના ઉપર તેને રૂચિ તથા ભાવ હોતાં નથી, અને તે તેને આતંદ આપી શકતાં નથી. ત્યારે તેને ઉગારવાનો કોઈ માર્ગ છે કે નહિ? ઘણી વખત તો ને તેની ધર્મપત્ની સમગ્ર અને સુશીલ હોય, તો તે અવળે માર્ગે ચઢતો અટકે છે ખરો; પણ ને લગ્ન પહેલાં તેની ટેવો અંધાર્ધ જાય છે, તો પછી તેની સ્ત્રી પણ કાંઈ કરી શકતી નથી. અનુભવથી એમ જણાય છે કે ને શિકાર અગર મુગયાના ખેત્રમાં તેનું મન રોકાયલું રહે, તો તેને અંગે રહેલી ખટપટમાં તેનો વખત સારી રીતે પસાર થઈ જાય છે, અને તે અવળે માર્ગે ચઢતો અટકે છે. તેમજ એ શોખ ધન, નીતિ અને આરોગ્ય એ ત્રણમાંથી એકેને હાનિકર્તા નથી. શ્રીમંત માણસો ને એવા નિર્દોષ શોખમાં પોતાનું ચિત્ત પરોવવા શીખે તો તેમને ઘણો લાભ થવાનો સંભવ છે.

આરિયને કેળવવાના બીજા ઉપાય વાંચનાર દુનિયાના પોતાના અનુભવ ઉપરથી પોતાની મેળે ઉપજાવી શકે તેમ છે. સંસાર વ્યવહારમાં જે લાલચો આપણને અવળે માર્ગે ચઢાવે એવી હોય છે, તેમાંની કેટલીકની સામે થઈ તેમનો પરાભવ કરવો જોઈએ, કેટલીકનાથી દૂર નાસી જવું જોઈએ, અર્થાત્ તેમને વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરનાર વિચાર તથા પ્રદેશનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે, તથા કેટલીકનો પ્રસંગ પડતાં શાણપણુ વાપરી તેમને અંકુશ તથા નિયમમાં રાખવી જોઈએ. માણસનું જે કર્તવ્ય છે તે એટલુંજ છે કે તેણે પોતાની શક્તિઓનું યથારિચિત સ્વરૂપ સમજી લેવું, અને તેમનો સારામાં સારો અને વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરી કીર્તિવંત, ઉપયોગી અને સુખીજીવન ગાળવું. આ ગ્રંથના અભિપ્રાય પ્રમાણે માણસની ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે, અને તે કોઈની પરાધીન નથી. તેમ છતાં તે ઇચ્છાની પ્રવૃત્તિનું વર્તુલ ઘણું નાનું છે, અને આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં

વધારે બંધન તેને વળગેલાં છે. તેમ છતાં પોતાના જીવનના બાહ્ય સંજોગોને તે એવી વ્યવસ્થામાં ગોઠવી શકે તથા સુધારી શકે એમ છે કે તેથી તેના ઉપર ગુજરતાં દુઃખ અને સંકટની સંખ્યા નાની થઈ શકે, અને લાલચોમાં ફસાવાના પ્રસંગ ઓછા ઉભા થવા પામે; તેવીજ રીતે પોતાનાં લક્ષણ અને આચરણને પણ તે વિવેક પુરઃસર અને ખંતીલી જાત કેળવણી મારફતે સુધારવા ધારે તો સુધરી શકે તેમ છે, અને સુખ તથા નીતિનો આધાર પણ તેવા વર્તન ઉપર રહેલો છે.

પોતાની જાતને સુધારવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું પહેલું કર્તવ્ય છે. એક મનુષ્યને સુધારવા માટે બીજા મનુષ્યો ગમે એટલો પ્રયાસ કરે, ગમે તેવો અસરકારક અને સચોટ બોધ આપે, તોપણ જ્યાં સુધી તે માણસ જાતે બહારના પ્રયાસની કીમત પીછાતે નહિ, તથા તેવા ઉપદેશને પોતાના જીવનમાં અંગીભૂત કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરે નહિ, ત્યાં સુધી સઘળો પ્રયાસ નિષ્ફળ ઉતરે છે. જ્યાં સુધી આપણે આત્મસુધારણાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનો નિશ્ચય કરી આપણાં મન અને અંતઃકરણને ઉચ્ચ કરવાનાં પગલાં ભરીએ નહિ અને જેટલો બોધ મળે તેને સતત મનનથી આપણા જીવનમાં અંગીભૂત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ નહિ, ત્યાં સુધી કોઈપણ ચિરસ્થાયી લાભની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દ્રવ્ય.

મનુષ્યના જીવન અને ચારિત્ર્યનો દ્રવ્ય સાથે કેવો સંબંધ છે તે નીચેના ફકરા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. ‘મનુષ્ય જાતિના આયુષ્યક્રમ અને ચારિત્ર્ય ઉપર દ્રવ્યની એટલી બધી અસર થાય છે કે દ્રવ્યના સંબંધમાં

- અમુક માણસનું વર્તન કેવું છે એ જો સમજાય તો તેના સ્વભાવનું ક-
તેક અંગ આપણા લક્ષમાં આવી જાય છે. જે માણસ પૈસાનો મંયદ
તથા વ્યય એ બંને સારી રીતે જાણે છે, તેજ ખર્ચ જ્ઞાન ધરાવે છે,
એમ જાણવું. કારણ કે પૈસાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા સાંચવટ, નેકી-
પણ, ઉદારતા, દાનશીલતા અથવા પરમાર્થ વૃત્તિ, કરકસર, દીર્ઘદષ્ટિ, સ્વા-
ર્થ, વગેરે સદ્ગુણોનું તથા તેમનાથી વિરુદ્ધતા દુર્ગુણોનું જ્ઞાન મેળવ્યું,
એટલે આખા મનુષ્યત્વનું જ્ઞાન થઈ ચૂકે છે. ખરો જાણેલો તેમજ ગણેલો
નર તો તેજ છે કે જેને નાણું પેદા કરતાં આવડે છે; જે તેને ખરાબર
• રીતે બચાવી જાણે છે; ક્યાં કેટલું, કેવી રીતે વાપરવું તે જાણે છે; જે
લેતાં દેતાં સમજે છે, ક્યાં, કેટલું, કેવી રીતે ધીરવું, અથવા ક્યાંથી કેટલું
કેવી રીતે ઉપાડવું તે વિચારી શકે છે, અને મૂઝા પછી કેવી રીતે વ્યવ-
સ્થા કરવી એ વાત જે મન સાથે સમજે છે.

દ્રવ્યની કિંમત તથા તેના મહત્ત્વના સંબંધની લોકોની ખરી અને
બહાર દેખાડવાની માન્યતામાં જેટલો તફાવત છે, એટલે બીજા એકે મા-
ન્યતામાં નથી. દ્રવ્ય પ્રાપ્તિને માટે લોકો આખો જન્મારો પેટ બાંધીને સતત
મહેનત કર્યા કરે છે, અને સંપત્તિમાં થોડો ઘણો પણ વધારો થાય તેને
દૃષ્ટિરત્ના પ્રસાદ સમાન ગણી લોકો ખુશ ખુશ થઈ જાય છે તેમ છતાં
દ્રવ્યના સંબંધમાં લોકોને જે શિક્ષણ આપવામાં આ છે, તેનો ખરો
ભાવાર્થ જોવા જઈશું તો એટલો જ થશે કે ‘ ઉદર વિહીનને માટે જે-
ટલો પૈસો આવશ્યક છે તે ઉપરાંતનું વધારાનું ધન હાનિકારક છે, દ્રવ્ય એ
દુઃખ અને મોહનું મૂળ છે, તેથી મનુષ્યનું પહેલું કર્તવ્ય એ છે કે તેણે
પૈસા ઉપર બીલકુલ આશક્તિ રાખવી નહિ—દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવાના લા-
લસા રાખવી નહિ *’

* આપણા શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે કે:—

जनयन्त्यर्जने दुःखं, तापयन्ति विपत्तिषु ।

मोहयन्ति समृद्धौ च, कथमर्थाः सुखावहाः ॥ १ ॥

લાવાઈ—ધન એ સંપાદન કરતી વખતે બારે કદ આપે છે. નહીં થયા પછી મનને પીડા કરે છે, પુષ્કળ સમૃદ્ધિ થઈ એટલે મોઢ ઉત્પન્ન કરે છે, તો પછી ધન સુખાવડ છે એવું લોકો કહે છે તે કેવી રીતે તે સમજાતું નથી.

તેમ છતાં મનુષ્યનો મોટો ભાગ ખરી કંગાલ અવસ્થાની જે વિદ્યા-બુદ્ધિઓ ભોગવે છે, તે જોણે એવું દર્શો, તેને તો એમ લાગ્યા વગર રહેનાર નથી કે થોડામાં થોડું તેમને એવી અવસ્થામાંથી છોડવા પૂરતું ધનતો એક ખરેખરા આશિર્વાદ સમાન છે. દારિદ્ર્યમાં સપડાયલા માણસને ઉદરનિર્વાહની સામગ્રી મેળવવાની માટે પણ આખો જન્મારો તરફ ડીયાં મારવાં પડે છે; તેને કંગાલ જીંડામાં પડી રહેવું પડે છે; તેને જરૂર પૂરતાં અન્ન વસ્ત્ર પ્રાપ્ત થતાં નથી; તેને અજ્ઞાન અવસ્થામાં જીવન ગાળવું પડે છે; બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો તેનું જીવન અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં કોઈ રીતે ચઢીયાતું હોતું નથી; અને તેની સઘળી શક્તિઓ ખીલ્યા વગર એમને એમ પડી રહે છે.

વળી માણસ દુનિયાદારીના ખટલામાં પોતાની રચિતે ફાવતો જીવન ક્રમ પસંદ કરવા સ્વતંત્ર થઈ શકે એટલું ધન પણ ધણું જરૂરનું છે. આ અવસ્થામાં દ્રવ્યની અસર સુખતા કરતાં આરોગ્ય, આરિત્ય અને સંસાર વ્યવહાર એ બધા ઉપર વધારે થાય છે. ધન એટલા માટે સારું છે કે તે પડે બીજી આવશ્યક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. દ્રવ્યને લીધે આપણે ચાહીએ તેવી ઉમદા કેળવણી લઈ શકીએ છીએ; અને કેળવણી મળે એટલે આપણું આરિત્ય સુધરે છે, અને આપણે માટે સુખોગભોગ અને આનંદનાં અસંખ્ય દ્વાર ખુલ્લાં થઈ જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં દારિદ્ર્યનાં સંકટમાંથી મુક્ત રહેવાય, અને જે કુટુંબ કમીલાનાં અન્નવસ્ત્ર તથા સુખ શાન્તિનો સઘળો આધાર પોતાના ઉપરજ રહેશે હોય છે, તેમને પણ એ દુઃખનું દબાણ ન લાગે એવી ગોઠવણ આગળથી કરી રાખવી એ વચલા

વર્જના પ્રત્યેક માણુની ફરજ ગણાય છે, અને હમેશાં તેના મનમાં તે આખતની કાળજી રહે છે. પણ જેની પાસે પૂરતું સાધન હોય છે, તે એવા પ્રકારની કાળજીથી મુક્ત રહે છે, તેમજ મંદવાડ, શોક, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં મહેનત કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત રહેવાની પણ તેને છુટ રહે છે. દ્રવ્યને લીધે તેના માલોકને અને તેના આપ્તજનોને સુખી જીવન ભોગવવાનાં વધારે સાધન તથા વધારે પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, અને મંદવાડના વખતમાં સારી દવા કરાવી રોગનું નિવારણ સહેલાઈથી કરવા માટે તેના હાથ છુટા રહે છે. દારિદ્ર્યનાં બીજાં દુઃખ ગમે એવાં હશે, પણ દવાને અભાવે પોતાનાં બેરી છોકરાંને રીયાઝ રીયાઝને મોતને શરણ થતાં જેવાં, એનાં જેવું બીજું દુઃસહ દુઃખ એકે નથી. વળી પાસે થોડી ઘણી પુંજ હોય તેટલા ઉપરથી જોકે ઉચમ ધંધો કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત થવાનું નથી, તોપણ તેને ધંધાની પસંદગી કરવાની તથા અમુક અમુક અંતરે વિશ્રાન્તિ લેવાની છુટ રહે છે. છેક નિર્ધન માણુસને આવી છુટ ભાગ્યેજ મળી શકે છે, અને કેળવણી તથા વિશ્રાન્તિને અભાવે તેમની કેટલીક સ્વાભાવિક શક્તિઓ વિકાસને પામી શકતી નથી. પણ સાધન સંપન્ન માણુસો પોતાની રચિ, વૃત્તિ તેમજ છુદ્ધિ શક્તિને અનુકૂળ લાગે એવો આયુષ્યક્રમ પસંદ કરી શકે છે, તથા વચ્ચે વચ્ચે અવકાશ અને ધુરસદ મળતાં રહે, તે અરસામાં પોતાની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને કેળવી શકે છે. જે ધુરસદનો વખત ઉપયોગી અને મનને રચતી પ્રવૃત્તિમાં ગાળવામાં આવે, તે ધુરસદ એક મોટા આશિર્વાદ સમાન થઈ પડે છે. ચાર્લ્સ લેમ્બ જણાવે છે તેમ “દ્રવ્ય એટલા માટે સાફ અને ઘચ્છવા લાયક છે કે તે આપણને વખત મેળવી આપે છે. પોતાનો સઘળો વખત પોતાના સ્વાધીનમાં ! અહો, એટલા કારણસર જ મને શ્રીમંતે પુરૂષોની અદેખાઈ આવે છે. પુસ્તક સારાં છે, ચિત્રો સારાં છે, અને તેથી કરીને તેમને ખરીદવા માટે જરૂરનો પૈસો પણ સારો છે. પણ વખત ખરીદ કરવો એ આવરદા ખરીદ કર્યા બરાબર છે !”

કેટલાક માણુસો પૈસાને એટલા માટે કીમતી ગણે છે કે જે પાસે

ધન હોય, તો પછી પૈસા સંબંધી કાળજી રાખવાની તથા ફિક્કરમા-
પડવાની જરૂર રહેતી નથી. પૈસા સંબંધી તથા ધર ખટલાની બાંજ-
ગડમાંથી મુક્ત રહેવાથી તેઓ પોતાના ડૉવતનો તથા પોતાની વિ-
ચારશક્તિનો ઉપયોગ બીજા વિષયો ઉપર એકાગ્રતાથી કરી શકે છે. વળી
સાધન સંપન્ન માણસો સ્વતંત્રતાના સુખનો દહાવો યથેચ્છપણે લઇ
શકે છે, તેઓ પોતાની વટ અને પોતાનો ટેક જાળવી શકે છે.
અને તેમને કાંઈના ઓશિયાળા થવા વારો આવતો નથી. બીજી રીતે
જોઈશું તો ગરીબાઈ માણસના સહગુણ અને સ્વતંત્રતાનો કટ્ટો શત્રુ છે.
ગરીબાઈ આવતાં કેટલાક સહગુણોને નામે જાગ મૂકવું પડે છે, અને કે-
ટલાએક પાળવા મુશ્કેલ પડે છે. બેકને કહ્યું છે તેમ ઠાવી કાઢીને ટટાર
ખડી રહી શકતી નથી. તંગીમાં આવી પડેલો માણસ લાલચોનો ભોગ બ-
હેલો થઈ પડે છે. જીવનના કેટલાક માર્ગ, ઉદ્યોગનાં કેટલાંક સાધન તથા
કેટલાક રોજગાર એવા હોય છે કે તેમાં એક બાજુએ મહેનતના પ્રમાણમાં
પૂરતું ધન મળતું નથી, અને બીજી બાજુએ અયોગ્ય રીતે ધન મેળવી
લેવાની ઘણી સુગમતા હોય છે, તેવા સંજોગોમાં પાલા નિર્ધન માણસને
પોતાનું પ્રમાણિકપણું જાળવી રાખવાનાં ઘણી મહેનત પડે છે. અયોગ્ય માર્ગે ધન
મેળવવું એનો અર્થ કાંઈ દ્રવ્ય જોડવા કરાવે અને ફોજારી કાયદાની સત્તા
માં સજા સપડાવે એવી રીતે ધન મેળવવું એટલેજ થતો નથી. ધન મેળવવાના
કેટલાક અયોગ્ય માર્ગ કાયદાની સત્તાની તેમજ લોકલજ્જના હપકાની પણ
બહાર રહી જાય છે, અને કેટલાક તો કુદીના પ્રતાપે વિહિત ગણાઈ ગયા
હોય છે; સંપન્ન અવસ્થા ધનના લોભની સામે દાલ રૂપ થઈ પડે છે, એમ
તો કાંઈ નથીજ, કારણકે ઘણા શ્રીમંત માણસો પણ અન્યાય માર્ગે ધન
મેળવવામાં પાછા પડતા નથી; પણ એટલું તો ખરૂંજ છે કે તેને લીધે
લાલચોનું જોર નરમ પડે છે. તંગીને લીધે માણસના ઉપર જે દબાણ
રહે છે, તે સાધન સંપન્ન માણસના ઉપર હોતું નથી. ખાત્રા પીવાના
સોંસા પડતાં ઘણા પ્રમાણિક માણસો બ્રષ્ટ થયાના, તથા દારિદ્ર્યનું દુઃખ

નહિ સહન થવાથી ઘણી પતિવ્રતા આઓએ પોતાના શિયળનો ભંગ થવા દીધાના અનેક દાખલા આપણા વાંચવામાં તથા સાંભળવામાં આવે છે.

આથી કરીને ધનનો તિરસ્કાર કરવો એ વાનગી નથી. વળી સંપત્તિનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તે એક મોટા આશિર્વાદ સમાન થઈ પડે છે. પણ જો તેનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી હાનિજ છે. વળી માણસો બધી આવક ખરચી નાંખીને સંપન્ન અવસ્થાથી મળતા લાભ ગુમાવી બેસે છે. જો માણસ એક ધરતું ખર્ચ સારી રીતે નિભાવી શકે છે, તે બે ધર રાખવાના લોભમાં પડે છે, એટલે ગુંચવણમાં પડ્યા વગર રહેતો નથી. સંપન્ન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા જેવું નસીબ ઘણા માણસોનું હોતું નથી એ વાત ખરી છે, પણ તેમની સંખ્યા સહેલાઈથી વધારી શકાય તેમ છે. ઘણી વખતનો નાની ઉમ્મરમાં મળેલો વારસો એક બે વરસમાં જીગાર તથા રાંડીઆજીના કુચ્છદમાં પડી ઉરાડી દેરામાં આવે છે, અને પછી આખો જન્મારો પસ્તાવો કરવો પડે છે ઘણી વખત તો ત્રીજી પેઢીએ ચોખ્ખું થઈને રહે છે, કારણ કે પુંછવાળા માણસને ખર્ચાળપણાની તથા મોજશોખમાં ગુલતાન થવાની ટેવો સહેલાઈથી પડે છે, તેથી કરીને આવકનો વધારો કયા ઘસડાઈ જાય છે તેનું તેને જ્ઞાન રહેતું નથી. વાસ્તવિક રીતે જેતાં શ્રીમંતાઈ અગર ગરીબાઈનો આધાર આપણી માલમતાના સમૂહ ઉપર રહેલો નથી, પણ જરૂરીઆતોના સંબંધના આપણા વિચારોના શાળુપણ ઉપર રહેલો છે. ‘જ માણસનું ખર્ચ ઉપજ કરતાં વધારે છે, તે પૈસાદાર નથી, અને જેની આવક ખર્ચના કરતાં વિશેષ છે તે ગરીબ નથી’ કારણ કે મિતવ્યય એ જાતે જ એક મહેસુલ છે. ‘ત્રેવડ એ ત્રીજો ભાઈ છે’. પૈસો બચાવવો એ પૈસો મેળવ્યા બરાબર છે; વળી મિતવ્યય એ સાચવટ, સ્વતંત્રતા અને સ્વસ્થતા એમનું માખાપ છે; અને તંદુરસ્તી, નિયતવ્રત્તિ અને આનંદવ્રત્તિ એ તેની બેનો છે. આથી કરીને દરેક માણસે પોતાની પેદાશના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખવો જોઈએ, અને પેદાશના કરતાં ઓછું ખર્ચ કરશે તેજ સંપન્ન અવસ્થાથી મળતા

અથા લાભનો ઉપભોગ પૂરેપૂરો લઈ શકશે.

એક લેખકે અલંકારિક શબ્દોમાં કહેલું છે કે, ‘પ્રમાણિકપણ’ અને ઉદ્યોગ એ બેને તારા હમેશના સાથી કર; અને તારી યોજ્જી આવકથી ઝોઝામાં ઝોઝી એક પાછ પણુ ઝોઘું ખર્ચ કર. આમ થવાથી તારા ખીરસામાં ખોટના પોદાર નહિ ઉઠે, તારે લેણુદારના મુખના અપશબ્દ સાંભળવાનો વખત નહિ આવે, તંગી તારા ઉપર તૂટી પડશે નહિ, ક્ષુધા તને ખાશે નહિ, કંગાલિયત તને કરડશે નહી, અને તારા અંતઃકરણના પ્રત્યેક ભાગમાં આનંદના અંકુર ફૂટશે. માટે હું મનુષ્ય, આ નિયમને આલિંગન આપ અને સુખી થા. તારા હૃદયમાંથી ખેદરૂપી ઠંડા પવનના ઝપાટાને દેશ-નિકાલ કર અને સ્વતંત્ર જીંદગી ભોગવ; ત્યારેજ તું ખરો માણસ થઈશ; અને ત્યારેજ તવંગરને જોઈ તારે મુખ સંતાડવું નહિ પડે, તથા દ્રવ્ય-વાનતી સામે ઊભા રહેતાં ‘હું તુચ્છ છું’ એવી શરમતી લાગણી તારા નેજનું હરણુ નહિ કરે. કારણ કે સ્વતંત્રતા એ તને તથા એક મદાંધ શ્રી-મંતને એક સરખી ભૂમિ ઉપર લાવી મૂકે છે. માટે હું પુરૂષ, વિવેકી થા, ઝડાપણુ વાપર, ઉદ્યોગને પ્રભાતથી તારી સાથે ચાલવા દે, અને સાયંકાળે આરામ લેવાનો સમય થાય ત્યાંમુધી તારી સેવા કરવા દે. સહૃદયિતા તારા પ્રાણુ વાયુને સ્થાને સ્થાપ, અને તારાં સઘળાં ખરચ પત્યા પછી તારી પાસે ઝોઝામાં ઝોઝી એક પાછપણુ શિલક રાખવાનું કદી ભૂલીશ નહિ, ત્યારે જ તું સુખરૂપી લક્ષ્યને પહોંચી શકીશ, અને સ્વતંત્રતા એ તારી દાલ અને ખખ્તર થશે. ત્યારે જ તારો આત્મા ટટાર ચાલશે, અને ધનાઢય પુરૂષો ધનવાન છે એટલાજ કારણસર નમનને પાત્ર છે એવો વિચાર તારા મગજમાં પ્રવેશ કરવા પામશે નહિ. તેમજ હીરાજડિત મણિમુદ્રાવાળી આંગળીઓ વાજે હાથે થયેલું છે, માટે ગળી જવું જોઈએ, એવા વિચારથીજ તેમણે કરેલું અપમાન સહન કરવાની તારે જરૂર નહિ પડે.’

તેમ છતાં એક રીતે જોવા જઈશું તો પોતાનાં ખર્ચ અમુક હદ-

માંજ રાખવાની માણસની શક્તિ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર નથી. સંસાર વ્યવહારમાં દરેક માણસને પોતાના દરજ્જા તથા મોભાના પ્રમાણમાં કેટલોક વધારાનો અર્ચ રાખવો પડે છે. સાધારણ સ્થિતિવાળો માણસ થોડી પુંછમાં સંસારનાં સઘળાં સુખનો હદાંત લઈ શકે છે, પણ તેથી દશ ગણી પુંછવાળા ઉમરાવ વર્ગના સદૃશ્યસ્થને પોતાની સ્થિતિને અંગે એટલા બધાં અર્ચ રાખવાં પડે છે કે તેનો હાથ હમેશાં સંકટાગણમાં રહે છે. તો પણ એવાં અર્ચ ઘટતી હદમાં રાખવાં, એમાંજ દુનિયાદારીનું ડહાપણ રહેલું છે. એવાં અર્ચના સંબંધના લોકોના વિચારમાં ઘણો તફાવત હોય છે. એક કોમના લોકો જે અર્ચ આવશ્યક ગણે છે, તેને બીજી કોમના લોકો નિર્થક ગણે છે. એકંદર રીતે જેતાં તેમનો આધાર શાણપણ અને દૂર-દેશીપણા ઉપર અગર મૂર્ખાઈ અને ઉણકપણાના વિચાર ઉપર રહેતો નથી. પણ લોકોના આશય અને તેમની અભિરૂચિઓ ઉપર રહે છે. અર્ચની આતના આપણા તથા અંગ્રેજ લોકોના વિચારોમાં કેટલો બધો તફાવત છે એનો વિચાર કરવાથી આ બીના વધારે સ્પષ્ટ થશે.

આ વિચારણાને અનુસરતાં જેની પાસે એટલો દ્રવ્ય સંચય હોય કે તેથી તે વર્તમાન કાળમાં તથા ભવિષ્યમાં પૈસા સંબંધી કાળજીથી મુક્ત રહી શકે, તથા વધારામાં જે પોતાનો દરજ્જો નિભાવી શકે, અને પોતાની ઇચ્છા મુજબ છોકરાંને માટે બંદોબસ્ત દરી શકે એટલી ચાલુ આવક જે માણસ ધરાવતો હોય તેજ સંપત્તિની દૃષ્ટિથી જેતાં શ્રીમંત અને સુખી ગણી શકાય. તેની સાથે જે ઘડપણમાં આવક વધતી જાય એવી ગોઠવણ થાય તો વધારે સારું. કારણ કે એકંદર રીતે વૃદ્ધાવસ્થા વધારે ખર્ચાળ હોય છે. એ અવસ્થામાં ભોગેચ્છા શાંત પડતી જાય છે ખરી, તો પણ સુખચેતનમાં રહેવાની જરૂર વધતી જાય છે. વૃદ્ધ માણસના ચિત્તની તૃપ્તિ સહેલાઈથી થઈ શકતી નથી, અને તેને બીજાઓના ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડે છે. યુવાવસ્થામાં જે સંકટ ઉપેક્ષા કરવા લાયક લાગે છે, તે ઘડપણમાં વધારે ખીડા પાડે છે, તેની સાથે પૈસા સંબંધી કાળજીનું દળાણ તે વખતે વધારે

લાગે છે. વળી પોતાની પેસા પેદા કરવાની શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે એ વિચારથી મન વધારે પોચું થઈ જાય છે. સંક્રામણના દબાણમાં ગાળવા-માં આવેલી જીવાની જીંદગીનો સૌથી ઉપયોગી ભાગ ગણાય છે, કારણ કે તેવા સંજોગોમાં પડેલા માણસનાં લક્ષણ સારી રીતે ઘડાય છે, તેને નિયમિતપણે મહેનત કરવાની ટેવ પડે છે, તથા કરકસર, વ્યવસ્થા, દૂર-દેશોપણું, નિયમિતપણું અને સાદાઈ વગેરે ગુણ તેનામાં અનાવાસે દાખલ થઈ શકે છે. તે નાની બાજતોમાં પણ ઘણા સુખનો અનુભવ લેવાનું, તથા ધન અને વખતની ખરી કદર કરવાનું શીખે છે. પાછળથી તે ખરેખરો તવંગર અને શોખી થઈ જાય તોપણ આ ગુણોની અસર સંપૂર્ણપણે નાશુદ થઈ જતી નથી.

ધનતા જગ્યામાં જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે, તેમ તેમ સુખતા એક આવશ્યક અંગ તરીકેની તેની કિમ્મત ઝપાટાબંધ ઉતરતી જાય છે. થોડી પુછવાળા માણસોની આવકમાં જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે, તેમ તેમ તેના સ્વાસ્થ્ય અને આનંદમાં વધારો થતો જાય છે, અને કેટલેક અંશે વાસ્તવ સુખમાં પણ વધારો થાય છે. પણ તવંગર માણસોના સંબંધમાં તેમ બનતું નથી; કારણકે અઢંગ દ્રવ્યમાંનો થોડોજ ભાગ તેના માલિકને સુખોપભોગ કરાવવા માટે-સઘળા પ્રકારનાં સુખનાં સાધન મેળવી આપવા માટે પૂરતો છે. સુખાનુભવ અને તેની પાછળ ચતાં ખર્ચ એ બેની વચ્ચેના પ્રમાણની વિષમતા હસવા સરખી છે. ઘણી વખત ઘણા ખર્ચથી થોડું સુખ મળે છે, અને થોડે ખર્ચે ઘણું સુખ મળે છે, છાશ અને સૂકા રોટલો ખાનાર મજૂર જેટલી તૃપ્તિ અનુભવે છે, તેટલી પકવાન જમનારો શ્રીમંત કદી અનુભવતો નથી. ભીલ લોકોના જંગલી નાયથી જેટલા આનંદનો જમાવ થાય છે, એટલો જનસમાજને છક કરી નાખનારા શ્રીમંતોના દમદમાટ ભરેલા ‘બોલ’ થી નથી થતો. તવંગર લલનાના ગળામાં પડી રહેલો મોતીનો હાર તેના સુખમાં ઘણો વધારો કરતો નથી, પણ તે-

માંનાં બે ચાર મોતીની કિંમત વડે ઉમદા ગ્રંથો ખરીદવામાં આવે તો તેથી ઘણા માણસોને આનંદ અને આશ્વાસન મળે છે. પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ એક બોલીમાં એકઠા મળી વિતોદવાત્તા કરી જે આનંદ મેળવે છે, તેની લક્ષાધિપતિના દીવાનખાનામાં એકઠા મળેલા માણસોનાં મોંઢાં ઉપરનાં નરની સાથે સરખામણી કરીશું તો આપણને દ્રવ્યના મિથ્યા આડંબર સંબંધી સારો બોધ મળશે. તંગીની અવસ્થામાંથી સંપન્ન અવસ્થામાં સંક્રાંત થવાથી રચાયેલ સુખમાં અને આનંદોપભોગમાં મોટો વધારો થાય છે; પણ સંપન્ન અવસ્થામાંથી તવંગરની પદવીએ ચઢવાથી પ્રમાણમાં ખર્ચ વધારે થાય છે પણ સુખમાં ઘણો વધારો થતો નથી. લક્ષાધિપતિ પોતાના દૈનિક જીવનનું પૃથક્કરણ કરશે, અને પોતાને ખર્ચ સુખ કઈ પળોમાં અને કેવી વસ્તુઓથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ નક્કી કરવાની કોશીશ કરશે તો એની ખાતરી થશે કે ખરો આનંદ તો પરિશ્રમના વખતમાં, પુસ્તકો અગર વર્તમાનપત્રો વાંચવામાં, મિત્રો સાથેની વાતચીતમાં, પોતાની પુત્રોઓનું ગાયન સાંભળવામાં, છોકરાં સાથે બેલવામાં, કે પછી રમતો રમવામાં રહેલો હોય છે. ઘરને શોભાવનાર સર સામાન તથા વૈભવના પદાર્થો પાછળ થતા ખર્ચના પ્રમાણમાં મળવું જોઈએ એટલું સુખ કઈ વસ્તુઓમાંથી મળી શક્યું છે, એ વાતની જો તે ચોક્કસી કરશે તો એને કમ્બુક કરવું પડશે કે પુસ્તકો અને આરામ ખુરશીઓ સિવાયના બાકીના સઘળા પદાર્થો ખર્ચના પ્રમાણમાં ઘણું જ થોડું સુખ આપે છે.

વરાળયંત્ર તથા છાપવાની કળાની શોધ, કેળવણીનો ફેલાવો, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો, સંગ્રહસ્થાન, ચિત્રશાળાઓ, અને પ્રદર્શનની સંખ્યામાં થતો જતો વધારો, એ બધાને લીધે જીંદગીના સુખનાં મુખ્ય મુખ્ય સાધનો આ જમાનામાં મજૂર વર્ગના લોકોના ઉપભોગમાં પણ આવી શકે છે, અને થોડી પુંજવાળા માણસો તો તેવાં ઘણાં સાધનો પ્રાપ્ત પણ કરી શકે છે. તે વાંચી શકે એથી વધારે પુસ્તક તેને વાંચવા માટે મળી શકે છે. નાટકશાળા, ગાયન, પ્રવાસ, અને મૃગયા એ બધાંથી મળતા આનંદ

પણ તે થોડા ઘણા પ્રયાસથી મેળવી શકે છે. ઉત્તમ ચિત્રકારોનાં ચિત્ર જો કે ઘણું કરીને શ્રીમંત પુરૂષો જ ખરીદી શકે છે, પણ ચિત્રાલયો અને પ્રદર્શનની સખ્યા વધવાથી એ આનંદ પણ થોડે અર્થે મળી શકે છે. વળી ફોટોગ્રાફની કળા મારફતે ગમે તેવી સુંદર છબી આબેહુલ ઉતારી લેવાય છે. તેમ છતાં કેટલોક મોંઘી વસ્તુઓ તો શ્રીમંતો જ સંગ્રહી તથા મેળવી શકે છે; અને ‘હું અમુક વસ્તુનો માલીક છું’ એવી અહંભાવનાથી પ્રકટતી ચિત્તની તૃપ્તિરૂપી આનંદ સાધારણ સ્થિતિવાળા માણસો જો કે બધી બાબતોમાં ભોગવી શકતા નથી, તો પણ ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે જે લોકો શ્રીમંતાઇમાં જ ઉછર્યા હોય છે, તેમને એન્યાય અને ભભકાથી ઘણો આનંદ થતો નથી, અને જે વસ્તુઓ હમેશની પરિચિત થઇ જાય છે. તેમની પ્રત્યક્ષ આનંદ આપવાની શક્તિ કમી થઇ જાય છે.

ખોટા ડોળદીમાળ અને ખાલી દમામ પાછળ રહીતા બંધનને લીધે જે મોટાં અર્થ કરવામાં આવે છે તે કોઇ પણ રીતે પસંદ કરવા લાયક નથી. તેને લીધે જન મંડળ ઉપર ઘણી જ ભૂંડી અને નુકશાનકારક અસર થાય છે. મોટાં અર્થ ભોગવવાં અને પુષ્કળ ઠાકાઠા રાખવો એ શ્રીમંતાઇનાં અને ખાનદાનીનાં મુખ્ય લક્ષણ છે એવો વિચાર લોકોમાં જડ થાલી એસે છે, તેથી કરીને ખાનદાનીનો ડોળ બતાવી આપવા માટે લોકોને દેખાદેખીથી વધારે અર્થ કરવાની ટેવ પડે છે; અને પ્રત્યેક શ્રીમંતના મનમાં સામા ઘણીનાથી વધારે ખાનદાન દેખાવાનો તથા તેનાથી વધારે અર્થાળ થવાનો ખોટો મમત ભરાય છે. આવી રીતે મમતના માર્યા લોકો ઉગડ થઇ જાય છે, અને મોજશોખમાં પડી છેવટે પાયમાલ થઇ જાય છે.

તેમ છતાં જે તવંગર પુરૂષ બુદ્ધિશાળી હોય છે, અને ખાસ કરીને જે મોટી મીશ્કતનો આસામી હોય છે, તે ધનની જીવી જિમ્મત સમજે છે. શ્રીમંતાઇને અંગે જે ફરજો અને જવાબદારીઓ રહેલી હોય છે, ધનવંતને જે ધર્મ બજાવવાના હોય છે, તે તે સારી પેઠે સમજે છે, અને તે

ધર્મનું પાત્રન કરવા તે હમેશાં તત્પર રહે છે. તે પોતાના જીવનનો ધણો જ થોડો ભાગ ચેનગાજીમાં અને આત્મરંજનમાં ગાળે છે. તે સમજે છે કે મનુષ્યને આત્મરંજન કરતાં વધારે મહત્ત્વનાં કામ કરવાનાં છે, અને તેથી તેનું જીવન ઉપયોગી કામથી ભરપૂર હોય છે. કાંઈ શ્રીમંત તો મોટા બેન્કર એટલે શરાદ્ અગર નાણાવટી હોય છે. તે પોતાની પેઢીમાં કારકુનની માફક નિયમિતપણે કામ કરતો માણસ પડે છે; તેને પોતાની પેઢીના વહિવટની બારીકમાં બારીક તપસીલની પણ માહિતી હોય છે. એટલુંજ નહિ, પણ નાણાવટમાં તેનો અભિપ્રાય પ્રમાણરૂપ મનાય છે. તે અર્થ શાસ્ત્રનું શાકું જ્ઞાન ધરાવતો હોય છે, અને જુદાં જુદાં રાજ્યોની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ, તથા તેમનો પરસ્પરનો સંબંધ, એ બધાથી તે સંપૂર્ણ રીતે વાકેફગાર હોય છે. તે ઘણા દેશોમાં ભારે સત્તા ભોગવતો હોય છે; અને નાણાં બજારમાં ભીડ અને અણીના દરેક પ્રસંગે તેની સલાહ લેવામાં આવે છે. તે ઘણાં ઉપયોગી અને ફાયદાકારક એવાં સાહસોમાં આજેવાની બરો ભાગ લેતો હોય છે, અને તેમાંનાં ઘણાં તો જનહિતકારી હોય છે.

વળી બીજો શ્રીમંત જનહિતૈષી હોય છે. તેનો પરાપકાર ધર્માદાનાં કામોને લગતો હોય છે, તેથી ધર્મ સંબંધી દરેક હીલચાલમાં તે ઉત્સાહ બરો ભાગ લે છે. આતું જીવન સંપૂર્ણ રીતે વ્યવસાયી હોય એમાં નવાજ નથી. તે ઘણી ધાર્મિક અને પરાપકારી સંસ્થાઓનો સૂત્રધાર હોય છે, તેથી કરીને તેમના વહિવટ અને કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવામાં તેને વખત અને તેના વિચાર હમેશાં રોકાયેલા રહે છે, અને એ બધી અટપટ અને ધામધુમમાં કેટલીક વખત તો તે પોતાનાં ખાનગી કામકાજને પણ વિસારી મૂકે છે.

બીજો શ્રીમંત જુદાજ સ્વભાવવાળો હોય છે. તે સ્વભાવે શરમાળ અને એકાંતને ચહાનારો હોય છે. તેને જાહેરાતમાં આવવાની વધારે રુચિ હોતી નથી; રાજકીય ખાનગી પણ તેને આકર્ષક લાગતી નથી. તે મોટા

નગીરદાર હોય છે, તે પોતાની નગીર સુધારવામાં જ પોતાનો ઘણો વખત ગાળે છે. તે પોતાની માલકીના દરેક ખેતરની તથા પ્રત્યેક ગામની સ્થિતિની સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવતો હોય છે. પોતાની નગીરના કોઈ પણ ભાગમાં ગેરવ્યવસ્થા ન રહે, અને પોતાની નગીરનો આશ્રય લઈ રહેનાર કોઈ પણ ખેડુત અગર મજૂર નિર્ધન અવસ્થા ન ભોગવે એવી તે ખાસ સંભાળ રાખે છે. તે દેવળો અને દવાખાનાં બંધાવે છે, તથા તેમના ચાલુ નિભાવને માટે મોટી રકમો ખર્ચે છે. તે સ્થાનિક હુન્તર અને રોજગારને ઉત્તેજન આપે છે, ખેતીવાડીમાં સુધારા અને અખતરા કર્યા કરે છે, નદારો વરસોમાં સાંથોમાં ઘણી છુટો મૂકે છે, અને એકંદર રીતે ખેડુત વર્ગની સ્થિતિ ઉન્નત કરવાની દરેક બાબત ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપે છે. તે પોતાની નગીરના દરેક ભાગ ઉપર બંને દેખરેખ રાખે છે, અને વાર્ષિક પેદાશ તથા ખર્ચના હિસાબનાં સરવૈયાં દરસાવ તેની દૃષ્ટિ નીચે આવી જાય છે. તે મોટી સાર્વજનિક હોલચાલોમાં ઘણી મદદ આપે છે ખરે, પણ તેની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય પ્રદેશ તો તેની નગીર હોય છે.

વળી જે શ્રીમંત પુરૂષ રાજકીય બાબતોમાં શોખ ધરાવતો હોય છે, તે દેશના રાજવહિવટમાં ઉત્સાહ બરોં ભાગ લે છે. ઘણી દોડત તથા મોટી નગીર ધરાવનારો માણસ સાધારણ રીતે મોટી લાગવગ ધરાવતો હોય છે, અને તેથી તે પાર્લામેન્ટમાં સહેલાઈથી દાખલ થઈ શકે છે; અને જો તે મહેનતુ હોય છે, અને તેનામાં સાધારણ આવડ હોય છે, તો તે મોટા હોદ્દા પણ ભોગવી શકે છે. આવા પ્રકારનું જાહેર જીવન ગાળવું એ મોટા સ્વાર્થ લાગ અને પરિશ્રમનું કામ છે. ઇંગ્લાંડના ઉમરાવ વર્ગના જે બુદ્ધિશાળી પુરૂષો રાજકીય બાબતોમાં આગેવાની બરોં ભાગ લઈ પોતાના જીવનનું સાર્થક કરે છે, તેમના જેવા ઉપયોગી જીવન ગાળનારા અને વખતનો સદુપયોગ કરનારા શ્રીમંતોના દાખલા બાગ્યેજ મળી આવશે; વળી રાજનીતિમાં ગુંથાયલા રહેવા છતાં તેઓ પોતાની મીઠકતની ગેરવ્યવસ્થા થવા દેતા નથી, તેમજ પોતાની સામાજિક તથા સ્થાનિક

ફરજે અદા કરવામાં પછાત પડતા નથી. વખતનો તેમજ દ્રવ્યનો સહવ્યય કરવાની તેમની કળા, તેમને સાદૃશ્ય આપવામાં વધારે ઉપયોગી થઇ પડે છે.

આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે દ્રવ્યોપાર્જન એ કોઇ કોઇ સ્વ-રૂપમાં દરેક મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે; પણ સાધારણ રીતે તે કોઇ અન્ય હેતુ સાધ્ય કરવાના સાધન પૂરતો હોય છે. કેટલાક માણસો ઉદર નિર્વાહનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવા માટે દ્રવ્યની ઇચ્છા રાખે છે, તો કેટલાક પોતાની સામાજિક સ્થિતિ ટકાવી રાખવા તથા સુધારવા માટે દ્રવ્યને યોગે છે. કેટલાક ઘડપણમાં સુખમાં રહેવા માટે તો કેટલાક પોતાની પાછળ છોકરાંને માટે સારો વારસો સૂકી જવા માટે દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવા મહેનત કરે છે; પણ કેટલાક લોકો તો દ્રવ્યોપાર્જનમાંજ પોતાના જીવનનું સાર્થક ગણે છે. ધનનો ઢગલો જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેમને અધિક અધિક સંતોષ થતો જાય છે, અને તેથી કરીને ‘ પૈસો મારો પરમેશ્વર ’ કરીને આખો જન્મારો મથન કર્યાં કરે છે. પણ ધનલોભ એ સર્વ પાપનું મૂળ છે.

‘ લોભ મહારિપુ દેહમાં, સહુ દુઃખોની ખાણ ’

નીતિ સુધાતરંગિણી.

ખીજ બંધી જાખતોનો અંત હોય છે, પણ તૃણાનો અંત નથી. સાધારણ પુંજવાળાને લક્ષાધિપતિ થવાની ઇચ્છા હોય છે, અને લક્ષાધિપતિને કરોડપતિ થવાની લાલસા થાય છે. અને એ લાલસાજ માણસને પાપને રસ્તે દોરે છે. પણ એકને કહેલું છે તેમ ‘ માણસને પૈસા કરતાં વધારે ઉમદા વસ્તુનું અવલોકન કરવાનું છે, તેથી પૈસા મેળવવા પ્રાજ્ઞ સતત અને ચંચળ વૃત્તિથી મંડ્યા રહેવાથી તેનો ધણો વખત ફેકટ જાય છે; અર્થાત્ દોલત વધારવી એ જીંદગીનું સાર્થક નથી. ’ ખીજ વિષય લાલસાઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં શાંત પડતી જાય છે, પણ પૈસા સંબંધી લોભ

બુદ્ધિ તો ઉત્તરોત્તર વધતીજ જાય છે; આથી કરીને લોભવૃત્તિ વિશેષ હાનિકારક છે. દ્રવ્યને લગતી લાલચો વધારે જળવાન અને વધારે મોહક છે; આથી કરીને આપણે આ જાગૃતમાં ચિત્તવૃત્તિ ઉપર ખાસ દેખરેખ રાખવાની છે. આ વૃત્તિ જળવાન થવા લાગે એટલે ખર્ચની જાગૃતમાં જરા વધારે ઉદાર જીવ રાખવો, અને પરાર્થે જીનિને વિશેષ પોષતી એટલે સમતોલપણું જળવાશે. ✕

દુનિયાના અનુભવ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જેમાં ગંગીર પ્રકારના અને વાસ્તવિક સ્વાર્થત્યાગ સમાયક્ષો હોય, એવી સખાવત ધનાઢ્ય પુરોધાના કરતાં ગરીબ માણસોને હાથે વધારે થાય છે. ગરીબ લોકોના અસપરસના વ્યવહાર જેમણે જોયા હશે તેમના લક્ષમાં આ વાત સહેલાઈથી આવી જશે. આમ થવાનું કારણ એમ હોય છે કે ગરીબ લોકો પોતાની જાતના અનુભવ ઉપરથી જાણનાં દુઃખ અને ખીજની તંગીની કદપના સહેલાઈથી કરી શકે છે, પણ તવંગર માણસોનાં મન તેવી કસોટીમાંથી પસાર થયેલા હોતાં નથી. કંઠોઈની છોકરી તો બૂકરીજ દેખી રહેલી હોય છે. ગરીબાઈને અંગે રહેલી વટાવણાનું ખર્ચ સ્વરૂપ શ્રામંત લોકો સમજી શકતા નથી. વળી સાધનમાં ન્યૂનતા થવાનો સંભવ નહિ હોવાથી, ખર્ચ સ્વાર્થાણનું અંગે રહેલા સંતોષ અને ચિત્તની તૃપ્તિના સુખનો સ્વાદ આપવાની તેમને તક મળતી નથી. વળી તેમના આદાર્યના પ્રવાહને સ્વાભાવિક રીતે વહેતા અટકાવવામાં બીજી એક બાત પણ કારણભૂત થાય છે. જે માણસની શ્રામંત અને દાતાર તરીકેની છાપ પડી ગયેલી હોય છે, તેની સખાવતનો લાભ લેવા માટે હજારો મિલ્લુકો તથા ઢોંગી લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉલટી આવે છે, તેથી તેનું મન પાણું ખેંચાય છે, અને તેને પોતાની પરાર્થવૃત્તિને અંકુશમાં રાખવાની જરૂર પડે છે; તેમજ સુપાત્ર કુપાત્ર નક્કી કરવાની બાંજગડમાં પડવાની તરદી લેવાને બદલે બધાને જ નન્નો વાસવાનું તેને દુસ્ત લાગે છે. આપણા દેશના લોકો ગુપ્તદાનમાં વધારે પૂણ્ય સંમળને દાન કરતી વખતે પોતાનું નામ જાહેર થાય નહિ એવી ગોઠવણ

કરી રાખે છે; પણ યુરોપમાં તો ઘણા લોકો ઢોંગી લોકોના ત્રાસમાંથી અ-
ચવાની ધારણાથીજ છુપાં દાન કરે છે. વળી કેટલાક શ્રીમંતો તો વિવેક
વગરની સખાવતથી થતા અનર્થ લક્ષમાં રાખીને પણ સખાવત કરવા માં
પાછા પડે છે, અને પરોપકારની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ દ્રવ્યનો ઉત્પાદક રીતે
કરેલો વ્યય વધારે કટ્યાણકારક છે, એમ સમજીને પણ સામાન્ય લોકો
જોને પૂણ્યદાન સમજે છે, તેને ઉત્તેજન આપવાની તેઓ ના પાડે છે.

સખાવત કરવામાં વિવેક વગર વર્તવામાં આવે તો લોકોના કરકસર
કરવાના, ઉચ્ચમશીલ થવાના, દૂરંદેશીપણું વાપરવાના, અને સ્વમાન, તથા
આત્માવલંબનના ગુણો નાશ પામે છે. આપણા લોકો અન્નદાનને સૌથી
મોટામાં મોટું પૂણ્ય સમજે છે; અને આપણે ખારણેથી અભ્યાગત વિમુખ
થઈ હાથે હાથે પાછો ફરે, એને આપણે મોટા પાપનું તથા દિણપત લ-
ગાડનારું કામ ગણીએ છીએ. આથી કરીને ઘણી વખત તો વાચાળ હ-
ઠીલા અને ઘેર ઘેર ભટકી બિક્ષા માગનારા મજબૂત ખાંધાના બિક્ષુકો,
નિરાધાર અને અપંગ બિક્ષુકો કરતાં વધારે બિક્ષા લઈ જાય છે. કેટલાક
ખાલજો તો બીખ માગવાનો ધંધોજ લઈ જોડે છે, અને કોળી તથા વા-
ઘરી લોકો પણ શરીરે રાખ લગાવીને, ગોપિચંદનનાં ટીલાં કરીને તથા
લંગોટી વાળીને, હાથમાં ચાપીયો ઝાલીને અને કોળી મરવીને સાધુને
વેષે નીકળી પડે છે. દશ પંદર ઘર ભટકવાથી પેટીયું નીકળવાથી તેવા
લોકોને મહેનત મજૂરો કરી પ્રમાણિકપણે પૈસો મેળવવાની ગરજ રહેતી
નથી; અને કેટલીક વખત પ્રમાણિકપણે મહેનત કરનાર મજૂરના કરતાં
પણ તેમનો ઉદર નિર્વાહ વધારે સારી રીતે થતો હોવાથી જાત મહેનત અને
આત્માવલંબનના ગુણ ઉપરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઘટી જાય છે અને આ-
જમ તથા અવિચારને ઉત્તેજન મળે છે. આમ થવાથી સખાવતનો ઉદ્દેશ
ઉઘો વળે છે, અને બિક્ષુકવર્ગની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે. વળી
તેવા લોકો ખરા પરસેવાની કમાઈ ખાનારા પ્રમાણિક અને મહેનતુ માણ-
સોના સહભાગી થાય છે, અને તેમના ઉપર એક બારે બોમ્બર થઈ પડે

છે. ખરું જોઈશું તો શાસ્ત્રમાં પણ સુપાત્રનેજ દાન કરવામાં વધારે પૂણ્ય ગણેલું છે, અને તેથી જેમનાથી મહેનત કરી શકાય એમ ન હોય, જેમનાં શરીર અપંગ હોય, અને જેઓ બીજી રીતે આપણી દયા અને સખાવતને પાત્ર હોય, તેમનેજ દાન કરવું જોઈએ. અનાથ અને અપંગ માણસોના સંકટનું નિવારણ કરવું એજ સખાવત અને પરોપકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, તેથી કરીને તે સિવાયના બીજા ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલી અપિચારી સખાવત એકંદર રીતે દેશને હાનિકર્તા છે એ સ્પષ્ટ છે. બુદ્ધિશાળી શ્રીમંત સખાવતના ખરા માર્ગ શોધી કાઢવા એસશે, તો તેને ધણી મહેનત પડનાર નથી.

ગરીબ લોકોના રોગનું નિવારણ કરવા માટે, તથા મંદવાડમાં સારવાર કરવા માટે દવાખાનાં બંધાવવાં, તથા તેવીજ બીજી સંસ્થાઓ સ્થાપવી; ઉધમી અને બુદ્ધિશાળી ગરીબ યુવકોને તેમની શક્તિઓ ખીલવવા માટે મદદ કરવી; કરકસર, જત મહેનત, અને સદકાર્યના ગુણોને ઉત્તેજન આપવાના માર્ગ શોધી કાઢવા; જેમાં મહેનતના પ્રમાણમાં યોગ્ય પારિતોષિક મળવાનો સંભવ ન હોય, એવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સાદસ ખેડવાની, શોધખોળ કરવાની, અને એવી એવી બીજી સંસ્થાઓમાં દાખલ થવા માટે લોકોને પૈસાની મદદ આપવી; લોકોની સુખાકારી સુધરે એવી સંસ્થાઓ સ્થાપવી; સમુદ્ર ઉપરની અગર જમીન ઉપરની કાંઈ મોટી અનિવાર્ય હોનારતને લીધે ફેલાયેલા સંકટનું નિવારણ કરવામાં, તથા કાંઈ ધંધામાં અણુધાર્યા ફેરફારને લીધે પાચમાલ થઈ ગયેલા લોકોને ફરીથી પગભર થવાના કામમાં, મદદ કરવી; એ વગેરે અનેક માર્ગ સમય અને સ્થળની જરૂરીઆત પ્રમાણે શોધી કાઢી તેમાં શ્રીમંતોએ પોતાની સખાવતને પ્રવાહ વાળવો જોઈએ. તેજ પ્રમાણે કેળવણી અને ધર્મ એ બે પણ સખાવત માટે બહોળું ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે. આ ઉપરથી સમજવાનું એટલુંજ છે કે સખાવત કરવામાં એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે પોતાના પરોપકારથી અવિચાર, દુરાચાર, તથા આળસને ઉત્તેજન મળે નહિ, તથા

લોકોના ઉદય કરવાના તથા કરકસર કરવાના ગુણ નહિ થાય નહિ

છુટક વૃણ્યદાન કરવામાં પણ પૂરતી તજવીજ તથા ચોકસી કરી ખરેખર અપંગ, નિરાધાર તથા મહંત કરવાને અશક્ત હોય, અને બીજી રીતે દાનને પાત્ર હોય તેવાનેજ મદદ કરવી. પણ સુપાત્રની પરીક્ષા કરતી વખતે વધારે સખત ધોરણથી કામ લેવું જોઈએ નહિ, અને અર્થશાસ્ત્રને આગળ ધરીને ધર્માદાના કામમાં બીજકુલ ખર્ચ નહિ કરવું એમ પણ જાનવું જોઈએ નહિ. ઘણી વખત એમ બને છે કે દરેક ધર્મમાં દોષ અને ખામીઓ જોવાની ટેવવાળો માણસ એકે ધર્મમાં દોષલ નહિ થતાં આખરે નારિતક થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે વિવેક વગરની સખાવતથી થતા અનર્થની જામની ખાત્રી થયેલી હોય છે, તેવા કેટલાક માણસ સુપાત્રને પણ દાન કરતા નથી. સુપાત્રને શોધી કાઢવાની બાંજગડમાં પડવાને બદલે તેઓ પોતાની નાણાં ટ્રાયળીતું મોં બંધ કરીનેજ બેસી રહે છે. વળી જે સંકટ ભોગવનારે પોતાની મેળેજ પોતાને માથે વહોરી લીધેલાં હોય છે, અથવા તો તેણે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હોત તો જે સંકટ સહેલાઈથી ટાળી શકાત, એવાં સંકટ તથા એવી આફતો સખાવતને પાત્ર નથીજ એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે; કારણ કે ગરીબ લોકો પાસેથી તવંગરના કરતાં વધારે ઉંચી નીતિ, વધારે દીર્ઘદષ્ટિ અને મનોબળના વધારે બળવાન ધોરણની અપેક્ષા રાખવી એ વાજબી નથી. સારી સમજ અને શુદ્ધ લાગણીને અનુસરીને ચાલવામાં આવશે તો અવિચાર અને દુરાચારને ઉત્તેજન આપે એવી સખાવતોથી અગળા રહેવાય, તથા તેની સાથે મનુષ્ય સ્વભાવની સાધારણ ખોટો તથા નબળાઈના સંબંધમાં પૂરતી છુટ મૂકી લાયક માણસોને સખાવતને માટે પસંદ કરવામાં આવે, એવો વચ્ચે માર્ગ શોધી કાઢી તેને અનુસરી વર્તન રાખવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી પડશે નહિ.

આપણા દેશની સ્થિતિ અને જરૂરીઆતો લક્ષમાં લઈ આપણા જુનર કવિએ ધનવંતના ધર્મ વિષે જે કવિતા કરી છે, તે ધનવંત લોકોએ લક્ષમાં લેવા જેવી છે.

નિર્જળ ગામ નવાણુ ગળાવો, વાવ ફૂંવા નદી તીર તળાવો,
 શોધી જૂના ફરી સઘ સુધારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.
 ધિર્ગી રચો રૂડી ધર્મશાળાઓ. જ્યાં નરનારી રહે નખળાઓ,
 તે જનના તન તાપ નિવારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.
 ચોખ્ખી વિશાળ નિશાળ ચણાવો, બાળકને ભણી ભાત બણાવો,
 ઉમ્મર આપી તણા ઉપકારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.
 આદરવી વડી ઐષધશાળા, દુઃખ તજે જન મત દુખાળા,
 લે સુખ બાળક રોગી બિચારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.
 ભાગી ભિખારી દયા ભરી ભાખો, રોટલી નાંખી ભિખારી ન રાખો,
 હોય ઉઠાવ ઉદ્યોગ હમરો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.
 અંગ ગળેલ જળેલ જ અધા, ધારી શકે નહિ ધીરજ ધંધા,
 એ જન પાલન પૂંછ ઉધારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.
 સંપી સુધારી હરેક શિરસ્તો, સૌ સુખ સાજ કરો બહુ સસ્તો;
 નિત્ય વિચાર રચો ન નકારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.
 જઈ પરદેશ દુકાન જમાવો, લાખ કળા પર લોકની લાવો;
 હાંસ ધરો નહિ હિમંત હારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.

+

x

+

+

x

આ કવિતા જે વખતમાં રચાઈ હતી તે વખતની સ્થિતિમાં અને
 હાલની સ્થિતિમાં ધણો તફાવત પડી ગયો છે, તેથી કરીને દ્રવ્યનો વધારે
 સારો ઉપયોગ કરવાના બીજા પણુ ધણા સારા રસ્તા મળી આવે તેમ છે.
 દેશની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઉંચી કેળવણીનો ખડોખડો પ્રસાર કરવાની તે-
 મજ લાયક વિદ્યાર્થીઓને બીજા દેશોમાં મોકલી હુન્નર ઉદ્યોગના બરની
 તાલીમ આપવાની, તથા નાણ પામતા હુન્નરોને ટકાવી રાખવા તથા પગ-
 ભર થતા હુન્નરોને સ્પર્ધામાં ટકી શકે એવી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકવા
 માટે દ્રવ્યની મદદ આપવાની, ધણી જરૂર છે, અને શ્રીમંત તથા પરાય-

કારી પુરૂષો એ દિશામાં પેતાની દૃષ્ટિ ફેરવે, તો તેમને હાથે દેશના ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો, અને તેમના દ્રવ્યનું સાર્થક થવાનો બહોલ સંભવ છે.

દેશમાં શ્રીમંત લોકોની સંખ્યા મોટી હોય, તેથી દેશને સામાન્ય રીતે કાયદો છે કે ગેરકાયદો તેના સંબંધમાં નીતિશાસ્ત્રકારો અને અર્થશાસ્ત્રકારો વચ્ચે મોટો મતભેદ છે. અર્થશાસ્ત્રકારો આજ સુધી એમ માનતા આવ્યા હતા કે દ્રવ્યને એક ઠેકાણે જેથી લાવવાના કામમાં સહાય-ખૂત થાય એવા કાયદા તથા એવી સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. અનિયંત્રિત સ્પર્ધા, અને એક સરખા કાયદા એ જે મારફતે આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાની તેઓ ધારણા રાખતા હતા. આવી પદ્ધતિનું પરિણામ એવું આવે કે તેથી શ્રીમંત વર્ગ પાસે અદ્યતન પૈસો બેગો થાય, અને યીજી બાબુએ ગરીબ વર્ગ વધારે નિર્ધન થતો જાય, એટલે કે દ્રવ્યની વહેંચણી વધારે આસમાન થાય, એ વાત જો કે તે લોકો કબુલ રાખતા હતા, પણ તેની સાથે તે એમ પ્રતિપાદન કરતા હતા કે મહેનતનો મુસારો, પદાર્થોની ખરીદી, અને ઉદ્યોગ હુન્નરને લગતાં સાહસ એ બધાંની મારફતે શ્રીમંત લોકોનો પૈસો સમગ્ર જનસમાજમાં છુટક છુટક વહેંચાવાનો અને તેથી કરીને એકદર રીતે જે દેશમાં પૈસાદાર વર્ગ વધારે, તે દેશ સૌથી વધારે આબાદ થવાનો; કારણ કે સાધારણ રીતે આપણા દીકામાં એવું આવે છે કે જે દેશના લોકો ઉદ્યમશીલ હોય છે, ત્યાં જો ઉપલો વર્ગ વધારે પૈસાદાર હોય છે, તો વચ્ચેનો વર્ગ પણ આબાદ હોય છે, અને ગરીબ લોકોને મહેનતનો મુસારો પણ સારો મળે છે. આ અર્થશાસ્ત્રકારો એમ પ્રતિપાદન કરતા હતા કે સ્વતંત્રતાનો માર્ગ એજ હમેશાં ડહાપણનો માર્ગ હોય છે, અને તેથી ઉદ્યોગ હુન્નરના વિકાસના માર્ગમાં પ્રતિબંધ નાંખવાની કાયદાની સઘળી કાશીસો તરફ તે લોકો અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જોતા.

હાલના જમાનામાં વિચારોએ જુદુંજ વલણ પકડ્યું છે. હાલ એમ

કહેવામાં આવે છે કે જુના વખતના અર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓ દ્રવ્યની વહેંચણીના કરતાં તેના સંચય ઉપર વિશેષ લક્ષ આપતા હતા. અનુભવથી એમ જણાયું છે કે યુરોપના જે દેશોમાં ઉદ્યોગ અને વેપારનાં મોટાં સાહસ કરતાં કરકસર અને સ્થિર મહેનતવડે દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનો વધારે વહિવટ છે, તેમજ જ્યાં મોટા શ્રીમંત થોડા હોય છે, અને અત્યંત નિરાધાર માણસો પણ થોડા હોય છે, તથા જ્યાં મોજશોખ ભોગવનારા માણસો થોડા હોય છે, પણ સાધારણ રીતે મોટા ભાગ સંપન્ન અવસ્થાનાં સુખ ભોગવતા હોય છે, ત્યાંના લોકોના સામાન્ય સુખની તથા નીતિના ધોરણની સપાટી વધારે ઉંચી હોય છે. જે દેશ વધારે પૈસાદાર હોય છે, ત્યાં કંપનીઓના વહિવટમાં મોટાજો, હદ ઉપરાંતની સ્પર્ધા, ઉણઉપણાના અને ઘણી વખત હાનિકારક મોજશોખ, સાર્વજનિક ક્ષુદ્રતા વહિવટમાં અપ્રમાણિક પાણું, અને એકંદર રીતે નીતિની બાબતમાં શિથિલતા, એ બધું વધારે નજરે પડે છે. વળી કેટલાક લોકો તો દ્રવ્યની અતિશય લાલસામાં રીતભાત, અને સદાચરણ સઘળું વિસરી જાય છે. એ બધું ગમે એમ હોય પણ સ્વતંત્ર, પ્રબલતાક અને હુન્નર ઉદ્યોગ ઉપર આધાર રાખનારા દેશોમાં દ્રવ્યની વહેંચણીના સંબંધમાં અસમાનતા તો હમેશાં રહેવાનીજ; એક બાજુએ અત્યંત શ્રીમંત પુરૂષોનો વર્ગ ખડો થવાનો, તો બીજી બાજુએ કેટલાક લોક તદ્દન નિર્ધન અને કમીલ રહેવાના, તેમજ જે લોકો શ્રીમંત થવાના તેમાંના કેટલાકનાં પાઠશાળાં જીવન તપાસીશું, તો અપ્રોચ્ય માર્ગ અને અપ્રમાણિકપણે દ્રવ્ય મેળવો પૈસાદાર થવાના ઘણા દાખલા મળશે. પણ આવો વર્ગ ઘણો નાનો હોય છે. જીવનનાં બીજાં મોટાં સાદૃશ્યની માફક ઘણું દ્રવ્ય મેળવનાર અને મોટા લક્ષ્યાધિપતિ થવાનો ઘણો આધાર હુશિયારો, સદાચરણ, અને સારા નસીબ ઉપર રહે છે, અને તેમાં અપ્રમાણિકપણાને પાસ બેઠેલો હોતો નથી એકંદર રીતે આવી બાબતોમાં, અમુક માણસની પાસે કેટલો પૈસો છે, એ પૂછવા જેવું નથી, પણ તેણે તે કેવી રીતે મેળવ્યો છે, અને તેનો વ્યય તે કેવી રીતે કરે છે,

એજ પૂછવા લાયક પ્રશ્ન છે. જે પ્રમાણિકપણે દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં આવે, અને તેનો સહવ્યય થાય, તો દેશમાં જેમ તવંગર માણસોની સંખ્યા મોટી તેમ વધારે સારું. સાધારણ રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે લક્ષ્મી ચંચળ છે, અને તેને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જતાં વાર લાગતી નથી. એ વાત ખરી હોય કે ખોટી પણ એટલું તો ખરું છે કે ધન ત્રણ માર્ગે જતું રહે છે. દાન, ભોગ, અને નાશ એ ત્રણ ગતિઓ દ્રવ્યની થાય છે; તેમાં જે દાન કરતો નથી, અથવા તો પોતે ભોગવતો નથી, તેની ત્રીજી ગતિ થાય છે, એટલે તેનું ધન ચોરી, લૂંટ, વગેરે માર્ગે નાશ પામે છે. દાન અને ભોગ એ જે માર્ગમાં દાનનો માર્ગ ઉત્કૃષ્ટ છે એમાં બીજકુલ સંશય નથી. મોજ શોખ, અને મિથ્યા આડંબરમાં ખર્ચેલું ધન નકામું જાય છે; ખોટી મોટાઈમાં તણાઈને, અને બીજનની દેખાદેખીથી જે ધન ખર્ચાય છે તે પણ અનુત્પાદક માર્ગે જતું રહે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેથી જનસમાજને બીજી ધણી રીતે નુકસાન થાય છે. કરજથી થતા ગેરફાયદાનું વર્ણન કરવાનો આ પ્રસંગ નથી, પણ દેવું કરીને નાતવરા કરવા, અને દુલભુઈની માફક હાંસીને પાત્ર થવું, એના જેવો દ્રવ્યનો ખોટો ઉપયોગ અને એના જેવી મૂર્ખાઈ બીજી એકે નથી. પૈસાવાળાએ પણ દ્રવ્યનો વધારે સારો ઉપયોગ કરવાના બીજા ધણા માર્ગ છતાં વાહવા કહેવરાવવાની ખાતર અથવા તો ખોટા મમતને વશ થઈને નાતો જમાડવામાં પૈસા વાપરવા એ હડાપણનું કામ નથી. આપણા દેશમાં નાતવરા કરવામાં વચરાતા પૈસાનો થોડો હિસ્સો પણ અર્થશાસ્ત્ર મુજબ રાખે એના કોઈ ઉત્પાદક માર્ગે ખર્ચાતો હોય તો દેશને કેટલો બધો ફાયદો થાય ? દેશની નિર્ધનતામાં કેટલો બધો ઘટાડો થાય ? દેશનો કારોગર વર્ગ કેવો આબદ થાય ? અને કેળવણીનો કેટલો બધો ફેલાવો થાય ?

સુધરેલા દેશોમાં ધણા શ્રીમંત લોકો પોતાનો પૈસો સદામાં વાપરી પરવારી બેસે છે; પણ એકંદર રીતે સાર્વજનિક અને લોકોપયોગી કામો-

માં ધણું પૈસો ખર્ચાય છે. આ ખાતમાં પણ ખારીક તપાસ કરીશું' તો જણાશે કે માણસોને પરોપકારના કામમાં પ્રેરનાર હેતુ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. ઘણી પુજ્યાળા શ્રીમંતોને પરોપકાર કરવામાં ધણું સ્વાર્થત્યાગ કરવો પડતો નથી, અને તેમને લોકકલ્યાણના માર્ગમાં પ્રેરનાર કારણ ઘણું હોય છે. કેટલાક તો કીર્તિની આશાથી દુનિયામાં નામના મેળવવાની ખાતર, અને પોતાનું નામ કાયમ રાખવાની ધારણાથી ધર્માદાનાં કામ ઉપાડી લે છે. વળી ઇંગ્લાંડ જેવા દેશમાં તો ધર્માદાના કામમાં આગળ પડતું, અને લોકોપયોગી કામોમાં પુષ્કળ પૈસા ખર્ચવા, એ જનસમાજમાં દીપ્તી નીકળવાનો એક સહેલામાં સહેલો અને ટુંકામાં ટુંકો રસ્તો છે. કારણ કે તેને લીધે હલકા કુળના તેમજ સારી રીતભાત વગરના માણસો પણ જનસમાજના આગેવાનોની સાથે સંબંધમાં આવી શકે છે. વળી અયોગ્ય માર્ગે ધન મેળવ્યું હોય, તેનું કલંક ધોધ નાંખવાનો પણ એ એક ઉત્તમ ઉપાય છે. તેમજ પરોપકારના કામમાં રૂઢિ, દેખાદેખી અને ચ-ડસા ચડસી અગર મમતનો હાથ પણ ઓછો હોતો નથી, અને તેમને લીધે ધણા માણસો પરોપકાર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. તેમ છતાં ધણા માણસો એવા પણ નીકળી આવે છે કે જેમના પરોપકારમાં સ્વાર્થનો અંશ બીનકુલ હોતો નથી, જનસમાજનું કલ્યાણ કરવામાં સહાયભૂત થાય, અને લોકોને મોટા તથા સ્થાયી ફાયદો થાય એવી રીતે ધનનો વ્યય કરવો, એજ તેમનો ઉદ્દેશ હોય છે. તો પણ આપણે એટલું તો જોઈએ છીએ કે જે પરોપકારમાં સ્વાર્થનો અંશ ભગતો ન હોય, તો ધણાજ થોડા માણસો પરોપકાર કરનારા મળી આવે.

પ્રકરણ ૯ મું.

લગ્ન.

શ્રવતરતું ઘણુંજ અગત્યનું કામ લગ્ન છે. મનુષ્યને સારી સ્ત્રીના જેવું મોટું સુખ જીવનું એકે નથી, અને ખરાબ સ્ત્રીના જેવું મોટું દુઃખ પણ એકે નથી.

અનુકૂલા ગૃહે भार्या किंतस्य त्वपरैः सुखैः ।

प्रतिकूला गृहे भार्या किंतस्य त्वपरैः सुखैः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:- 'જેના ઘરમાં અનુકૂળ સ્ત્રી છે, તેને જીવન સુખની શી જરૂર છે; અને જેના ઘરમાં પ્રતિકૂળ સ્ત્રી છે, તેને જીવન સુખ શા કામનાં છે ? '

સ્ટેન્લિ કહે છે કે 'સુખી લગ્ન એ જીવનની નવીન શરૂઆત છે, સુખરૂપ અને ઉપયોગી થવાને માટે નવું પ્રારંભ સ્થળ છે; આપણા ગતકાળને તેની સર્વ મૂર્ખાઈ તેમજ ગુન્હા અને ભૂલો સાથે હમેશને માટે આપણો પછવાડે ધણે દૂર મૂકી દેવાની, અને જે ભવિષ્ય આપણો આગળ ખુલ્લું થાય છે, તેમાં નવી આશાઓ, નવી હિમ્મત અને નવી શક્તિથી આગળ ધસવાની એકજ વખત મળતી તે એક મોટી તક છે. સુખી ઘર એ સ્વર્ગનો એક અઢો નમુનો છે; '

જેશક, લગ્ન એ મનુષ્યના જીવનનો સૌથી ઉપયોગી બનાવ છે; તેનાં પરિણામ અત્યંત દીર્ઘ ગામી હોય છે, અને ઘણી વખત તો તેને લીધે માણસના જીવનનું આખું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. લગ્નનાં જીવન બધાં પરિણામ મમે એવાં હશે, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેને લીધે માણસ બદલાયા વગર રહેતો નથી. તેની ખુદ્દિ, તેનું વર્તન, તેનું સુખ, દુનિયાના સંબંધની તેની સમજ અને ભાવના, એ દરેકના ઉપર તેની માઠી અગર

સારી અસર થાઉં ઘણું અંશે થાય છે જ. તેને અંગે એવી જવાબદારી, આશા અને ઉમેદ, કાળજી, શોક, આનંદ, અને ફરજો વળગેલાં હોય છે, કે તે તેના સ્વભાવ અને જીવનક્રમમાં મોટો ફેરફાર કરી નાંખે છે.

લગ્ન જેવો કદી તૂટે નહિ એવો અને ઘણા મહત્વવાળો સંબંધ જોડવામાં લોકો કેટલી બધી બેદરકારી વાપરે છે, કેટલા બધા અજ્ઞાનથી અને કેટલા જોછા અનુભવથી લોકો તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એ નવાઈ જેવું છે. આપણે તો વળી લગ્નને ‘પવિત્ર ગાંઠ’ સમજીએ છીએ. લગ્નને આપણે ઇશ્વરની આજ્ઞાનું અનુસરણ અને ધર્મનું બંધન ગણીએ છીએ. સુધરેલા દેશના લોકો લગ્નને એક કરાર સમાર ગણે છે, તેમ છતાં ધર્મની વિધિ મારફતે એ કરારને પવિત્ર બતાવવામાં આવે છે. આપણાં લગ્ન કાંઈ રીતે રદ થઈ શકતાં નથી; અને તેનાં બંધન બીજા ભવમાં પણ કાયમ રહે છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. તેમ છતાં લગ્નની બાબતમાં આપણા લોકો જેટલી બેદરકારી વાપરે છે, તેટલી સંસારના બીજા હલકા વ્યવહારમાં પણ બતાવવામાં આવતી નથી. આપણા દેશમાં છોકરાંને પરણાવવાનું કામ માઆપને માથે હોય છે, અને દીક્ષગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે છોકરાંનાં સુખ સિવાય બીજાં ધોરણે તેઓ વર્તે છે. લગ્નની બાબતમાં માઆપની દરમીયાનગીરી હાનિકારક છે, અને સ્ત્રી પુરૂષે પોતાની પસંદગીથી વિવાહ કરવાનો વહિવટ સર્વ રીતે સારો જ છે, એવું આ ઉપરથી સમજવાનું નથી. પણ જે બંધન કાંઈ દિવસ તૂટે એવું નથી, તથા જેનાં પરિણામ આખી ઉમ્મર તથા પાછળની પેઢીઓ સુધી પણ પહોંચવાનાં હોય છે, એવાં બંધનમાં એ મનુષ્ય પ્રાણીને બાંધવામાં કેટલી બધી જવાબદારી રહેલી છે, તેનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા સિવાય, ઘણાં માઆપ પોતાનાં બાળકોને તેમની આદ્યાવસ્થામાં જ ફક્ત પોતાના મનોરથ પૂર્ણ કરવા, કે કેમ ગમે તેમ કરી સંસારનો ભાર ઉતારી દેહાવો લેવા, કે પૈસાના લોભથી તેમનાં વિવાહ સંબંધ કરે છે, અર્થાત્ લોકો માંકડું વળગાડીને ઢીંગલા ઢીંગલીનાં લગ્ન કરે છે,

એ ઘણું ખેદકારક છે. પુત્ર પુત્રીનો વિવાહ એ કેવળ આપણી યુખ સા-
હેબીને માટે છે એમ ન સમજતાં દંપતિના સુખાર્ય છે, અને તે ઉદ્દેશ
પાર પડે એવી યોજના કરવાની આપણે માથે જવાબદારી છે, એ માન્યતા
એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂર છે.

યોગ્ય ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી કેવળ સ્વેચ્છાથી વિવાહ સંબંધ જોડ-
નારાં તરણ સ્ત્રી પુરૂષો પણ ઘણી વખત સૌંદર્યથી અંજલિ જઈને, તથા
આકર્ષક પ્રેમના ખંધનમાં પડીને એક બીજાની સાથે લગ્નનો સંબંધ
જોડી દે છે; કેટલાક પૈસાને માટે પરણે છે, તેા કેટલાક કૃણ અને દરજ્જા-
ની લાલચે લગ્ન કરે છે. અમુક પુરૂષ અગર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાથી
આપણી જીંદગી ઉપર કેવી અસર થશે, તેનો તેમને ખીલકુલ ખ્યાલ હો-
તો નથી; પણ તેઓ એમ ધારે છે આપણે એ અવસ્થામાં ટેવાઈશું,
અને નિભાવી લીધા સિવાય છુટકો નથી એવો નિશ્ચયથી વર્તીશું, એટલે
સૌવાનાં સારાં ઉતરશે. કેટલાક માણસો સંતતીની ઇચ્છાથી પરણે છે તેા
કેટલાક અવિવાહિત જીવનની વિટંબણાઓમાંથી મુક્ત થવા માટે, અને
કેટલાક પરણવાના કોડ પૂરા કરવા માટે લગ્ન કરે છે, પણ લગ્ન કરતી
વખતે આગળ પાછળનો વિચાર કરવા યોગ્યતા નથી.

સ્વિકૃતનું એક શાણપણ ભરેલું વચન છે કે જો સ્ત્રીઓ પાશુ ગુંથવાની
કળા શીખવા કરતાં પાંજરાં બનાવવામાં નિપુણતા મેળવવા ઉપર વધારે
લક્ષ આપે, તેા દુનિયા ઉપરથી દુઃખી જોડાંની સંખ્યા ઠમી થાય, એટલે
કે સ્ત્રીઓ પોતાના સૌંદર્ય અને લાવણ્યના પ્રભાવથી પુરૂષોને મોહપાશમાં
નાખવાની, અને તેમનાં મનને આકર્ષણ કરવાની કળા સારી પેઠે જાણે છે,
તેમજ પુરૂષોનું મન હરણ કરી લે એવા ગુણ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ વધારે
કાળજી રાખે છે; પણ પુરૂષોને તે પાશમાંથી છુટવાનું મન ન થાય એવી
લાયકાત મેળવવાની સ્ત્રીઓ જોઈ કોશીશ કરે છે; તેથી જો પુરૂષોનાં
મન વશ થાય, એવા સદ્ગુણ સ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત કરે તેા પરણીને પરતાવાના
દાખલા જોઈ બને, અને ધરસંસાર વધારે સુખરૂપ બની શકે. ધર-

સંસારને સુખી બનાવવા માટે જે ગુણો આવશ્યક છે, તે સામાન્ય મન આકર્ષણ કરવાના, તેને મોહમાં નાંખવાના, અને આંજી નાખવાના ગુણો કરતાં ગુદીજ જતના હોય છે. એક અંધકારે કહેલું છે કે લગ્નની બાબતમાં 'આંખનો સંપૂર્ણ ભરોસો રાખો નહિ, અથવા તેથી મોહ પામો નહિ,' કારણ કે 'લગ્ન હાથ અને આંખથી કરવાનાં નથી, પણ વિચારશક્તિ અને અંતઃકરણની લાગણીથી કરવાનાં છે.' સૌંદર્યમાં કુટંગપણું, અને નિલક્ષણ પ્રકારની બુદ્ધિ શક્તિ એ દુનિયાદારીમાં દીપી નીકળવા માટે ધણું ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ વાત ખરી છે, પણ વિવાહિત દંપતીના જીવનને સુખી બનાવવામાં તો તે ઉચ્ચો દરજ્જે ભોગવતાં નથી. કેટલીક વખત તો 'રૂપ-વતી બાર્યા શત્રુ' એ વચન સાચું થઈ પડે છે. એક શાળા પુરૂષના શબ્દોમાં કહીએ તો 'લગ્ન થતા પહેલાં તો રૂપાળી કનિષ્ઠ, અને ખુશસુરત મુખાકૃતિ બધી વાતે વિનયી થઈ પડે છે; પણ લગ્ન સંબંધ જોડાયા પછી અંતઃકરણ અને ચારિત્ર્ય પોતાનો હિસ્સો માગવા તૈયાર થઈ જાય છે, અને વળી તે થોડા હિસ્સાથી સંતોષ પામતાં નથી.' પહેલી જીત તો સૌંદર્યની થાય છે, પણ ઉમદા ગુણ સિવાય તે જીતનાં ફળ ભોગવી શકાતાં નથી.

ધણી ધણીઆણી વચ્ચેનો સંબંધ ધણો નિકટનો છે. અને તેમને એક બીજા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો પડે છે; તેથી જો જન્મેના હિતનું એકથ થયેલું હોતું નથી, તો એકના હાથમાં બીજાને નુકસાન કરવાની ભારે સત્તા રહે છે. આથી કરીને સ્ત્રીની પસંદગીના સંબંધમાં કિમતી શીખામણ આપવી એ સહેલી વાત નથી. તેમ જાણી લેઈ બહેન નામના ચતુર અને અનુભવી ગૃહસ્થે લગ્ન સંબંધે પોતાના પુત્રને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. "જ્યારે ધર્મશ્રદ્ધાથી તને સંસાર સુખ પ્રાપ્ત થવાનો વખત આવે ત્યારે મોટી હુશિયારી તથા દૂર દૃષ્ટિ વાપરીને તારે માટે સ્ત્રીને પસંદ કરી લેજે; તારા સુખ દુઃખનો આધાર તેની પર છે. જેમ યુદ્ધમાં એક વખત ભૂલ થાય તો તે ફરીથી સુધારી શકાતી

નથી, તેમજ આ તારા આયુષ્યમાંના મુખ્ય કૃત્યમાં જૂલ થાય તો તે ફરીથી સુધારી શકાશે નહિ. તે સ્ત્રીનો સ્વભાવ કેવો છે, તેનાં માખાપની સુવાસવમાં કેવી વર્તણૂક હતી, તે તપાસવાને પ્રયત્ન કરજો. સારા સ્વભાવની પણુ તદ્દન ગરીબ માણસની છોકરી સાથે પરણુતો નહિ, તેવીજ રીતે પૈસાને માટે નીચ કુળની કે કદરૂપી સ્ત્રીની સાથે, પણુ પરણુતો નહિ. જો તેમ કરીશ તો શોકમાં તારી અપકીર્તિ થશે, અને તને પણુ તેણીના તિરસ્કાર છુટશે. કુરૂપ કે મૂર્ખ સ્ત્રી સાથે પરણુતો નહિ. સ્ત્રી કુરૂપ હોવાથી તારી સંતોષી પણુ કુરૂપ થશે, ને મૂર્ખ હોવાથી તારી અપકીર્તિ થશે. મૂર્ખ સ્ત્રી જેવી ત્રાસદાયક સ્ત્રીજ બીજી કાંઈ પણુ નથી, એમ તારા અનુભવમાં આવશે ત્યારે તને ધણુંજ દુઃખ થશે. ”

મનુષ્યે પોતાની ધર્મપત્નીમાં સૌથી પહેલું તો ઉમદા ગુણ અને સારાં લક્ષણ એ જે બાબતોને લગતી યોગ્યતા પ્રથમ તપાસવી જોઈએ. તે જાતે સુદ્ધ, પ્રમાણિક, અને વિશ્વાસપાત્ર સ્વભાવ વાળી હોવી જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણુ તેનામાં સ્વાર્થત્યાગ અને મનોનિમ્મલ તથા આત્મસંયમના ગુણ અવશ્ય હોવા જોઈએ. વળી તે માયાળુ, સમદર્શી, સંતોષી, તથા વસ્તુ મામની ઉજળી બાબતુ તથા મનુષ્ય માત્રના ગુણ જોવાના સ્વભાવ વાળી હોવી જોઈએ. માનસિક ગુણોમાં વિવેકબુદ્ધિ, કળવકળ, અને વ્યવસ્થા, એ અત્યંત કીમતી છે, અને તે ગુણ સ્ત્રીમાં અવશ્ય હોવા જોઈએ. સ્ત્રીની સુંદર આકૃતિ તેના પતિને હમેશાં આનંદ અને સુખ આપે છે ખરી, પણુ તેની તેવી શક્તિ દિવસે દિવસે ધટતી જાય છે; પણુ વિનય અને સારી રીતભાલની મોહક શક્તિ ઠેક સુધી તેવીને તેવીજ રહે છે. તે મને કીધે જીવનની નાની નાની બાબતો અનેક રીતે ઉજળવળ થઈ રહે છે, અને મારું જોતાં જીવન તો નાની નાની બાબતોનુંજ બનેલું છે. તેમાં નાના નાના મતભેદના તથા નાની બાબતો દરગુજર કરવાના પ્રસંગ ઘણા અને છે. વિવાહિત જીવનમાં નૈસર્ગિક બુદ્ધ શક્તિ કરતાં ઉદાર સ્વભાવની તથા નાની નાની જૂસો દરગુજર કરવાની શક્તિની વધારે જરૂર પડે છે.

શૌર્ય અને સાહુત્વના ઉમદા ગુણો કરતાં આશ્રાસન આપવાની, સહાનુભાવ બતાવવાની, સલાહ આપવાની, તથા સહન કરવાની શક્તિ વધારે લાભદાયક થઈ પડે છે. આવી લાયકાત હોય તોજ ગૃહસ્થાશ્રમ સુખી નીવડે છે.

આટલી જાખનો તો સામાન્ય રીતે દરેક લગ્ન સંબંધમાં જરૂરી છે, પણ સ્થિતિ અને ધંધા પરત્વે ખીજા કેટલાક વધારાના ગુણોની જરૂર પડે છે. જે સદ્ગૃહસ્થ મોટો દરજ્જો ભોમવતો હોય છે, અને જેની સ્ત્રીને સંસાર વ્યવહારમાં ઘણી સામાજિક દરજ્જો બજાવવાની હોય છે, તે પોતાની સ્ત્રીમાં જેવા ગુણોની અને જેવી લાયકાતની અપેક્ષા રાખે છે, તેવા ગુણો અને તેવી લાયકાત મહેનત મજુરી કરી પેટીયું મેળવનાર મજુરની સ્ત્રીને માટે બાજેજ કામનાં ગણાશે. પોતાની દેખરેખ નીચેના પેરિશ અગર પરગણાને લગતી જુદી જુદી દરજ્જેમાં ગુંચવાઈ રહેનારા પાદરીની સ્ત્રીને; જેને ઘણા દેશોમાં બટકવું પડે છે, ઘણા સંકટ સહન કરવાનાં હોય છે, તથા પાત વિયોગના ઘણા દિવસ અનુભવવાના હોય છે, એવી સૈનિક અથવા વેપારીની સ્ત્રીને; અત્યંત વ્યવસાયી અને કાર્તિભોભી દરખાસી અગર રાજપુરપત્ની સ્ત્રીને; દિવસનો ઘણો ભાગ ધરતી બહાર કામકાજમાં રોકાયેલા રહેનારા ધંધાદારીની સ્ત્રીને; તથા શરીર પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, અગર ધંધાને સખખે જે માણસને ઘણો વખત ધરમાં ગાળવો પડે છે, એવા માણસની સ્ત્રીને; એ દરેકને જુદા જુદા વિશેષ ગુણોની જરૂર પડે છે. કુટુંબને લગતા ખાસ સંજોગોને ક્ષીધે પણ કેટલાક ગુણોની જરૂર પડે છે. અવિભક્ત કુટુંબના ધીમ વસ્તીવાળા ઘરમાં રહેનારી આર્ય સ્ત્રીના ગુણોની જેવી કસોટી થાય છે, તેવી કસોટીમાંથી પસાર થવાના પ્રસંગ પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્ત્રીઓ ઉપર ગુજરતા નથી; કારણ કે ત્યાં લગ્ન થયું કે તરતજ 'હુતો હુતી' મા ખાપ તથા બાઈબાંધુથી જુદાં રહે છે. જે સ્ત્રીને શોક્યની સાથે દહાડા ગાળવાના હોય છે, અગર જેને સપત્નીનાં ઊંઘરાં ઉઠેરવાનાં હોય છે, તેનામાં કેટલાક ખાસ ગુણ હોય છે, તોજ તેનો ધરસંસાર દીપ્તી

નીકળે છે. આથી કરીને દરેક પુરૂષે સ્રોત્રી પસંદગી કરતી વખતે આ બા-
બાન પણ લક્ષમાં રાખવા જેની છે.

એકંદર રીતે એમ દોઢામાં આવે છે કે સ્રી જે સામાજિક સ્થિતિ
અને સંજોગોમાં ઉછરેલી હોય છે, તેમાં અને તેના ધણીની સ્થિતિમાં જે
બહુ ફેર નથી હોતો, તો તે જોડું સુખી નીવડવાનો ધણો સંભવ રહે છે.
જુદી જુદી કામો વચ્ચેનાં અગર જુદા જુદા રંગની ચામડી વાળા લોકો
વચ્ચેનાં લગ્ન કવચિતજ સુખી ગાઝમ પડે છે, અને જુદા જુદા આચાર
વિચાર વાળાં જોડાંના સંબંધમાં પણ એમજ બને છે. કુલીન અગર શ્રી-
મંત વર્ગનો પુરૂષ હલકા કુળની અગર ગરીબ ધરની કન્યા સાથે લગ્ન કરે
છે, તો બન્નેની રીતમાત, અને આચારવિચારમાં ધણો તફાવત હોવાથી
બન્નેનાં મન મળતાં ધણી મુશીબત પડે છે. બીજી જાતનાં કળેડાં કરતાં
ગુણ અને જ્ઞાનનાં કળેડાં ધણી વખત વધારે દુઃખી નીવડે છે. ગુણ અને
જ્ઞાનની બાબતમાં તો ધણાખરા પરજોડા હિંદુ અને મુસલમાન કળેડા વા-
ળાજ છે એમ કહેવું પડે છે. સ્રી કેળવણીને અભાવે કેળવાયલા છોકરા-
ઓને અમલજ કન્યાનું ઝાંખડું વળગે છે. ગુણવાન પુરૂષને ગુણવાન સ્રી
મળતી નથી. એથી જે સુખ સુધરેલા દેશમાં સ્રી પુરૂષનું જોડું ભોગવી
શકે છે, તે આપણા દેશમાં કવચિતજ જોવામાં આવે છે. ‘શુદ્ધ સુખ’
આપણામાં નહિ સરખું છે. અજ્ઞાન અમળાઓ જ્ઞાની પતિની વાતચિતમાં
જો ભાગ લઈ શકે, તેમના કારવ્યવહારમાં શી મદદ કરી શકે, કે તેમને
શી સલાહ આપી શકે? વિદ્યા વિનોદનો આપણા કુટુંબમાં અભાવ છે. ની-
તિમય કે બુક્તિ માગેના ગાનતાન વડે જે આનંદ અને આત્મોન્નતિ થાય
છે, તે આપણાં દંપતીને ક્યાં મળે છે? બન્નેના ગુણમાં ને વિચારમાં
આશમાન જમીનનો તફાવત હોવાથી તેમનાથી સંસારસુખ
નો પૂરેપૂરો દલાવો લઈ શકાતો નથી, અને ધણી વખત તો તેમના દલાડ
દુઃખમાં જાય છે. વિદ્યા ભણેલી કન્યાને અમલજ વર માથે ભાગે છે, ત્યારે
તેને પણ જોડાએ તેવું સુખ મળતું નથી’ આ સ્થળે એમ પણ કહેવું

પડે છે કે ઉંચા પ્રકારનાં સંસાર સુખનાં ચિત્ર નવલકથાઓમાં વાંચી જે
યુવાન પુરુષ પોતાના ધરસંસારમાં પલ્લુ તેવા સુખની આશા રાખે છે,
તેને નિરાશ થઈ પાછા પડવું પડે છે, અને તેના ચિત્તમાં હમેશાં અસં-
તોષ રહ્યાં કરે છે, તેથી જો તે આડે માર્ગે ના ચઢે તો તેનું સદ્બાળ્ય
સમજવું. આથી કરીને ગુણનાં કમ્પડાં વિષે નવલકથાઓ જે ગરબી બનાવી
છે તે આ સ્થળે અસંગત નહિ ગણાય.

“ કેવું આ કળેડું તે કહેવાય, દેશ કહોને તમે કેવું આ.”

પુરુષ તો બહુયો ને ગણ્યો છે ઘણા ગુમાનિયા;

જીંધિના સ્વભાષા શુદ્ધ બોલાય.

દેશિ૦

ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં ધુમે છે;

જાઈનું તો ચિત્ત ચુલામાંથી.

દેશિ૦

પુરુષ આ પ્રવીણ પૂરો પુસ્તકો રચે છે;

પેલિથી ન પત્ર એ વંચાય.

દેશિ૦

ભાઈ તો સ્વદેશને સુધારવા મથે છે;

જાઈ કહે ‘ હું’ જોઈ’ શી રીત થાય.”

દેશિ૦

પુરુષ ભૂત દોગિનાજ ઘાટમાં રહે છે;

તે તો ઘેર પેલીથી પૂજાય.

દેશિ૦

ભાઈ તો સભામાં જઈ સુભાષણો આપે;

જાઈ જઈ રાજવિયો ગાય.

દેશિ૦

પુરુષ તો પધારે સુધારાની ગંડળીમાં;

પેલિ પાપી મંડળીમાં જાય.

દેશિ૦

ભાઈ તો નશીબનો નકાર કરે મૂળથી;

જાઈ તો ગરોડ પૂડે ધાય.

દેશિ૦

+

+

+

+

છેકજ ન્યાં આવી રીત ભાત મતિ જૂદી છે;

પ્રીત તે શી રીતે રે અંધાય.

દેશિ૦

વાત શું કરે, ને અરે ચિત્ત તે શું એ કરે ?

એક એકને ન જ્યાં સુધાય.

દેશ૦

વિધાયિનોદ કેરી વાત કદી કહાડે પતિ;

બહીલું બહીલું પેલિ જોય ત્યાંય.

દેશ૦

વર્તમાનનીએ વાત એને નહિ ગોઠે;

એની તો જુદીજ છે દુનિયાય.

દેશ૦

x

x

x

x

ગુણનું કળેડું ભૂડું સર્વથી સંસારમાં;

લાલ જોની ના કદી હોલાય.

દેશ૦

+

+

+

x

આની પસંદગી કરવામાં તે જે કુટુંબમાં ઉછરી હોય, તેના આચાર વિચાર, રીતમાત, અને ખાસીયતોની તપાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એ ખાળત તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં શાણપણ નથી. જે કુટુંબનો વસો સારો હોતો નથી, જેનું નીતિનું ધોરણ ઉંચા પ્રકારનું હોતું નથી, અને જેમાં સ્વચ્છંદાચાર અને ઉગાડપણું વધારે નજરે પડે છે, તેમાં ઉછરેલી કન્યા તેવા દુર્ગુણથી ભાગ્યેજ મુક્ત રહી શકે છે. આ કારણને લીધે આપણે અહીં લગ્ન કરવામાં કુળને પ્રધાનપણું અપાય છે તે વહિવટ કાંઈ ખોટો નથી. જે ભૂલ થાય છે તે કુળની સમજના સંબંધમાં થાય છે. કુળની ઉત્પત્તિ જોઈએ તો જે લોકો વિદ્વાન, ખાતા પીતા, સહગુણી કે વિવેકી હતા, તેમજ જે મેમાન પરાણાને પોષતા, કે રાજ્ય સાથે નોકરી વગેરેનો સંબંધ ધરાવતા તેવા લોકો કુશીન ગણાતા જેઓ હલકા કુળમાં કન્યા ઉતારે નહિ, કન્યાનો વિક્રય ન કરે, સાટાં તેખડાંમાં ન પડે, અને ઘેર શાણું આવે ત્યારે એ પૈસા ખરચી નાતગતમાં આપ્યે મેળવે, તેમની ગણના પણ કુળવાનમાં થતી. આવે ઘેર કન્યા આપવી કે ત્યાંની કન્યા લેવી એ ખરેખર ઇચ્છવા લાયક છે. એવા કુળવાનની આશાદ ચાહી સિમાં ધીમે ધીમે ઉપલાં લક્ષણ પસાતાં જ્યાં, તે છતાં પણ તેઓ કુળવાન ગ-

જાતા ચાલ્યા, અને છેવટ ' સાપ ગયા ને લાંસોગ રહ્યા ' જેવું થયું તે છતાં પણ લોકો તેમને કુલીન માનતા રહ્યા એ નવાઇ સરખું છે. કુલીન લોકો દુર્ગુણ આચરતા હોય, વિવેકમાં સમજતા ન હોય, પરાજાને પગ પણ મૂકવા દેતા ન હોય, અને હલકાં કામ કરતા હોય, તેમ છતાં તેમને દુર્ગાવાન ગણવા એ મૂર્ખાઇ છે. તેવા લોકોને કન્યા આપવી, અથવા તેમના ધરની કન્યા લેવી એ દુઃખ અને અપકીર્તિને આમંત્રણ કર્યા સમાન છે. પણ જે ઘર ખર્ચ કુર્ગવાન અને ખાનદાન હોય છે, તેની સ્થિતિ પૈસે ટકે કદાચ સારી ન હોય તોપણ તેના ખાનદાનીના ગુણ નષ્ટ થતા નથી.

શરીરની તંદુરસ્તી ઉપર લક્ષ આપવાની, પણ ખાસ જરૂર છે. લગ્ન મારફતે દરેક માણસે પોતાના કુટુંબની શારીરિક સંપત્તિ ઉતારી નાખવાને બદલ ઉન્નત કરવાની આશા રાખવી જોઇએ, અને ખાસ કરીને કોઇ પેઢીએ ઉતરતો ગંભીર પ્રકારનો રોગ તેમાં દાખલ થઇ જવા પામે નહિ એની તેણે ખાસ કાળજી રાખવી જોઇએ. આવા રોગના ભોગ થઇ પડેલા માણસોએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અને અને અવિવાહિત રહેવું, એ ઉદાપણ બરેલું છે; તે સૌથી ઉંચા પ્રકારનો સ્વાર્થ ભાગ છે. કન્યાનું શરીર ખીજી રીતે પણ નિરોગી હોવું જોઇએ, નહિ તો તેવી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા રોગી થાય છે, અને તેથી કુટુંબની શરીર સંપત્તિ ઉતરતી જાય છે.

આજસુધી ધર્મોપદેશ વર્ગ એવો ઉપદેશ આપતો આવ્યો છે કે પોતાનો વંશ ચાલતો રાખવા માટે છોકરાં પેદા કરવાં એ લગ્નનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે; તેમ છતાં ઉપરની બાબત ઉપર વિશેષ ભાર મૂકેલો જણાતો નથી એ વિચિત્ર છે. એક મનુષ્ય પ્રાણીને દુનિયા ઉપર ઉત્પન્ન કરવું એના જેવું જવાબદારીનું કામ ખીજું એકે નથી; તો પછી તે પ્રાણીની શારીરિક તથા માનસિક સ્થિતિ નિરામય રહે, એવી કાળજી રાખવી એ ઉત્પન્ન કર્તાની મુખ્ય અને ઉઘાડી ધરજ છે, એમાં ખીલકુલ સંશય નથી. માખાપ પોતાનાં

બાળકને માટે જે વારસો મૂકી જાય, તેમાં આવા પ્રકારનો વારસો સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનો છે, અને એ વાત બધાના હાથમાં હોય છે. પુખ્ત ઉમ્મર થતા પહેલાં પરણવું, ઘણાં બાળક ઉત્પન્ન કરવાં, કોઈ સ્વાભાવિક શારીરિક કે માનસિક રોગ અગર ખોડવાળા માણસોએ લગ્ન કરવાં, એ બાળનો કદાચ માબાપના સંબંધમાં તો સુખનાં કારણ થઈ પડતી હશે ખરી, પણ તેનું વેર તેમનાં બાળક ઉપર ત્રાસદાયક રીતે લેવાયા વગર રહેતું નથી. બાળક ને બચપણથી ઉમદા કેળવણી આપવી, તથા તેમની શારીરિક સ્થિતિ વિરોગી અને સ્વસ્થ રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી એ દરેક માબાપની દ્રવ્ય ગણાય છે, પણ બાળકો પ્રત્યેની માબાપની દ્રવ્યની શરૂઆત બાળકના જન્મ પહેલાથી થાય છે, અને લગ્ન સંબંધ જોડતી વખતે તેના પરિણામ રૂપે ઉત્પન્ન થતાં બાળકનાં ભવિષ્ય સંબંધી વિચાર કરવાની વાત ભૂતી જતી જોઈતી નથી. તેવીજ રીતે જેમના ઉદર નિર્વાહ માટે પૂરતો ખર્ચ-ખસ્ત કરી શકાય તેમ ન હોય, તેવાં બાળક પેદા કરવાં એ એક નૈતિક ગુન્હા સમાન છે. દુનિયાની અવનીતિ અને તેમાં રહેલાં દુઃખનાં મૂળ તપાસીશું તો આ એ દ્રવ્ય જો બળવવાની બાબતમાં બતાવવામાં આવતી બેદરકારી છે એ સ્પષ્ટ સમજાશે. મૈથુ આનોડડતું કહેવું વાજબી છે કે જે છોકરાંને થોડા નિશ્ચિત અને થોડા સુખમાં સારી રીતે તમે ન રાખી શકો, તેવાં નાનાં છોકરાંને દુનિયામાં જન્માવવાં એ કંઈ ન્યાય નથી.

ધેણછા અને કેટલોક જાતના રોગ ઓધાને અથવા પેઢીએ ઉતરે છે એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે, અને શાસ્ત્રીય પ્રમાણે મારફતે પણ સિદ્ધ કરી શકાય તેવી છે. તેવીજ રીતે સારાં નરસાં લક્ષણ અને ગુણ દુર્ગુણ પેઢીએ ઉતરે છે, એ વાત જો કે તેટલે અંશે સર્વમાન્ય ઠરી ચૂકી નથી, તેમ છતાં દુનિયાનું અવસોકન કરનારના લક્ષમાં એ વાત આવ્યા વગર રહી નહિ હોય. પાછલા જમાનાના સંજોગોને લીધે જે આચાર વિચાર અને જાગૃત્તીઓ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે, તે પ્રત્યેક કોમમાં સ્વભાવસિદ્ધ થઈ જાય છે, લોકોના સ્વભાવમાં જડાઈ જાય છે; અને તે પાછળના જ-

માનાતા માણસોમાં એકાએક અને સ્વતંત્ર રીતે દેખા દે છે. મનુષ્ય સ્વ-
ભાવના બંધારણના સંબંધમાં આ સિવાય બીજો કોઈ ખુલાસો જડી શક્યો
નથી. આ વિધિ નિરંતર આક્યાં કરે છે; ટેવો અને મનોવિકારોમાં થતા
ફેરફાર સ્વભાવમાં દાખલ થઈ તેમાં જડ થાય છે, અને કેટલેક દરજ્જે
પેઢીએ પણ ઉતરે છે. આ સિદ્ધાંત ખરો માનીએ તો આત્મશિક્ષણની તથા
લગ્ન વખતે સાથીદારની પસંદગી કરવામાં વિવેકથી વર્તવાની મનુષ્ય માત્રની
જે દરજ્જા છે તેના મહત્ત્વમાં મોટો વધારો થાય છે. એનો અર્થ એટલોજ
થાય છે કે આપણે જેમ ચાલીએ અથવા બોલીએ, તેના સંસ્કારની અ-
સર બાબત ઉપર થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ આપણે જેવા હોઈએ
તેવાંજ બાબત પણ થાય છે, અને માઆપનાં લક્ષણ ઘણી પેઢીઓ સુધી
પણ તેમના વંશજોમાં ઉતરે છે.

આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઘણી ધર્મશાસ્ત્રી વચ્ચેનો સંબંધ
વિશ્વાસના પાયા ઉપર રચાયેલો હોવો જોઈએ, અને બન્નેના હિતનું સં-
પૂર્ણ એકત્ર થવું જોઈએ. બન્નેના સ્વભાવ અને ગુણ પણ મજબૂત આ-
વવા જોઈએ: પણ એટલા ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે એક બાગીદાર
ખીખતા સ્વભાવ અગર ગુણનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબજ હોવો જોઈએ, રૂચિ,
ગુણ અને માનસિક શક્તિઓની બાબતમાં વિરુદ્ધતા ધરાવનારાં ઘણી ધ-
ર્મશાસ્ત્રીનાં જોડાં ઘણી વાર વધારે સુખી નીવડે છે. આવા દાખલામાં
એમ બને છે કે પુરૂષનામાં જે જે પ્રકારના ગુણ, રૂચિ, રસમતા અથવા
જ્ઞાનના સંબંધીની ખામીઓ હોય છે, તે સ્ત્રી પૂરી કરે છે; અને જે
બિન્ન રૂચિ વાળાં મનુષ્ય-બેવિષમ પ્રકૃતિવાળી વ્યક્તિઓ હોય તો નિકટના
સહવાસમાં રહેવાથી એક બીજને બેમાલુમપણે પણ અસરકારક રીતે
સુધારે છે.

ખુદિના વ્યાપારમાં મનુષ્યો ખીખતા સહવાસથી જેવા સહાનુભાવ-
ની અપેક્ષા રાખે છે, તેનું ધારણ જુદા જુદા માણસોનું જુદું જુદું હોય
છે. એટલું તો ખરું છે કે જડી ખુદિવાળા માણસોના સહવાસમાં

રહેવાથી કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા માણસની બુદ્ધ કઠિત થતી જાય છે; પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષને જે વિષયનો વિશેષ શોખ હોય છે તે વિષયના સંસ્કાર વાળા આવરણનેજ તે પોતાના હમેશના સહવાસને માટે સર્વોત્તમ ગણે છે એમ હમેશાં જનતું નથી. કેટલાક માણસોને માનસિક ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થતી વખતે, મગજમારીનું કામ કરતી વખતે એકાંતવાસ પસંદ પડે છે; તો કેટલાકને માનસિક પ્રવૃત્તિમાં જોના સહકાર્યની ગરજ પડે છે; અને કામ વખતે તેણીની હાજરીથી તેના ઉત્સાહમાં વધારો થાય છે. કેટલાક પુરુષના સંબંધમાં એવું બને છે કે જો તેમની જોની બુદ્ધિવિષયક અભિરૂચિ તેમનાથી મિન્ટ હોય, અને કામમાંથી પરવારી ન શકે આનંદ પછી જો તે પોતાને જુદીજ દુનિયામાં આવી પડેલા દેખે છે, તોજ તેમને સંતોષ અને આનંદ થાય છે, અને તેજ તેમના મગજને વિશ્રાંતિ આપે છે. આવા સ્વભાવવાળા વિદ્વાનો પોતાની જોના સહવાસ મારફતે પોતાના પ્રિય વિષયના વિચારોને મગજમાંથી કાઢી નાખવાની અપેક્ષા રાખે છે.

આરિચ્ચના સંબંધમાં પણ એમજ બને છે. મિન્ટ પ્રકૃતિવાળાં જો પુરુષો દાંપત્ય ભાવથી જોડાય છે, ત્યારે કેટલીક વખત જે પુરુષ આળસ અને નિરૂત્સાહી હોય છે તે ઉદ્યમશીલ અને ઉત્સાહી થાય છે; ઉદ્વિગ્ન હોય છે તે નરમ અને શાન્ત થાય છે; કંજુસ હોય છે તે ઉદાર થવા શીખે છે, અને ઉગાડ હોય છે, તે નિયમમાં આલવા શીખે છે; ઉતાવળીઓ હેય છે તે સાધવ થવા શીખે છે, અને બીકણુ હોય છે તે સાહસની હિમ્મત કરવા લાગે છે; તેજ પ્રમાણે ઉદાસી અને નિરાશ થઈ ગયેલો હોય છે, તે આનંદી અને ઉત્સાહપ્રતિવાળો થાય છે. પણ જો એકજ પ્રકારની ખામીવાળાં બે જો પુરુષ એકઠાં થાય છે, તો બન્નેના દોષ વધારે દૃઢ થાય છે. બળવાન અને શૂર પુરુષ કામળ અને પ્રેમાળ અંતઃકરણવાળી જોની સાથે લગ્ન કરે, તો બન્નેને ફાયદો છે, અને તેમનું જોડું સુખી નીવડે છે, પણ નબળો અને બાપલો પુરુષ પોતા દેવાની

સ્ત્રીની સાથે જોડાય તો બન્નેને હાનિજ છે; એવા પુરૂષે તો ધીર પ્રકૃતિ-
વાળી પત્ની પસંદ કરવી જોઈએ.

લગ્નના સંબંધથી જોડાયેલી વ્યક્તિઓમાંથી કોઈના વ્યક્તિત્વનો નાશ થાય એ ડહાપણ ભરેલું અગર વાજબી નથી; તેથી દરેકના અધિકારના વ્યાપારને માટે એક ધીમનાથી સ્વતંત્ર અને બિન ક્ષેત્ર રહેલું જોઈએ. બન્ને વિવેકી અને શાણાં હોવાં જોઈએ, બન્નેનો એક ધીમ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ, એ વાત તો પહેલી આવશ્યક છે, તેમ છતાં પણ જો દરેકને પોત પોતાના કામકાજમાં સ્વતંત્રતા ન હોય, અને પ્રત્યેક નાની જરૂરીઆતને માટે પણ જો સ્ત્રીને પોતાના ઘણીની પાસે માગવા જવાની જરૂર પડતી હોય, નાની બાબતમાં પણ સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની તેને છુટ ન હોય, અને પગલે પગલે ઘણીની પરવાનગીની જરૂર પડતી હોય તો તેથી બન્નેનાં મન ઉંઝાં રહે છે, અને તેમનો ધરસંસાર સુખરૂપ નીવડતો નથી. સામાન્ય રીતે પુરૂષને ઘરની બહારનું કામકાજ કરવાનું હોય છે, અને સ્ત્રીને ઘરની અંદરનું કામકાજ કરવાનું હોય છે. તેથી કરીને બહારના કામકાજમાં સ્ત્રી માથું મારે નહિ, અને ઘર ખટકાના કામમાં પુરૂષ વચ્ચે પડે નહિ તો બન્ને વચ્ચેનો સારો સંબંધ સચવાઈ રહે એમાં કાંઈ સંશય નથી. ઘણી બાબતો બન્નેની એકત્ર સલાહ પ્રમાણે કરવાની હોય છે, પણ એકંદર રીતે મોટી બાબતો પુરૂષને માથે પડે છે, અને નાની પણ સંખ્યામાં ઘણી બાબતો સ્ત્રીને કરવાની હોય છે; અને તેથી જો બન્ને શાણાં અને વ્યવહાર કુશળ હોય તો ઘર સંસારનું નાવ શાતપણે આગળ વધે છે.

લગ્નને માટે કંઈ ઉમ્મર વધારે યોગ્ય છે એ પ્રશ્ન પણ વધારે મહત્વનો છે. આ સંબંધમાં કોઈ એક ચોક્કસ નિયમ બાંધી શકાય તેમ નથી. નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ ઘણી મોટી ઉમ્મરે લગ્ન કરવાથી યતા ગેરફાયદા ઉપર વધારે બાર મૂકે છે; અને અર્થશાસ્ત્રકારો વિચાર વખતનાં લગ્નને

વધારે હાનિકારક ગણે છે. પ્રત્યેક માણસ સાધારણ રીતે પોતાની સ્થિતિ અને વૃત્તિ એ બેને અનુરૂપ એવા માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. સાધારણ રીતે સુધરેલા દેશના લોકો વધારે મોટી ઉમ્મરે લગ્ન કરવાનો વહિવટ પસંદ કરવા લાગ્યા છે. પણ ઘણી મોટી ઉમ્મરે-વૃદ્ધાવસ્થાની શરૂઆતમાં-લગ્ન કરવાનો વહિવટ પસંદ કરવા લાયક નથી સુધરેલા દેશમાં લોકો તે ઉમ્મરે લગ્ન કરે છે તે પોતાના આખરના દિવસોમાં ખરા અંતઃકરણથી સલામત લેનારા એક નિકટના સંબંધી જનની ખોટ પૂરી પાડવાની ખાતર કરે છે; અને તે દેશોમાં પુનર્લગ્ન કરવાનો ચાલ હોવાથી તેમના લાયકની આધિક વયની સ્ત્રીઓ પણ મળી આવે છે. આપણા લોકો જીવંત કારણોને લીધે વૃદ્ધાવસ્થામાં પરણે છે. એક તો સંતતિ થવાની આશાથી. અને બીજી ઘડપણમાં બેસી હોય તો તે રોટલા કરી આપે, એવા ચાકરી કરે, અને છોકરાંની વડુઓ અગર બીજા કોઈના ઓશિયાળા થવું ન પડે એ કારણથી લોકો ઉતરતી વયમાં લગ્ન કરવાની લાલચમાં પડે છે. પણ અપણા દેશમાં છોકરીઓને મોટી ઉમ્મર સુધી કુંવારી રાખવાનો ચાલ નથી, તેમજ ઘણી ખરી નાતોમાં પુનર્લગ્નનો નિષેધ છે; આથી કરીને ‘ બીજી થાય વર જોગ, ત્યારે મીયાં થાય ઘર જોગ ’ એવો પ્રકાર બને છે; અને ‘ બુઢાને બાળકી આપી, બાંધે છે મીઠળો મડે, ’ તેથી થોડી મુદતમાં બિચારી નિર્દોષ બાળાને રંડાપો પ્રાપ્ત થાય છે; અને આપણા દેશનો રંડાપો મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક છે. પણ આપણે કળેડાંનાં બીજાં પરિણામ વળી વધારે હાનિકારક છે. વૃદ્ધપતિ યુવાન સ્ત્રીને પસંદ ન પડે એ દેખીતું છે. તે વયે આવે છે, ત્યારે ઘણી ઘણું ખરું તો સંસાર સુખને માટે કેવળ નિષ્પયોગી થયો હોય છે. આવી સ્થિતિમાં સ્ત્રીના મન ઉપર જો નીતિ અને ધર્મનું મજબૂત બંધન નથી હોતું, અને તેને પોતાના કળની લાજ નથી હોતી, તો અમાચાર થવાનો ઘણો સંભવ રહે છે.

“ ખુદો પરણે બાપડી, અમણ્યો બેસે રાજ;

બોજ ઉપાડે બળદીઆ, એ સૌ પરને કાજ. ”

આપણા દેશનાં બાળલગ્ન વળી વધારે હાનિકારક છે. વૃદ્ધ પુરૂષોના લગ્ન તો છુટાં છવાયાં હોય છે, પણ બાળલગ્ન તો ઘેરે ઘેર થાય છે. જે પરણુવું એ સંસારમાં પડવાને માટે હોય, તો સંસાર ચલાવવાની યોગ્યતા આવે એવી વયે પરણુવું જોઈએ. વૈદક શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પચીસ વર્ષની ઉમ્મરના પુરૂષે સોળ વર્ષની સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરવું જોઈએ. તેટલી ઉમ્મર પહેલાંનાં લગ્ન અનેક રીતે હાનિકારક છે. દેશકાળની સ્થિતિ પ્રમાણે જે તેમાં ઘટાડો કરવો જરૂરનો લાગે તો થોડા થોડા પાછા હઠવામાં હરકત નથી; પણ ઢીંગલા ઢીંગલીનાં લગ્ન તો ધિક્કારવા લાયક જ છે, શાસ્ત્રનું પ્રમાણ બોળનારને પણ જણાઈ આવશે કે આર્યાવર્તમાં નાની વયે લગ્નસંબંધ થતો નહિ. સ્મૃતિકારોએ પણ તરણ કન્યા પસંદ કરવાનું કહેલું છે. ‘જે અવિવાહિત કન્યાનું’ શરીર સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થયું હોય, અર્થાત્ જેને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેની કને જ અને તેને તારી સ્ત્રી કર. ’ ‘જે કન્યા અદ્યાપિ તેના બાપના ઘરમાં રહેતી હોય, અને જેનામાં પરણુવાની વયનાં ચિન્હ આવ્યાં હોય, તેની કને જ, અને તેને તારી પત્ની કર. ’ વૈદક શાસ્ત્રમાં પણ પુરૂષને પચીસ વર્ષ પહેલાં અને સ્ત્રીને સોળ વર્ષ પહેલાં લગ્ન કરવાની મના છે. આપણાં શાસ્ત્રમાં જે સ્ત્રીઓનાં લગ્ન સંબંધી ઉદ્દેશ્ય છે, તે સદ્ગુણી સ્ત્રીઓનાં લગ્ન યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીજ થયેલાં છે. લગ્નની વિધિમાં પણ સ્ત્રી પુરૂષે બોલવાનાં જે વચન નક્કી થયેલાં છે, તેમનો ભાવાર્થ સમજવા જેટલી વયે તથા યોગ્યતાએ તે પહોંચવાંજ જોઈએ, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

બાળલગ્નથી જે શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, આર્થિક, અને સામાજિક ગેરફાયદા થાય છે, તે સહેલાઈથી લક્ષમાં આવી શકે એવા છે. બાળલગ્નથી સ્ત્રી પુરૂષના શરીર ઉપર ખાલી અસર થાય છે, એ વાત

અનુભવ સિદ્ધ છે. શરીરનો રાગ વીર્ય છે, શરીરના બધારણનો આધાર વીર્ય ઉપર છે. પણ જો તે વીર્ય નાની ઉમ્મરથી વપરાવા લાગે તો શરીરનો બાંધો નબળો પડી જાય એ દેખીતું છે. કુદરતના નિયમ પ્રમાણે શરીરનો બાંધો બરાબર ખાલી રહે છે, ત્યાર પછી સ્ત્રી સંગ કરવાથી વિશેષ દાનિ થતી નથી; પણ કાચી વયે તેના લતમાં પડવાથી ધાતુ ક્ષીણ થતી જાય છે, અને શરીર કંતાઇ જાય છે; તેથી માણસ આખો જન્મારો અશક્ત રહે છે, અને તે લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકતો નથી. આપણા દેશમાં પહેલાં પચીસ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો રિવાજ હતો, તેથી આપણા પૂર્વજો સશક્ત અને કદાવર હતા. તેઓ લાંબુ અને નિરાગી આયુષ્ય ભોગવી શકતા તેમજ બારે શ્રમનાં તથા પરાક્રમ અને શૌર્યનાં કામ કરી શકતા હાલ તેથી ઉલટું બને છે. આપણાં શરીર નબળાં અને નિર્માલ્ય થઇ ગયાં છે, આપણે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકતા નથી, હુંકા આવરદામાં પણ અનેક મંદવાડનાં ભોગ થઈ પડીએ છીએ, આપણા શરીર ઉપર નુર અને ગુરસો જણાતો નથી, અને આપણે શ્રમ તથા અંગબળનું કામ કરવા માટે અશક્ત તથા નિરસાહી થઇ ગયા છીએ. જો બધાં બાળલગ્નનાં પરિણામ છે. સ્ત્રીઓ પણ જવાન વયે ડાસીઓ જેવી દેખાય છે, અને તે અશક્ત, નિર્માલ્ય, અને અલ્પાયુષી થઇ જાય છે.

બાળલગ્નથી માનસિક શક્તિ ઉપર પણ થોડી અસર થતી નથી. બાળક પતિના અભ્યાસમાં સ્ત્રી આવતી જતી થવાથી વિક્ષેપ પડે છે. સ્ત્રીઓ સાસરે જવા શીખી એટલે તેમને તો અભ્યાસ સમૂળગો છોડવો પડે છે. આથી કરીને પરણેલાં સ્ત્રી પુરૂષની માનસિક શક્તિઓ બરાબર ખીલી શકતી નથી, તેમની બુદ્ધિનો બરાબર વિકાસ થતો નથી. પુરૂષનો અભ્યાસ કદાપી ચાલતો રહે તોપણ અભ્યાસ ઉપર તેનું ચિત્ત એકાગ્ર થતું નથી, તેથી જોઇએ તેવું ધન મળી શકતું નથી. સંસારની જાળમાં પડતાં બહુવા તરફ તેનું દુર્લક્ષ થતું જાય છે, અને જો ભોગજોગે પ્રજા થઇ, તો પછી ઘણાને તો એપડીઓ લઈ નિશાળે બહુવા જવામાં શરમ

અને છે. આવા અધુના અભ્યાસથી માનસિક સંપત્તિમાં કેટલો થોડો વધારો થઈ શકે એ દેખાતું છે. વળી શરીર નબળું પડતું જાય તેથી પણ માનસિક શ્રમ ઘણા થોડા પ્રમાણમાં લઈ શકાય છે અને તેથી આખરે થોડા જ્ઞાનથી સંતોષ માની ઘેર બેસવાની જરૂર પડે છે.

બાળક પતિ સંસારી થાય છે એટલે તે ઘર માંડવા માટે કમાણી કરવાની ફિકરમાં પડે છે. હુન્નરકળાના બરતું શિક્ષણ લીધા પહેલાં તેને અભ્યાસ છોડવો પડે છે, તેથી તે કાર્મ સારી કમાણીવાળા ધંધાને માટે લાયક થઈ શકતો નથી. આજ સુધીના બહુતરથી તેનામાં વેપાર રોજગાર કરવા જેટલી પણ કુશળતા આવી હોતી નથી. આથી કરીને દુનિયાદારીને માટે લાયક થતા પહેલાં તેના ઉપર કુટુંબનું બરણપોષણ કરવાનો બોલો આવી પડે છે. હવે દલકા પગારની ચાકરી પત કરીને તેને જન્મભર બોચીએ કાંકરો મૂકીને કામ કરવું પડે છે, અને કુટુંબના મુજરાન માટે અનેક હવાતીઆં મારતાં છતાં તેનું સંતોષકારક પોષણ તે કરી શકતો નથી. અત્યંત ને અણવાકેશ બાળક સ્ત્રી ધરતું નાવ સારી રીતે ઠેલી શકતી નથી, છોકરાં ઈશાની માવજત કરી શકતી નથી, અને પોતાના ધણીની કમાણીમાં મદદ કરી શકાય, એવું કંઈ કામ તેનાથી થઈ શકતું નથી. બંને ગરીબ માળાપનાં હોય તો તેમને સદાય દોઢાકે દહાડા કાઢવા પડે છે; અને સુખી માળાપનાં હોય, તો તેમની પુણ્યમાં તેમનાથી વધારો કરી શકતો નથી.

બાળપણમાં મૃત્યુની સંખ્યા સૌથી વિશેષ હોય છે, એ આપણે અનુભવથી જાણીએ છીએ. માળાપની પૂરતી સંભાળ વિના કે નિષ્કાળજીથી બાળપણમાં ઘણાં મરણ થાય છે. વળી વરાધ, વાવળી, ઉટાંઠીઈ, સૈયડ, રતયા વગેરે કેટલાક બાળરોગ એવા છે કે જે છોકરાંને ધણીવાર નાશ કરે છે. સાધારણ રોગો, જેની સામે મોટાં માણસ ટકકર ઝીલી શકે છે, તે રોગો પણ ધણીવાર છોકરાંને ધસડી જાય છે. માટે નાની વયે પરણા-

વધવા છોકરીઓને વિધવા થવાના પ્રસંગ ઘણા આવે છે. છેક નાની વયે છોકરીને રંડાપો આવ્યાના દાખલા ઘણીવાર જોવામાં ને સાંભળવામાં આવે છે. એ વખતે ગામમાં ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય થઈ રહે છે, તે છતાં લોકોને સ્મશાન જ્ઞાન નેટલું પણ જ્ઞાન થતું નથી, અને પોતાના દુષ્ટ રિવાજને દૂર કરવાનું મનમાં આવતું નથી એ ખરેખર શોકજનક છે. છોકરીને હસેલી વયથીજ ભવ બગડે છે, અને માખાપને માથે જન્મપર્યંત ધીકતી સગી રહે છે. વિધવા થયા પછી છોકરીના કેવા હાલ થાય છે, અને તેને કેવી રીતે આયુષ્ય વહી છુટતું પડે છે, તે પોતાને આર્ય કહેવડાવવા માગનાર હિંદુ સારી પેઢે જાણે છે. તે બિચારી છોકરીનો ભવ આપો બગડે છે, અને તેના બન્ને પક્ષના સંબંધી જનોના દિલમાં તેની પાતિતનું હમેશાં દુઃખ રહે છે, પણ વળી જો તે છોકરી યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી મન અંકુશમાં નહિ રહેવાથી અનીતિના માર્ગમાં પડે છે, તો બધાંની આખરના કાંકરા થઈ જાય છે, અને અનેક ગર્ભપાત અને બાળ હલાઓ થાય છે. એ બધું પાપ બાળલગ્નને માથે છે; કારણ કે જ્યાં સુધી આપણમાં પુનર્જન્મનો આશ્રવ સર્વમાન્ય થયો નથી, ત્યાં સુધી જનસમાજમાં અનાચારની વૃદ્ધિ થવાનીજ; અને બાળલગ્નનો આશ્રવ ન હોય તો નિદાન બાર ચૌદ કે સોળ વર્ષની અંદરની વિધવાઓ તો જોવામાં નજ આવે. વસ્તી પત્રક ઉપરથી જણાય છે કે બાર વરસની અંદરની બાળ વિધવાઓની સંખ્યા ઘણી ઓટી હોય છે. અને જેમણે પતિના સહવાસનું સૂખ થોડું ઘણું પણ ભોગવ્યું હોય છે, અથવા જે એકાદ બે છોકરાંની મા થઈ હોય છે, તેમનો કામગિરી થોડે અંશે પણ જ્ઞાન્ત થયેલો હોય છે, અને તેમને અવજો માર્ગ ચઢવાની લાલમ ઓછી હોય છે.

નાની કે કાચી વયે જે સંતતિ થાય, તે સંશકત અને દૃઢ નીખજતી નથી. જ્યાં સુધી શરીરના અવયવો પૂર્ણતાને પામ્યા ન હોય, ત્યાં સુધી ગર્ભ પૂર્ણ રીતે વૃદ્ધિ પામી શકતો નથી. એવો ગર્ભ બહાર પડતાંજ કે થોડી સુદતમાં નાશ પામે છે, અને કદી જીવતો રહે છે તો તે તને અને

ગને નિર્માણ રહે છે. કટલીક વાર પ્રસવ થતાંજ બાળક માતાનું મરણ થાય છે, અને ઘણી વાર તે એવા અશક્તપણાને પામે છે, કે વખતે તરણ વયમાંજ તેનું મરણ થાય છે, કે મરના સુધી તે રોગીષ્ટ અને અશક્ત રહે છે. નાની વયના સગંધથી સ્ત્રી પુરૂષ અંતે ક્ષાયતાને પામે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં છોકરાં કીંગ્ડમાં, અશક્ત અને અસ્પાયુષી થાય. એક સાહેબ લોકનું અને એક આપણું, એવાં બે તરતનાં જન્મ-મેષાં છોકરાંનાં કદ અને વજનની સરખામણી કરી જોઈશું તો આ વાતની પ્રતીતિ આપણને ઝટ થશે. વળી આપણા પૂર્વજો બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળતા હતા. તેથી તે સશક્ત અને કદાવર હતા, પણ હાલ આપણાં શરીર કેવાં નબળાં થઈ ગયાં છે ! બાળકજન વડે આલાદ એક પક્ષી એક કીંમણી થતી જાય છે, એટલે તે કદમાં ઘટતી જાય છે, શરીર ક્ષાયતા પામે છે, હિમ્મત અને શૌર્ય ગુમાવી બેસે છે, નિસ્તેજ અને નિર્વીર્ય થઈ જાય છે, શરીરની સાથે મનની શક્તિ પણ ખોઈ બેસે છે, અને એકંદરે એવી પ્રજા મહત્ કાર્યો કરવાને નાલાયક થાય છે. આપણા શુશ્રુતાના વેદક ગ્રંથમાં એક શ્લોક છે કે:—

ગુણ્ણોદશ વર્ષાયામ પ્રાપ્તઃ પञ्चविंशतिम् ।

यथावत्तं पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

जातोवा न चिरंजीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तं बालायां गर्भाधानं नकारयेत् ॥ ૧ ॥

આવાર્થ--જો પચીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો પુરૂષ સોળ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની સ્ત્રીનામાં ગર્ભાધાન કરે છે, તો તે મર્ભ સ્ત્રીના ઉદરમાંજ નાશ પામે છે, અર્થાત્ તેનો આવ થઈ પાત થાય છે, અને જો તે ગર્ભ ઉદરથી બહાર આવવા પામે છે, તો બાળક લાંબી મુદત સુધી જીવી શકતું નથી, અને જો જીવે છે, તો તે નબળા બાળકનું થાય છે માટે અત્યંત નાની ઉંમરની સ્ત્રી પાસે ગર્ભ ધારણ કરાવવો ઉચિત નથી.

આ બધા ઉપરથી આપણી ખાતરી થાય છે કે બાળકમનના ચાલથી આપણા દેશને અનેક રીતે નુકસાન છે. ડોક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ ચાલ આપણા દેશનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે, તે આપણા દેશના ઊપનના મૂળ ઉપર ચઢી બેઠો છે, અને તેના અબ્યુદય અને વિકાસને હરકત કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ વધારામાં દેશની ખરાબીનું આદિ કારણ પણ તેજ છે એમ કહેવું પડે છે.

યુવાવસ્થાના અંકુર કુટતામાંજ જે લગ્ન કરવામાં આવે છે તેની સામે પણ ઘણું સખળ કારણ છે. લગ્નથી ઉત્પન્ન થનારાં બાળકોને માટે પૂરતો બદોબસ્ત કરી શકાય એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં લગ્ન કરવાનું કામ ઊદાપણ બરેલું નથી. દુનિયાનો સાધારણ અનુભવ મેળવ્યા પહેલાં લગ્ન કરી બેસવાથી આગળ જતાં ખત્તા ખાવા પડે છે. પ્રવાસ ચારફતે મળતાં અગર એવીજ જાતનાં બીજાં જ્ઞાન લગ્ન પહેલાં જેટલાં મેળવી શકાય છે, તેટલાં લગ્ન પછી મેળવી શકાતાં નથી.

જનસમાજમાં સ્ત્રીની પદ્ધતી કેવી છે તે વિશે પણ આ સ્થ-
તિ થોડો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. સધળા સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. સ્ત્રી કક્ષ એક ભોગ્ય વસ્તુ છે, અને હુંતે પુરૂષના સુખને માટે, તેના મનને રં-
જન કરાવવા માટેજ પેદા કરવામાં આવેલી છે, તેથી તેના ઉપર પુરૂષની સર્વોપરી સત્તા છે એ ખ્યાલ લોકોના મનમાંથી નીકળી જવા લાગ્યો છે. સ્ત્રીઓને વધારે સ્વતંત્રતા મળવા લાગી છે, અને તેમનામાં સ્વમાન અને આત્માવલંબન તથા સ્વાશ્રયનો ગુણ વધારે દૃષ્ટિએ પડે છે. સધળા સુધરે-
લા દેશોમાં સ્ત્રીઓ પોતાની માલકીની જુદી મીલકત ધરાવી શકે છે, અને તેમની જાતની કમાણી ઉપર તેમનો સ્વતંત્ર હક કબુલ રાખવામાં આવે છે. ‘બળીયાના બે ભાગ’ એ નિયમ સ્ત્રીઓની સાથેના વ્યવહારમાં હાલ સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવતો નથી.

પણ ખેડના સાથ જણાવવું પડે છે કે આપણા દેશમાં એમાં ઉત્કટ પ્રકાર અને છે. આપણા સંસારમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ ઘણી અધમ છે. તેને કોઈ જાતનું માન નથી, અને તેને અજ્ઞાન અવસ્થામાં રાખવામાં આવે છે. કેટલાક વખત સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની પુરષોની વર્તણૂક અત્યંત નિંદ્ય અને તુકસાનકારક હોય છે; પણ આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સંસારના કારવ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ મોટો ભાગ લે છે. સંસારની સ્થિતિ સુધરવા જગડવાનો ઘણો આધાર સ્ત્રીઓ ઉપર છે. સંસાર સુખરૂપ કે દુઃખરૂપ સ્ત્રીઓ વડે નિયંત્રે છે. વળી અમુક દેશમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ કેવી છે, તે ઉપરથી તે દેશની સુધારણાની અગર ઉન્નતિની કલ્પના કરી શકાય છે. વળી આપણો દેશ જે વખતે ઉન્નતિની ટાચે પહોંચ્યો હતો તે વખતે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે જુઓ. પ્રખ્યાત વિદ્વા બાઈ એની બિસન્ટે પોતાના એક બાપણમાં કહેલું છે કે આર્યાવર્તના પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આર્યસ્ત્રીઓનાં જે સુંદર, તેજસ્વી અને ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ર મળી આવે છે, તેવાં બીજા કોઈ ઠેકાણેથી મળનાર નથી. દત્ત સાહેબ પોતાના ‘પ્રાચીન ભારત’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે તે વખતે સ્ત્રીઓને માથે પીડા કરી બંધન નહોતાં. તેમને પડદેનશીન કે અબણ રાખવા, અથવા મંડળમાં તેમની હકદાર સ્થિતિમાંથી દૂર રાખવા કંઈ પણ પ્રયત્ન થતો નહિ. તેમને યોગ્ય દરેક કામમાં અને દરેક જગ્યાએ આપણે તેમને યજ્ઞક્રિયામાં ભાગ લેતી અને મંડળ ઉપર પોતાની અસર પ્રવર્તાવતી જોઈએ... હિંદુ સુધારાના ઉદય કાળથીજ હિંદુ સ્ત્રીઓ માનવંત દશા ભોગવતી; તેમના કળજમાં દોહત રહેતી, અને તેમને વારસો મળતો; તેઓ યજ્ઞમાં અને ધર્મ ક્રિયામાં ભાગ લેતી; તેઓ રાજપ્રસંગે મોટી સભાઓમાં આવતી; પ્રસિદ્ધ રસ્તાઓ ઉપર હમેશાં પોતાના જરૂર વખતે જતી; તેઓ ઘણી વખત તે સમયની વિદ્યામાં નામના મેળવતી, અને રાજનીતિ તથા રાજકાર્યમાં તેમને યોગ્ય સત્તા હતી. અને અગર જોકે યુરોપની અર્વાચીન સ્ત્રીઓની માફક તેઓ પુરષોના મંડળમાં અતિ છુટથી મળતી નહિ, તે

પણ અત્યંત ગુપ્ત વાસ અને ગંધન એ હિંદુ રિવાજ નથી, તે રિવાજ મુસલમાની સાત્તાજ્યના વખત સુધી હિંદુસ્તાનમાં અજાણ્યા હતા, અને હજુસુધી પણ હિંદુસ્તાનના મદારાષ્ટ્ર જેવા ભાગોમાં, જ્યાં મુસલમાનોની સત્તા બહુ અલ્પ હતી, ત્યાં અજાણ્યાજ છે. કાંઈ પ્રાચીન પ્રજા શ્રીઓને હિંદુઓના જેટલું માન આપતી નહિ.....પૃથ્વીની પીઠ ઉપરની બીજી બધી પ્રાચીન પ્રજાઓના કરતાં પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં શ્રીઓને કદાચ વધારે માન મળતું હતું. પોતાના ધણીઓની યુદ્ધિમાન સહચરી, મંસારની મુસાફરીમાં તેમને મિત્ર તથા પ્રિય સહાયરૂપ, ધર્મ ક્રિયામાં તેમની ભગિની, તથા તેમના પવિત્ર ગૃહ સુખના નિદાનરૂપ ગણાઈ હિંદુ શ્રીઓ જૂના વખતમાં માન અને પ્રતિષ્ઠા પામી છે. ગાર્ગી કે મૈત્રેયીના જેવું ગૃહ ગાન તેમને મળે એમ વારંવાર ન બનતું, પણ તેમ છતાં તેમને સામાન્ય જાણતની માહિતી મળતી, તથા તેઓ ગૃહ કાર્યમાં કુશળ થતી. ”

આપણા શાસ્ત્રકારોએ પણ શ્રીઓની યોગ્યતા કેવી મોટી માનેલી છે, તે જુઓ. મનુસ્મૃતિમાં જણાવેલું છે કે **યત્નાયસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ત્વ દેવતાઃ ।** જે કુળમાં શ્રીઓનું સન્માન થાય છે, તે કુળ ઉપર દેવ પ્રસન્ન રહેછે; પણ જે કુળમાં શ્રીઓનું સન્માન થતું નથી, તે કુળની તમામ યત્ત આદિ ધર્મ ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે. વળી ‘ શ્રી એ ધરની લક્ષ્મી છે ’ તથા જ્યાં શ્રીઓને સુખ મળતું નથી ત્યાં લક્ષ્મીનો વાસ હોતો નથી. ‘ શ્રી એ પુરુષનું અર્ધુ અંગ છે ’ એ વગેરે વચનો પણ શ્રીની પ્રતિષ્ઠાનું માન કરાવે છે. કબીર સરખા ભગવદ્ભક્તનું પણ વચન છે કે:—

નારિયૌકું નિંદો નહિ, નારી નરકી સ્થાન ।

જિસ સ્થાનીસે પૈદા હુવે ભીષ્મ રામ હનુમાન ॥

હવે અગાઉ એ પ્રત્યેક દેશની ઉન્નતિને પ્રતિબંધકારક અને દેશહિતને મોટા ધોડકા પહોંચાડનાર છે, અને શ્રીઓ રાજ્યનું અર્ધુ અંગ છે; એ જો

બાળતા એટલા સ્પષ્ટ છે કે તે બદલ ઉદાપોહ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વ્યક્તિ વિષયક સુખ એક બાબતે રાખીને સમય રાજ્યના હિત તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો સ્પષ્ટ દીસશે કે જો તે દેશની માતાઓજ અગ્નિરૂપી કી-ચડમાં નિમજ્જ થયેલી હશે, તો તેમની પ્રજા હીનબુદ્ધિ નિપજ્જનારજ એમાં કંઈ નવાઈ નથી, અને તે પ્રજા જોવા જઈએ તો તે રાજ્યનું બાવી અંગ અથવા સ્તંભ છે, તેથી તે દેશની કળા ક્ષાણુ થવાનીજ એ પણ સ્પષ્ટ છે. વળી રાજ્યના હિતની દૃષ્ટિથી જોઈશું તો પુરૂષોના શિક્ષણ કરતાં સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ વધારે મહત્વનું છે. કારણ કે પાછળની પ્રજાને ઉન્નતિને માર્ગે સદાચવાનું કામ સ્ત્રીઓના હાથમાં છે, અને તેમણે આપેલા શિક્ષણની અસર કદી નાશુદ થઈ શકતી નથી. શુદ્ધાચરણી, ભક્તિમાન, સુદૃઢ અને શાણી માતાના આચરણની અસર બાળકો ઉપર કેટલી બધી થાય છે, તેની પૂર્ણ કલ્પના કરી શકાતીજ નથી. અગ્નિ માતાને પોતાનાં છોકરાંની પ્રકૃતિને દૃઢ અને મજબૂત કેવી રીતે બનાવવી તેનું બીલકુલ જ્ઞાન હોતું નથી; તે છોકરાંના મનોવિકારને જુદાજ પ્રકારનું વલણ આપે છે, તેમના વિચારને સાંકડા બનાવે છે, અને તેમને ઉન્નતિના માર્ગની દિશા બતાવી શકતી નથી. પણ સુશિક્ષિત સ્ત્રી પોતાના ધણીતા સુખમાં મોટા વધારો કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની પ્રજાને પણ સુધારે છે.

કહે તેપોલીયન દેશને, કરવા આબાદાન;

સરસ રીત તો એજ છે, દો માતાને જ્ઞાન.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સાકૃત્ય.

જીવંતીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે, મનુષ્યને શોભા આપે એવી વર્તણૂક સ્થિર-સ્થાપિત-કરી દેવી; અને દેહ તથા આત્માને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવી, - એટલે મનોવૃત્તિઓ, નિવેક બુદ્ધિ, અંતઃકરણ અને આત્મા ખુબ ખીલીને પૂર બહારમાં આવે, તેમ કરવું જોઈએ; ત્યારે જ જીવંતી સફળ થઈ સમજવી, અને મનુષ્યાવતારનું ત્યારે જ સાર્થક થયું જાણવું. ખીજી બંધી ચીજો એ મહાત્મા ઉદ્દેશના અંગભૂત ઉપચાર અથવા સહાયક સાધન જાણવાં, તેથી હવે સિદ્ધ થાય છે કે માણસને જે હાલતમાં રહેવાથી ઘણી, મોજમઝા માણવાની મળે છે, તે સ્થિતિ પામે એટલે તે પાર પડ્યો એમ ન જાણશો; જે કામથી તેને ઘણી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેનો જન્મારો સફળ થયો, એમ ન જાણવું; જે સ્થિતિથી તેને ઘણી જ સત્તા અથવા મોટો દરજ્જો મળે છે, તેથી તે તરીપાર ઉતર્યો એમ ન ધારવું; વળી એતેજાકથી તે આબરૂની ખુશખોમાં ગરક થઈ જાય અથવા કીર્તિની કલગીથી તે સુશોભિત થઈ રહે, એટલે તે કૃતકૃત્ય થયો, એમ ન જાણવું; પણ જીવંતીની જે હાલત વડે ભરપૂર મદદ અને માણસાઈ ખીલી નીકળે, અને ઘણામાં ઘણું લોકોપયોગી કામ થઈ શકે, તથા માણસજાત પ્રત્યેની ફરજો બજાવી શકાય, તે હાલત અને તે જીવંતીને આશીર છે; એ જ જીવંતીનો હેતુ-ઉદ્દેશ છે; અને એમાં જ જીવંતીનું સાર્થક છે એમ સમજવું. ખરી વાત છે કે દ્રવ્ય એ દ્રવ્યની રીતે એક દમદાર, કૌવલદાર ચીજ છે; પણ બુદ્ધિ એ પણ એક શક્તિ છે; જાહેર હિમ્મત પણ એક શક્તિ છે, અને નીતિ તથા સહયુગ પણ સમર્થ વસ્તુઓ છે; અને એ સર્વે દ્રવ્યના બંડાર કરતાં મોટી અને ઉમદા શક્તિઓ છે, આખા મનુષ્ય-સમુદાયમાં જે માણસો સૌની નજર ખેંચે છે; જેઓ જન સમૂહના નાયક

છે, જેમના વિચારને પ્રજા સર્વ પ્રકારે માન્ય કરે છે; જેઓ ખરેખરા ઉપયોગી અને તરી પાર ઉતરેલા નર છે; તે બહુધા શ્રીગંત પુરષો છે, એમ ધારણા નહિ. જેઓ મણી જેવી ઉજ્જવળ વર્તણૂકને ટેકથી ગાળી રહેલા છે; જેમણે પોતાના અનુભવને કેળવીને તેનો સારોદ્ધાર કર્યો છે; જેઓ સહયુક્ત અને નીતિની ઉન્નાતિમાં સદા ઉન્નત થઈ રહેલા છે, તેવાજ નર પોતાની જીંદગીનું સાર્થક કરે છે, અને જનમંડલનું કલ્યાણ કરે છે; તેઓ પોતાના પ્રાકૃતિક ગુણોને કેળવીને તેમાં આનંદ માને છે; જે સુંદર સંધિઓ તેમના હાથમાં આવે, તેમને તેઓ વહી જવા નથી દેતા, અથવા તેમને તેઓ ખરાબ કામમાં ન વાપરતાં, તેમનો સારો ઉપયોગ કરે છે, અને તેમાંજ તેઓ નિમગ્ન રહે છે; પોતાની શક્તિ અને સાધનોનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવામાં પોતાની જીંદગી ગુજરવાથી તે સદા સુખશાન્તિ ભોગવે છે; અને એવો નર ગમે તેવો ગરીબ, નિર્ધન કે મુશ્કેલ હોય, તોપણ તેને કેવળ સંસારિક સુખવાળા માણસ ઉપર લેશ માત્ર પણ અદેખાઈ આવતી નથી. એવા સુખીઆ જગીરદારો તથા લક્ષ્મી ઉપાસકોને તે ધનના કાથળા અને કાઠીઓ જેવા ગણીને તેમના ઉપર તિરસ્કાર ની નજરથી જોઈ શકે છે.

આ ઉપરથી ફતેહ એટલે શું તે સમજાય છે. માત્ર પોતાના અંગત ક્ષાપ્તની આકાંક્ષા પૂરી કરવી, એ કંઈ ફતેહ નથી. પૈસો એકઠો કરવો, મોટામાં મોટી પદવી મેળવવી; વિદ્વતા, બાપણ કરવાની છટા, અથવા રાજ્ય કૌશલ્યને માટે પ્રખ્યાત થવું, એટલામાંજ ફતેહ સમાએલી નથી. આમાંની કોઈને બધી વસ્તુઓ મળે, તો પણ વાસ્તવિક રીતે જીંદગીમાં ફતેહ મળે નહિ. નીતિ બાજુએ મુકીને મેળવેલો પૈસો, ખટપટથી મેળવેલાં માન, અથવા મોકાપયોગી કામને બદલે માત્ર પોતાનો ક્ષાપ્ત સાધવામાં વાપરેલી વિદ્યા અને રાજકૌશલ્ય, એ કંઈ ખરી ફતેહનાં લક્ષણ નથી. લક્ષ્યામાં લક્ષ્ય એટલું કહી શકાય કે તે મેળવનારે થોડાં બામની ફતેહ મેળવી છે. પૂર્ણ ફતેહ તો આપણી શક્તિ અને તકનો સાથી સરસ ઉપયોગ

કર્મથી મળે છે. થોડી બુદ્ધિ અને થોડી તકવાળો માણસ પોતાનાં સાધનોનો એવો સારો ઉપયોગ કરી શકે કે તેનાથી બમણી બુદ્ધિ અને વધારે તકવાળા માણસ કરતાં પણ તે મનુષ્યવર્ગનું વાસ્તવિક રીતે વધારે બલુ કરી શકે; માટે વધારે બુદ્ધિ અને વધારે સાધનોવાળા માણસ કરતાં તેને વધારે ફતેહમંદ ગણવો જોઈએ. જીંદગીનું સાર્થક કરવામાં તેણે પોતાનાં સાધનોનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કર્યો છે, કારણ કે પોતાનાથી બમણાં સાધનોવાળા કરતાં તેણે મનુષ્યવર્ગની વધારે ઉન્નતિ કરી છે, અને તેમ કરવામાંજ તેનું 'ઉદ્દાપણ સમાયતું' છે. એક મહાશયે કહ્યું છે કે સોનું મેળવવા કરતાં ઉદ્દાપણ મેળવવું વધારે સારું છે; કારણ કે હીરા માણેક અને ઝવેર કરતાં ઉદ્દાપણ ચઢતું છે, અને તેની સાથે સરખામણીમાં દુનિયાની બીજી બધી વસ્તુઓ નિર્માલ્ય છે.

આપણે અનુભવથી જાણીએ છીએ કે દુનિયાદારીમાં સાફલ્યનો આધાર બુદ્ધિ અને સંપત્તિના કરતાં સદ્વર્તન ઉપર વધારે રહેલો છે. બેશક, કેટલાક તેજસ્વી દાખલા આ નિયમની સર્વમાન્યતા સંબધી શંકા ઉત્પન્ન કરાવે છે; કારણ કે કેટલાક દુર્ગુણ અને દુષણથી કલંકિત થયેલા માણસો પણ સંસારમાં નામના મેળવી જાય છે; તેમ છતાં એ સિદ્ધાંત ખેટો છે એમ કોઈનાથી છાતી ડોકીને કહી શકાય તેમ નથી; અને જેમ જેમ સુધારાનો પ્રવાહ વધારે આગળ વધતો જશે, તેમ તેમ એ સિદ્ધાંત વધારે ખાતરી બરેલી રીતે માન્ય થતો જશે. સંયમશીલપણું, એટલે ખાધા પીધામાં નિયમિતપણું, ઉદ્યોગશીલપણું, સાચવટ, કરકસર, સ્વાશ્રય, અને આત્મસંયમ, એ શુભો વડેજ મનુષ્ય જાતનો મોટો ભાગ નિરાધાર સ્થિતિમાંથી તીકણી સંપન્ન અવસ્થાએ પહોંચી શકે છે; અને જે પ્રજાઓમાં આ શુભ બહોળા વિસ્તારમાં પ્રસરેલા હોય છે. તે પ્રજાઓજ આમળાજતાં આપાદ થવા પામે છે. દેવયોગ, અને સંજોગ બળને લીધે કેટલાક વખતે કુપાત્ર માણસો દુનિયામાં ફાવી જાય છે ખરા; તેથીજ રીતે કોઈ દેશનાં હાલ પાણી સ્રાવે હોય, વેપારને માટે કોઈ અનુકૂળ પ્રદેશ હાય આવીજાય,

અથવા વેપારમાં સારા પોત્તાર પડી જાય, તો તે દેશના અબ્યુઝનો માર્ગ સુગમ થઈ જાય; અથવા તો રાજ વહિવટમાં ગેરવ્યવસ્થા અગર અધેર હોય, અગર ખટપટ, પ્રપંચ અને છગકપટને લાગ મળે તો કોઈ કોઈ કો મ, અગર વર્ગને દ્રવ્ય સંબંધી અણુધાર્યો લાભ મળી જાય ખરો; તેમ છતાં પરિણામે તો ચોખ્ખી રીતે જણાઈ આવ્યા વગર રહેતું નથી કે જે દેશના લોકો ઉદ્યોગશીલ હોય છે, અને ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ ધરાવતા સહ-ગુણો ધરાવતા હોય છે, તે દેશની પ્રજા બીજા દેશની પ્રજાઓ ઉપર સર-સામ બોગવે છે. શુદ્ધ આચરણ એ પ્રાચીન રોમની ચઢતીનું મુખ્ય કારણ હતું, અને જ્યારે તે પાયા દોઢળો થયો, ત્યારથી તેની અવનતિનાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં. રાજકર્તાઓની મૂર્ખાઈ અને ઉડાકપણાની સામે ક્રાન્સ દેશની મોટાંમનુ રક્ષણ કરનાર તે દેશના ખેડુત વર્ગના સંગીન, કરકસર ભરેલા અને ઉદ્યોગ વિપયક ગુણ છે.

માણસ ગમે એટલો બુદ્ધિશાળી હોય, તોપણ જો તેનામાં બુદ્ધિની સાથે સદ્વર્તન ન હોય તો ત્યાંસુધી તેનામાં કંઈજ લાયકી નથી, અથવા તેની કંઈજ કિંમત નથી એમ ગણવું જોઈએ. તે લાખો રૂપિયા કમાય તો પણ જો સદ્વર્તન વગરનો હોય, તો તે ગરીબ જ છે એમ સમજવું, અને તે પોતાના પૈસાને લીધે પોતાની જાતને તેમજ દુનિયાને વધારે નુકસાન કરતાં થઈ પડે છે. બ્લેકીએ જુવાન માણસોને બોધ આપતાં કહ્યું છે કે: " પૈસાની કંઈ જરૂર નથી, હુશિયારીની કંઈ જરૂર નથી, કાર્તિની કંઈ જરૂર નથી, અને તન્દુરસ્તીની પણ કંઈ જરૂર નથી, પણ માત્ર સદ્વર્તન એટલું જ જરૂરનું છે, અને તે આપણને બચાવે છે. જો સદ્વર્તન રાખી આપણે આપણો બચાવ ન કર્યો, તો નકી નરકે વાસ થવાનો. તેજ પ્રમાણે આર્દર્શિન હ્યુમરે કહ્યું છે કે: ' દેશની આબાદી તેની બહોળી આવક પર, તેના કિસ્લાની મજબુતી પર અથવા તેનાં જાહેર મકાનોની સુંદરતા પર આધાર રાખતી નથી; પણ તેની વસ્તીમાં કેળવણી, ગાનવાળા અને સદ્વર્તન વાળા કેટલા માણસો છે, તે પર રાખે છે. દેશનું ખર્ચ કિત, ખર્ચ

જેર અને ખરી સત્તા તેમાંજ રહેલાં છે.’

વળી સહર્તનના કેટલાક ખાસ ફાયદા વિચાર કરવા યોગ્ય છે. પ્રથમ તો સહર્તન એ એક જાતનું બંડોળ છે. જ્યારે તમને વારસામાં પૈસા ન મળ્યા હોય, ત્યારે સદ્ગુણ એ તમારો ખરેખરો પૈસો છે પૈસા હોય કે ન હોય તો પણ જીવાન માણસને સદ્ગુણ પૈસાની ખરી ગરજ સારે છે. નાણાંથી લોક તમારી પર ઇતિહાસ રાખશે નહિ; ધંધામાં જોડાતો ઇતિહાસ એકલાં નાણાંથી રહેશે નહિ. પુષ્કળ દ્રવ્ય હોયતો વેપારીની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ વિષે ઇતિહાસ આવે, પણ તેની નીતિ કેવી છે, તેની કંઈ પૈસાથી ખાત્રી થાય નહિ, તેની પાસે દ્રવ્ય હોય, એટલા પરથી એવી જામીનગીરી મળતી નથી કે તે જીતું નહિ બોલે, દુગરો નહિ, અથવા છેતરપંડી નહિ કરે; પણ સહર્તનથી જામીનગીરી મળે છે કે તે તેમ કરશે નહિ, ફ્રેન્ચ બાપામા એક કહેવત છે કે ‘સોનાના કંઠેરા કરતાં સારું નામ ઉત્તમ છે.’ દુનિયામાં ફતેહમંદ નિવડેલા માણસોને એમજ જણાયું છે. કોઇ માણસ સારી નીતિ, સારો સ્વભાવ અને સારી રીતભાત એ બધા વગર જેટલો આગળ વધી શકે, તે કરતાં એ બધું હોય તો વધારે વધી શકે. સાથી અગત્યનું તો સારી નીતિ છે. સારી રીતભાતથી થોડો વખત કામ ચાલે ખરું, તોપણ આખરે ખરે અવસરે સારી નીતિ વગરનો માણસ બાગી પડે છે.

સાચવટ રાખીને માણસ વત્તે તો માત્ર વ્યવહારિક ગુણથી પણ ચાલે. મિરાઓએ એક વખત કહ્યું હતું કે ‘જો દુનિયામાં પ્રમાણિકપણું ન હોય, તો પૈસો કમાવાના સાધન તરીકે પણ તે શોધી કાઢવામાં આવે.’ દુનિયાના મોટા ભાગની ફતેહ અને તેના સુખનો ધણામાં ધણો આધાર સહર્તન ઉપર હોય છે; કારણ કે તેના વડે સુખનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવા જેવી લાયકાત આવે છે, તેને લીધે ઘરસંસાર સુખી અને સ્થિર થાય છે, અને સંબંધમાં આવનારા માણસો તરફથી માન મળે છે, તથા તે લોકો આપણા જિ-

પર ઇતખાર રાખે છે, કેટલીક વખત એમ પણ દીઠામાં આવે છે કે દુર્ગુણી લોકો પૈસે ટકે વધારે મુખી હોય છે, પણ એટલું તો ખરું છે કે દરેક ધંધામાં ફતેહનો ઘણો આધાર ઇતખાર ઉપર એટલે લોકોના આપણા ઉપર વિશ્વાસ એસે તેના ઉપર હોય છે. આ સદ્વર્તન સિવાય લોકોનો વિશ્વાસ મેળવી શકતો નથી.

મહત્ત્વાકાંક્ષાના જે ઉંચા અને વિકટ માર્ગ ઉપર ફક્ત થોડાજ માણસો ચઢી શકે છે, તેમાં વિલક્ષણ બુદ્ધિની વધારે જરૂર પડે છે, એ વાત જો કે ખરી છે, તેમ છતાં તેનાં પણ બારીક અવલોકન કરવાથી જણાશે કે દુનિયામાં જે માણસો વધારે ઝળકી નીકળે છે અને વધારે ફતેહમંદ નિવડે છે, તેમના સાદૃશ્યનો આધાર વિલક્ષણ અગર અસાધારણ પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિ કરતાં, મનોભંગની અસાધારણ દૃઢતા, અડગ હિમ્મત, અશ્રાન્ત ખંત, અને તેમાંથી ઉદ્ભવતી કાર્યશક્તિ, તેમજ મળેલી તકોનો સૌથી સારામાં સારો ઉપયોગ કરવાની આવડ, કળવિકળ અને વિવેકબુદ્ધિ, એ બધાના ઉપર વધારે હોય છે, અને આ બધા ગુણ સદ્વર્તનની સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે.

ફતેહ મેળવવાના સવાલમાં કેળવણી કેટલી ઉપયોગી છે તેનો જુવાન માણસોને બરબર ખ્યાલ હોતો નથી. શાળામાં કે પાઠશાળામાં જવું એને જ તેઓ કેળવણી સમજે છે; પણ શાળા કે પાઠશાળાના સંબંધ વગર પણ કેળવણી મળે છે, એ તેઓ જાણતા નથી. વેબ્સ્ટરના અભિપ્રાય પ્રમાણે 'જુવાનિયાઓને સારી ટેવ અને રીતબાન શીખવવાને તેમનો સ્વભાવ મુધારવાને તેમનું મગજ ખીલવવાને, અને બિવિષ્યના તેમના પોતાના કામકાજમાં ઉપયોગી નિવડવાને તેમને લાયક કરવાની ધારણાથી જે બોધ અને જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેનું નામ કેળવણી છે.' આ કે પુરુષના ખરા ગુણ બહાર લાવવાની અને ખીલવવાની રીત એજ કેળવણી છે, એક માણસ કોમેજમાં ઐચ્યુએટ થયો હોય તોપણ તેને કંઈ કેળવણી ન મળી

હોય, અને બીજો જુવાન માણસ કકો પણ ન બહુયો હોય તોપણ તે સારી પેઠે કળવાયલો હોય, એટલે કે તેણે કરવાના કામમાં ઉપયોગી થવાને તે વધારે લાયક થયો હોય.

કામથી માણસ ઘડાય છે; કામ મગજ અને અંતઃકરણ એ બન્નેને સુધારે છે. શાસ્ત્ર અને કળાનું જ્ઞાન પણ કામ કરવાથી વધે છે. વળી ઉચ્ચપદ મેળવવાની વખાણવા યોગ્ય આકાંક્ષા રાખનાર દરેક જુવાને યાદ રાખવું જોઈએ કે માણસ કળવિકળથી વધારે પ્રતેહમંદ નિવડી શકે છે. કળવિકળ એટલે સ્વાભાવિક શક્તિ, મેળવેલી શક્તિ અને તક એ બંધાનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરવાની આપડ, અથવા કુનેહ થોડી બુદ્ધિવાળો પણ કળવિકળવાળો માણસ નેટલું કરી શકે, તેટલું તેનાથી દશધણી બુદ્ધિવાળો પણ કળવિકળ વગરનો માણસ કરી શકે નહિ. કળવિકળ સાધારણ બુદ્ધિપર એવી હાથચાલાકી કરે છે, કે તે ખરી માનસિક મોટાઇને લકાવી પાડે છે, અને એ વાત સાબિત કરી આપે છે કે ‘જડપવાળો માણસજ શરત જીતે, અને મજબુત માણસજ લડાઈ જીતે એ વાત ખરી નથી.’ વળી માણસને દુનિયામાં વ્યવહારોપયોગી કામ કરવાને, લાયક બનાવવાને શાળા કે પાઠશાળાના કરતાં કળવિકળ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. કળવિકળવાળો જુવાનિયો પોતાની જીંદગી ખેતરમાં કે કારખાનામાં, ગામડામાં કે જંગલમાં, ગમે ત્યાં શરૂ કરે તોપણ તેનામાં ઉંચી ધારણાની સાથે કળવિકળ હોવાથી તે કતોહ મેળવે છે. શું કરવું એ બુદ્ધિ જાણે છે; તે કેમ કરવું એ કળવિકળ બતાવે છે.

કળવિકળવાળા માણસને વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળો માણસ ગણવાની ઘણા જણ ભૂલ કરે છે, એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈજ નથી. કળવિકળવાળો માણસ મુશ્કેલીઓ દૂર કરે છે, અને દેખીતી રીતે દેવતાઇ કતોહો મેળવે છે, તેથી વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળા માણસ જેવો દેખાય છે. સાધારણ બુદ્ધિના માણસે પ્રતેહ મેળવી શકે છે, એવી બાજોમાં વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળા હાર ખાય છે,

એ વાતજ દેખાડે છે કે જ્યાં વિલક્ષણ યુદ્ધ હોવાનું ધારવામાં આવે છે ત્યાં તે હમેશ હોતી નથી; પણ ઉંચામાં ઉંચી બુદ્ધિવાળો માણસ શું કરવું એટલું નહિ પણ કેમ કરવું એ પણ જાણે છે અને આ પ્રમાણે તેની વિલક્ષણ બુદ્ધિના એક અંગ તરીકે તેનામાં કળવિકળ પણ હોય છે.

જેને લોકો કીચી નજરે અથવા સાધારણ સમજ કહે છે, તેમાં બહુ કરીને કળવિકળ કરતાં વધારે અર્થ રહેલો હોતો નથી. ખરી વસ્તુ, ખરે વખતે અને ખરી જગ્યાએ કરવાને કળવિકળ આપણને શક્તિમાન કરે છે. તે આપણને આસપાસની બાબતોને લાયક બનાવે છે, અને આસપાસની બાબતોને આપણા લાયક બનાવે છે.

કળવિકળ એ એકજ શક્તિ નથી પણ ઘણી શક્તિઓનું મિશ્રણ છે. જેનામાં કળવિકળ હોય છે તેનામાં બીજી શક્તિઓ પણ તેની સાથેજ હોય છે, અને દુનિયામાં એ શક્તિઓ પોતાની ફરજ કેવી સ્થિતિમાં બજાવે છે તેનું ખારીક જ્ઞાન પણ હોય છે. ‘માણસનું નરીય તેના પોતાના હાથમાં છે’ આ વાત જેના સમજવામાં આવે છે તેનેજ કળવિકળથી કહેવા મળે છે. એક જુની કહેવત એવી છે કે ‘જે માણસ જાત મહેનતથી મોટાઇ પામ્યો નથી તે કદી મોટાઇ પામશે નહિ’; તેમજ મહેનતુ અને કળવિકળ બાળા માણસને સાધારણ તક સિવાય બીજા કશાની જરૂર પડતી નથી. કારણ કે કીટાએ કહ્યું છે તેમ બુદ્ધિ વગેરે સંબંધી જે સારી સારી વાતો કરવામાં આવે છે તે અર્થ વગરનો લવાશે છે. ‘દરેક માણસ પોતાની તક અને ઉદ્યોગ પ્રમાણે જોયો થવાની પોતાની મરજી હોય તેવો થઇ શકે.’ આ વાત સમજી ધ્યાનમાં રાખી એ જીવાન માણસને માટે ખાસ અગત્યનું છે. દરેક માણસે પોતાની ચઢતી પોતાની મેળે કરવી જોઇએ એ વાત તેના સમજ્યામાં નહિ આવી હોય તો મળેલી તકનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરવામાં તેની કળવિકળ નિષ્ફળ નિવડશે. વળી સ્વાભાવિકબુદ્ધિ વગેરે સંબંધી સાધારણ લોકોના બૂઝ બરેલા વિચાર તેણે પોતાના મનમાંથી કાઢી નાંખવા જોઇએ.

ના તેના વિચાર એવા હશે તો દુનિયાની બધી કળવિકળ તેણે મેળવી હશે અમર તેને મળી હશે તોપણ તેને કંઈ શયદો થશે નહિ.

ગુવાન માણસો ફતેહને 'નસીબની વાત' કહેવાનું પસંદ કરે છે. 'નસીબદાર માણસ' 'ખરો નનાબદાર' 'નસીબની વાત છે' એ વગેરે બોલ ઘણા જણને મોઢે સાંભળવામાં આવે છે. તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે ફતેહમંદ માણસ પોતાની ધારણા ઇરાદા કે ગોઠવણ વગર ફક્ત અકસ્માતથી ફતેહમંદ નિવડે છે. તેને ફતેહ મળવાનું વાસ્તવિક રીતે કંઈ કારણ હોતું નથી. તેને ફતેહ મળી એ તેની યોગ્ય અને ખતીલી મહેનતનું પરિણામ નથી. આ કેવો ભૂલ ભરેલો વિચાર છે! દુનિયામાં નસીબ જેવી કોઈ ચીજ છેજ નહિ નિયમ અને વ્યવસ્થાથી ચાલતી આ દુનિયામાં નસીબ હોઈ શકેજ નહિ. જો દુનિયાનું રાજ્ય સલાવનાર પરમેશ્વર હોયજ નહિ, અને બધે અવ્યવસ્થા ચાલતી હોય તો દુનિયામાં નસીબ જેવી ચીજ હોય ખરી, પણ જ્યારે જગતનો નિયંત્રક પરમેશ્વર છે, ત્યારે તો નસીબને માટે કંઈ જગા રહેતી નથી. સાધારણ રીતે ગુવાન માણસો નસીબ એ શબ્દ પૈસા મળવાના સંબંધમાં વાપરે છે, પણ જો નસીબ ખરેખર હોય તો તેથી જેમ માણસ પૈસાદાર થાય તેમ ડાહ્યો અથવા વિદ્વાન કેમ ન થાય? જો નસીબ હોય તો કોઈ માણસ માત્ર અકસ્માતથી પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની, મહાન રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ અથવા પ્રસિદ્ધ સેનાધિપતિ કેમ ન નિવડે. જ્યારે એવો વખત આવશે કે ઉઘોગી ભીખ માગશે અને આજસુને ઘેર પુષ્કળ પાક આવશે, કરકસરીઓ માણસ ગરીબ બની જઈ અનાયાત્રમમાં રહેશે અને ઉઝાડ તવંગર થઈ મહેલમાં રહેશે, મિતાહારી દુઃખ અને મંદવાડ ભોગવશે અને છાકટા તથા ખાઉધરા તંદુરસ્તીમાં અને ચેતનાશ્રમાં રહેશે; સદ્ગુણી માણસ દુઃખી થશે તથા શિક્ષા પામશે, અને દુરાચરણી વખાણશે અને રાજ્ય મેળવશે, ત્યારેજ માત્ર સમજદાર માણસ નસીબ માનવાની સાધારણ ભોલકાની ગાંઝાંધને ખરી માનશે. માટે નસીબ માનવાના એવદૂરી ભરેલા અને ખોટા વિચારને જવા

હો અને ફતેહ મેળવવાને હાડકાં નમાવી કામ કરો !

વળી કળવિકળવાળા માણસમાં વ્યવહારોપયોગી ડહાપણ હોય છે તેથી ફતેહ મેળવવાના સાધન તરીકે સંપૂર્ણતાની આવશ્યકતા તે એકદમ સમજી શકે છે. ડોક્ટર જોન્સને કહ્યું છે કે જે કામ કરવું યોગ્ય છે તે સારી રીતે કરવું યોગ્ય છે. આ નિયમ પૂરતી રીતે પાળવાથી માણસની કળાકૌશલ્ય અને વિદ્યામાં ઘણો વધારો થયો છે. વાસ્તવિક રીતે અને ઝડપથી આગળ વધવાને માણસે દરેક કામ સંપૂર્ણ રીતે કરવું જોઈએ. પણ અડધું કામ કરવાની રીત ઘણી સાધારણ છે. આલી શકે એવું કામ કરીને, એટલે થયું હવે ચાલશે એવું માનીને ઘણા જણ સંતોષ માને છે, અને દુનિયામાં ઘણાજ યોગ માણસો ફતેહમંદ નિવડે છે તેનું કારણ આજ છે. એટલું યાદ રાખવા જેવું છે કે દશ કામ અડધાં કરવાં તેના કરતા એક કામ સંપૂર્ણ રીતે કરવું એ વધારે ફાયદાકારક છે. જે બાબત આપણે જાણતા હોઈએ તે સંપૂર્ણ રીતે જાણવી જોઈએ, જે જ્ઞાન મેળવવું તે સંપૂર્ણ રીતે મેળવવું, અને પહેલી ચીજ પૂરી કર્યા પછી બીજી ચીજ હાથમાં લેવી નહિ. સેમ્યુઅલ બજન્ટે કહેતો કે ‘ માણસનો ધર્મો ગમે તે હોય તો પણ તે ધર્મમાં એટલું થવાનો તેણે ચલન કરવો જોઈએ. ’ સંપૂર્ણતા મેળવવાનો ચલન કર્યાથી બધી શક્તિઓ કસાય છે, અને એક બીજા સાથે લગીમગીને પોતાનું કામ પૂરેપૂરું કરે છે. પરિણામ એ થાય છે કે મગજની શક્તિઓ એક સરખી રીતે ખીલે છે એટલુંજ નહિ, પણ શરીરનો દેખાવ પણ સારો થાય છે. ઇશ્વરે જે કંઈ યોગ્યું આપ્યું હોય તેનાવડે મગજ અને અંતઃકરણને ઘણામાં ઘણો ફાયદો આપવા માટે દરરોજના કામમાં સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા રાખવી એના જેવું બીજું શું ચઢાવા લાયક છે ? જો કે ઘર ઘણું નાતું હોય અને પૈસાથી મળતાં શોભાનાં સાધન તેમાં બીલકુલ ન હોય તોપણ સફાઈ, વ્યવસ્થા, સંભાળ અને જે વસ્તુઓ હોય તે ગોઠવવાની આવડ એ બધાથી તે એવું પવિત્ર દેવમંદિર જેવું લાગે છે કે ઘરનો મહેનતુ ઘણી પોતાનું કામ કરી રહ્યા પછી સાંજે ઘર

તરફ આકર્ષાય છે. પણ જે જીવાનિયો પોતાના ધંધા કરતાં પોતાને ઉંચો ગણતો હોય તેને સંપૂર્ણતા મળી શકશે નહિ, જે તે ખેતી કે વેપાર કરવો હલકો ગણતો હોય અને ખેતર કે દુકાન છોડીને સરકારી હોદ્દાની નોકરી લેવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો સમજવું કે તે નિષ્ફળતાના રસ્તાપર ચાલે છે. ધંધો ઉંચો નીચો ગણવાની આવી જૂઠા કરનારને ફતેહ મળે એ અશક્ય છે. ફતેહમંદ નિવડેલા પુરુષોનાં ચરિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પોતાના કામને તેઓ કદી હલકું ગણતા નહિ. પોતાના ધંધાને હલકો ગણવાથી જેમ ફતેહ મળવામાં વાધા પડે છે તેમ પોતાની હલકી ઉત્પત્તિથી શરમાવાથી પણ પડે છે. નિરાશિઆ નથી સ્વર્ગનો દરવાજો ખુલ્લો થાય છે એટલુંજ નહિ પણ આ દુનિયામાં પણ ફતેહ મળે છે. કહ્યું છે કે ' વિનાશકાળે વિપરિત ખુદ્દિ ' આ કહેવત ધર્મ સંબંધી બાબતોને વિશેષ રીતે લાગુ પડતી દશે તોપણ તે દુનિયાદારીના કામકાજને લાગુ પડતી નથી એમ નથી. પોતાના ધંધાથી અથવા પોતાના ગરીબ સંબંધીઓથી શરમાવું એ એક એવા પ્રકારની જુદા છે કે જે શ્રેષ્ઠતા મેળવવામાં આડે આવે છે. ટોચે ચઢવાનો ઉમદા રસ્તો પકડવાને જે મોટું અને જિદાર મન જોઈએ, તે એવા સોંકડા વિચારના માણસમાં હોતું નથી.

એકાગ્રતા એ સંપૂર્ણતાનું ખીલું સ્વરૂપ છે; અને અવલોકન કરવાની ટેવ પણ જીંદગીની ફતેહને માટે ઘણી જરૂરી છે. પણ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે અવલોકનમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારની દૃષ્ટિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્યાં એકલી આંખ જોતી હોય છે ત્યાં જોવાના ફરિયામથી જાનવરને જેટલો ફાયદો થાય છે તે કરતાં માણસને વધારે થતો નથી. ' હજી માણસની આંખો તેના મસ્તકમાં હોય છે ' એવી સર્વોત્કૃષ્ટ કહેવત ચાલે છે તેનો અર્થ એવો છે કે ફરેક વસ્તુ જોવામાં હજી માણસ પોતાની દૃષ્ટિ વાપરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની સર્વ શક્તિઓ વાપરે છે, અને તેથી જીંદગીનું બની શકે તેટલું બધું સાર્યક કરે છે. અવલોકન

કરવાની શક્તિ દરેક ધંધામાં અવશ્યની છે. એ શક્તિત હોય તો માણસને વ્યર્થ બાથોડિયાં મારવાં પડે છે. જો એ શક્તિ તેનામાં જન્મથી ન હોય, અથવા થોડી અને નબળી હોય તો, જેમ બાળ નબળા શક્તિઓને ખીલવવામાં આવે છે તેમ તેને પણ ખીલવવી જોઈએ. જેમ ખંતથી બાળ ટેવો હમેશને માટે પડી જાય છે તેમ બારીક અને નજર ધાત્રીને અવલોકન કરવાની ટેવ પણ ખંતથી મડયા રહેવાથી પડી જાય છે.

બારીક અને હમેશ આલાક રહેતી અવલોકન કરવાની શક્તિવડે જ્ઞાન અને બુદ્ધિ નિરંતર વધ્યાં જાય છે. દરેક કામમાં સામા માણસનું લક્ષણ સમજી લેવાની અગત્ય છે, અને તે પણ અવલોકનથી સાધ્ય થાય છે. અવલોકન કરવાની શક્તિવાળો માણસ પોતાની આસપાસ આવતી દરેક બાબત જાણે અંતર્જનથી સમજી જતો હોય એમ સમજી જાય છે, અને માણસો તથા વસ્તુઓને ક્યારે અને ક્યાં ઉપયોગમાં લેવાં એ જાણે છે. અને તે જે બોલે છે તે મુદ્દાસરજ બોલે છે. આથી કરીનેજ શાસ્ત્રવેતાઓનો મત એવો છે કે બાળકોને કેળવણી આપવામાં તેમની અવલોકન શક્તિ ખીલવવા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે માણસ પોતાના શરીર અને મન બન્નેની આંખો ઉઘાડી રાખે છે તેને એક વર્ષના અનુભવથી આંખો બંધ કરીને ચાલનાર દશ વર્ષમાં મેળવે તેના કરતાં વધારે જ્ઞાન મળે છે. ખરું વ્યવહારોપયોગી ડહાપણ જો કે અનુભવથી ધડાયા વગર મેળવી શકાતું નથી, તોપણ દુનિયામાં પુષ્કળ માણસો એવા હોય છે કે જે બ્રહ્મા ગણાવા જોઈએ એટલી ઉમ્મરના હોય છે, તેમ છતાં અજ્ઞાન હોય છે. આ વર્ગમાં ન ગણાવાનો દરેક માણસે નિશ્ચય કરી રાખવો જોઈએ.

ફતેહને માટે દૈતાનો ગુણ પણ ધણો ઉપયોગી છે. દૈતાવાળો માણસ થોડી બુદ્ધિવાળો હશે તોપણ દૈતા વગરના પણ વધારે બુદ્ધિવાળો માણસ કરતાં વધારે કામ કરી શકશે અને તે પોતાના કામને વધારે આગળ ધકેલશે. એક જૂની કહેવતમાં કહ્યું છે કે તારા

કામને ધકેલ, પણ તારું કામ તને ધકેલે એમ થવા દષ્ટા નહિ, 'બકસ્ટને જણાવેલું છે કે 'જેમ હું વધારે જીવું છું તેમ મારી વધારે માત્રી થતી જાય છે કે નબળા અને મજબૂત, મોટા અને નાના, એ બેગેરે માણસ અને માણસ વચ્ચેના મોટા તફાવત દઢતા, અથવા અડગ નિશ્ચયને લીધે થાય છે. એક વખત નિશ્ચય કરવો ને પછી ફતેહ મળે કે મરણ નિપજે તોપણ ડગતું નહિ.* આ દુનિયામાં જેટલું થઈ શકે તેટલું આ ગુણથી થઈ શકે છે. ગમે તેટલી બુદ્ધિ હોય અને ગમે તેવી તક હોય, પણ એ ગુણ વગરનું એ પશુ પ્રાણી માણસ ગણાશે નહિ.' જીંદગીના દરેક કામમાં દદ નિશ્ચયની ખાસ જરૂર પડે છે. પોતાનું કામ કરવામાં દરેક માણસને બીરે અડચણો અને હરકતો સોમવી પડે છે પોતાની જીંદગીનું કાર્ય કરવામાં નાસીપાસી અને મુશ્કેલીઓમાંથી કાઢી આતલ રહેતો નથી. આવે વખતે તેમનો ખરો મિત્ર દઢતા છે; અને જો તેને બોલાવવામાં આવે તો તે જરૂરને પ્રસંગે અવશ્ય મદદ કરે છે. મનમાં સાધારણ નિશ્ચય કરવામાં આવે તેથી કંઈ મુશ્કેલી દૂર થતી નથી. દદ નિશ્ચયથી મુશ્કેલીની સામે થવાય છે ત્યારેજ દબાઈ રહેલું સામર્થ્ય જાગૃત થાય છે.

પણ નિશ્ચય અને સામર્થ્યની સાથે ખંતથી મચ્છા રહેવાનો ગુણ અવશ્ય હોવો જોઈએ. ખંત વગરના જીવાનો પોતાનો ધંધો વારંવાર બદલ્યા કરે છે, અને સહેલે અને ટુંકે રસ્તે પૈસાદાર થઈ જવાની ધારણામાં ફેરે છે. જે ધંધો તેઓ કરતા હોય છે, તેને માટે તેઓ સાફ બોલતા નથી. પોતે કરતા હોય તે સિવાયના બીજા બધા ધંધા તેમને વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય લાગે છે. આવી તરેહનાં બી પુરૂષો દુનિયામાં દરેક પગલે મુસીબત ભોગવે છે. તેમને દરેક ધંધાના કે કામના તાત્કાલિક ફાયદા

❖વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રારબ્ધ મુક્તમ જનાન પરિત્યજન્તિ ॥

ઓછા જણાય છે, તેઓ ખત રાખી પોતાના કામમાં મગ્યા રહેતા નથી, પણ કોઇ બારી શોધી કાઢી તેમાંથી નીકળી જવાનું શોધતા ફરે છે, પણ તેઓ એટલું જાણતા નથી કે ‘ઉતાવળે આંખ પાકતા નથી.’

દૃઢનિશ્ચય અથવા ઇચ્છાબળ અને કળવકળ એ બે ગુણ એકજ માણસનામાં સાથે સાથે દીઠામાં ઓછા આવે છે, અને ઘણી વખત હંચા પ્રકારનું ઇચ્છાબળ કળવકળના ગુણને નુકસાનકર્તા થઇ પડે છે. દૃઢનિશ્ચય વાળા માણસનામાં અડચણોને ઝોળંગી જવાનો અને મુશીબતોની સાથે બાથ બીડવાનો ગુણ હોય છે, અને એ ગુણ કળવકળ અને યુક્તિ તથા નમ્રતાથી કામ કાઢી લેવાના ગુણનો પોષક નથી. કેટલાંક કામ દૃઢનિશ્ચય વડે કરવાનાં હોય છે અને કેટલાંક યુક્તિ અને કળવકળથી સિદ્ધ કરવાના હોય છે; અને માણસની ફતેહનો ઘણો આધાર પોતાના ગુણ અને પોતાની શક્તિઓનો સમયાનુસાર ઉપયોગ કરવાની શક્તિ ઉપર રહે છે. પણ જો માણસનામાં દૃઢ સંકલ્પ અને મજબૂત ઇચ્છાબળની સાથે કળવકળના ગુણનો સંયોગ થયો હોય, અને તેની સાથે તે હંચા પ્રકારની વિવેકબુદ્ધિ અથવા પાટી સમજ ધરાવતો હોય, તો પછી તેનામાં હંચા પ્રકારની વિવક્ષણ બુદ્ધિ ન હોય. તોપણ તે દીપ્તી નીકળ્યા વગર રહેતો નથી. કેટલીક જાતના ઉદ્યમમાં બીજા માણસોના ઉપર દાબ રાખવાની તેમને સમજવાની કામ લેવાની તથા તેમના ઉપર અમલ ચલાવવાની જરૂર પડે છે, જુદા જુદા વર્ગના અગર કોમેના લોકોનાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ જતાં હિતનું સમાધાન કરવાનું હોય છે; અથગઅથડી ઉભી કર્યા સિવાય ગુચ્છવણ બરેલું કામ પાર પાડવાનું હોય છે; અને એ બધા સંજોગોમાં આવા ગુણોનો સંયોગ બહુ કીમતી થઇ પડે છે. જે માણસનામાં એવા ગુણનો સંયોગ થયેલો હોય છે, તે હમેશાં પોતાનું ધાર્યું કરી જાય છે, છતાં કોઇ તેની સાથે વિરોધભાવ ધરાવતો નથી; અર્થાત્ તે અજાત શત્રુ હોય છે. પોતાનું ધાર્યું કરી જવું પણ કોઇને માઠું લગાડવું નહિ, એમ કરવામાં ઘણી ચતુરાઈ જોઈએ છીએ. સામા ઘણીની દલીલોમાં જોટલું વાજખીપણું હોય તેટલું

એકદમ કબુલ રાખીએ, અને સ્વભાવ તથા રીતભાત, વિનયશીલ તથા સંન્યતા ભરેલાં રાખીએ તો વિરોધનું શમન થાય છે, સામા ધણીના મન ઉપર આપણા દૃઢ નિશ્ચયનું દબાણ લાગતું નથી, અને તેના મનમાં આપણા પ્રત્યે આદરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિરોધી ગુણોનો સંયોગ એ કેટલાક માણસોનાં જીવનની ફતેહનું મુખ્ય કારણ હોય છે. દાખલા તરીકે સારો સ્વભાવ એ સૌથી વિશેષ ઉપયોગી અને સુખકર ગુણ છે; પણ તેજ ભલમનસાધ જ્યારે કોઈ માણસનું ખાસ પ્રવર્તક લક્ષણ હોય છે, ત્યારે સાધારણ રીતે તેનામાં દ્રઢતા, ચોક્કસપણું, કાર્યશક્તિ અને વિવેકમુદ્ધિ એ બધું ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. પણ જ્યારે એમ નથી હોતું, ત્યારે તેના જેવો ફતેહમંદ બીજો કોઈ માણસ નિવડતો નથી. તેમજ જે માણસ સામા માણસના દોષો તરફ લક્ષ આપે છે, અને ગુણો તરફ દૃષ્ટિ કરતો નથી, તેના તરફ દુનિયા પણ તેવુંજ વર્તન ચલાવે છે; અને જે માણસ બીજાના ગુણ તરફ જોવાની ટેવ રાખે છે, તે સહેલાઈથી લોકપ્રિય નિવડી શકે છે.

દરેક માણસના લક્ષમાં આવતું હશે કે મિલનસાર અને માયાળુ સ્વભાવવાળા માણસને કોઈ દુસ્મન હોતું નથી, અને હોય છે તો તે પણ પોતાનો વેરભાવ સહેલાઈથી વિસરી જાય છે; તે લોકોની પ્રીતિ સહેલાઈથી સંપાદન કરી શકે છે; તેની સંસાર યાત્રા સરળ અને નિર્વિઘ્ન થઈ શકે છે; અને વિશેષમાં તેની ગંભીર પ્રકારની ખોટો તરફ લોકો આંખ આડા કાન કરે છે. જે અયોગ્ય આચરણ સાધારણ માણસની પ્રતિષ્ઠાને ધોડકો પહોંચાડનાર ગણવામાં આવે છે, તેજ જો સુશીલ અને મળતાવડા સ્વભાવવાળા માણસને હાથે થયું હોય, તો લોકો તેને ક્ષાંતબ્ય ગણી તેના તરફ દુર્લક્ષ કરે છે; અને બીજા વધારે ઉંચા પ્રકારના અને સંગીન સહગુણો કરતાં આવા સ્વભાવને લોકો વધારે કીમતી ગણે છે. કારણ કે ધણી વખત આપણા દીકામાં એવું આવે છે કે કેટલાક માણસો એકલપેટા હોઈ આત્મરંજન અને સ્વાર્થનિષ્ઠ મોજશોખમાં ગુલતાન રહેતા હોય છે, તેઓ

જીવન સંબંધી ઉંચી ભાવના ધરાવતા હોતા નથી, તેમનું જીવન ધોરણ અને ઉદ્દેશ વગરનું હોય છે, તેમને કર્તવ્યપરાયણતાનું કંઈ બાન હોતું નથી. તેમજ તેમનામાં સ્વાર્પણના ગુણનો અભાવ હોય છે, તેમ છતાં તેઓ પોતાની સાથે સંબંધમાં આવનારા માણસો સાથે તોછડાઈથી વર્તતા હોતા નથી, ક્રોધને મારું લાગે એવું બાપણ કદી કરતા નથી, તેમજ ખીજની ચાલ અલગતના સંબંધમાં અભિપ્રાય બાંધવામાં અગર દર્શાવવામાં બહુ ઉંચુ ધોરણ અદલ કરતા નથી, અને પોતાના આનંદી અને મળતાવડા સ્વભાવને લીધે બધાને આનંદી અને સુખી બનાવી શકે છે. ખીજ કેટલાક માણસો ખીજનું બહુ અને કલ્યાણ કરવા હમેશાં તત્પર રહેતા હોય છે, કર્તવ્યની ખાતર પોતાના વખત, દ્રવ્ય અને ખુદ્દિનો વ્યય કરવામાં પાછી પાતી કરતા હોતા નથી, પણ તેમનો સ્વભાવ એવો કડક અને તોછડો હોય છે કે તેમને કોઈ અંતરના ઉમળકાથી અહાતું નથી, અને તેમને ખીજના દોષ તરફ દૃષ્ટિ કરવાની વધારે ટેવ હોય છે. આ બધાને લીધે આવા માણસો કરતાં પ્રથમ ખતાવ્યા તેવા માણસો વધારે લોકપ્રિય નિવડે છે, અને લોકોની વાહ વાહને પાત્ર વધારે થાય છે.

તેજ પ્રમાણે આપણો અનુભવ સાખ પૂરે છે કે કળવકળના ગુણની ગેરહાજરીને લીધે પ્રતાપી, ખુદ્દિશાળી, ટીખળી, અને મહત્વાકાંક્ષી પુરુષો દુનિયાદારીમાં આગળ પડી શકતા નથી. તેમનામાં સામા માણસનું મન મેળવી લેવાની આવડ નહિ હોવાને લીધે તેઓ ખીજ ઓછી ખુદ્દિવાળા માણસોના જેટલા પણ દીપી નીકળતા નથી. વિવક્ષણ ખુદ્દિવાળા માણસો લોકોને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડે છે, તેમની ખુદ્દિના પ્રભાવથી લોકો અંજાઈ જાય છે, અને થોડે ઘણે અંશે તેઓ ઉંચો દરજ્જો પણ ભોગવી શકે છે, પણ તેમની ખુદ્દિજ તેમને વિધનકર્તા થઈ પડે છે; અને જે માણસો વિવેકી કળવકળવાળા, અને સારા સ્વભાવવાળા હોય છે, તે થોડી ખુદ્દિથી પણ લોકોના મન ઉપર સત્તા ભોગવી શકે છે. ડૉક્ટર જોન્સને એક વખત એવું કહ્યું હતું કે ' જેમ અવિવેકી કામ કરવાનો કોઈને હક નથી, તેમ

અવિવેકી બોલ બોલવાનો પણ નથી, જેમ કાષ્ઠને પાડી નાખવાનો આ-
પણુને હક નથી, તેમ તેના પ્રત્યે તોછડાઇથી વર્તવાનો પણ નથી ' આ-
વાત ધ્યાનમાં રાખીને દુનિયામાં બધાં માણસ વતેં તો દરરોજના સંસા-
રિક અને વ્યવહારિક કામકાજમાં કેટલો અધો ફેર પડે ! કેટલાક માણસો
વાતચિત કરવામાં ઘણા કુશળ હોય છે; તે લોકો પોતાની બુદ્ધિ અને પો-
તાના જ્ઞાનના પ્રતાપથી લોકોને આનંદની સાથે બોધ આપવા માટે સંપૂર્ણ
રીતે લાયક હોય છે; પણ જે તેનામાં બીજાની અધિકૃત મસ્કરી કરવાની,
ટીખણ કરવાની, અને સામાને માહું લાગવાની પરવા નહિ કરતાં જે હોય
તે મોઢા ઉપર કહી નાંખવાની ટેવ હોય છે, તો તેની વાતચિત વેરનાં
બીજ રોપે છે, તે દુશ્મન ઉભા કરે છે, અને લોકો ધારે છે કે તેનામાં
બીલકુલ ઠરેલપણું નથી, તેથી તે વિશ્વાસ અને જવાબદારીના મોટા હો-
દ્દને માટે નાલાયક ઠરે છે. કાષ્ઠ પાર્લામેન્ટનો ઉમેદવાર છટાદાર બાપણુ
મારફતે પોતાના પ્રતિપક્ષીની ચેષ્ટા કરી અગર તેના ઉપર ટીખણનો વર-
સાદ વરસાવી સભામાં વાહવા મેળવતો જણાય છે, પણ તેજ વખતે તેની
સામેની દુશ્મનાવટમાં વધારો થતો જતો હોય છે, અને તેની ઉન્નતિના
માર્ગમાં અડચણો ઉભી થતી જાય છે. જે કાષ્ઠ વફીલ પોતાની દલીલો
યુક્તિપૂર્વક રજૂ કરવામાં કુશળ હોય, પણ જે તેની રીતભાત તોછડી હોય,
તે પોતાના પ્રતિપક્ષી તરફ ઉઘાડો તિરસ્કાર બતાવતો હોય, અથવા
તો પોતાના પક્ષનું બ્યાજબીપણું સિદ્ધ કરવા માટે હદ ઉપરાંતનો જુસ્સો
બતાવતો હોય, તો તેથી શ્રોતાઓના મન ઉપર ઉલટી અસર કૃત્યન્ન થાય
છે, અને તેઓ તેના બોલવા ઉપર લક્ષ નહિ આપવાનો નિશ્ચય કરતા
જાય છે. કેટલાક માણસો મોટા ગણાવા માટે વધારે કાંફાં મારે છે, ત્યારે
વધારે હલકા પડતા જાય છે. કેટલાક વખત બેવખત નહિ જોતાં, અને બીજા
લોકોની રૂચિ તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતાં, ફક્ત પોતાની જ વાત આગળ ધર
ધર કરે છે, તેથી લોકોને તેમના બોલવાનો અને તેમની સોખતનો કંટાળો
આવે છે. કેટલાક લોકોનો અહંકાર તેમના બીજા ઉમદા ગુણોને ઢાંકી નાં-

ખે છે, કળવકળના ગુણના અભાવને લીધે મધ્યમ વિચારવાળા માણસ ઉદ્ધત અને ઉછાંછળા ગણાય છે અને ખરેખર પ્રેમાળ અંતઃકરણ વાળા માણસો પણ જ્યાં જાય છે ત્યાં વેરભાવને જન્મ આપે છે ; તેજ પ્રમાણે ખરેખરા સ્વદેશ પ્રેમી માણસો ઢાંગી અને કાર્તિ લોભી ગણાય છે; અને વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળા માણસો પણ દુનિયામાં નામ કાઢી શકતા નથી. યોગ્ય સમયે, યોગ્ય પુરૂષોની સમક્ષ ઘટિત વાત કહેવી એટલામાં જ કળવકળનો ગુણ આવી જાય છે એમ સમજવું નહિ. કેટલીક વાતો ઢાંગી મૂકવા જેવી હોય છે, તો કેટલીક ભરફ ફક્ત આડકતરી રીતે ધસારો કરીને જ અટકવાનું હોય છે. તેથી કંઈ વખતે કેવું અને કેટલું બોલવું અને કંઈ વાત છુપાવી રાખવી, એની આવડ જોનામાં હોય છે, તેજ લોકોનો માનીતો થઈ શકે છે.

માણસની શક્તિઓમાં એ ગુણ સૌથી ટ્રેષ્ઠ તો નથી જ, પણ એ વણા કીમતી છે, કારણ કે તેને લીધે માણસ પોતાની શક્તિઓનો સૌથી સારો ઉપયોગ કરી શકે છે; અને તેનામાં જે ખામીઓ હોય છે, તે એને લીધે ઢંકાય છે. એ ગુણ ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિ એ બેની સરહદ ઉપર આવેલો છે. આત્મસંયમ, મિલનસાર સ્વભાવ, અને બીજાઓની લાગણીઓ તરફ ઉદારભાવથી જોવાની સહૃદયતા, એ વગેરે ગુણોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. બીજાઓના સ્વભાવ સમજી જવાની શક્તિ એ પણ એનું એક અંગ છે.

એ ગુણ ઘણી વખત પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધારે ખીલેલો માલમ પડે છે; અને જોનામાં એ ગુણ હોય છે, તે બીજી ઉમદા શક્તિઓ અવશ્ય ધરાવતોજ હોય છે, એમ પણ બનતું નથી. સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસોમાં પણ એ ગુણ દીક્ષામાં આવે છે, અને ઘણી વખત તો તેને લીધે ફક્ત વિનય અને સભ્યતામાં વધારો થાય છે, પણ ‘વિનય એ મોટું વશીકરણ છે, એ ન્યાય પ્રમાણે તે ગુણવાળો માણસ સમાજમાં સારી આખર મેળવી શકે છે. ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિવાળા માણસનામાં જો એ ગુણ હોય

છે, તો તેથી તે પોતાની શક્તિઓનો સૌથી લાભકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેને લીધે તેની આબુખાબુના લોકો પણ તેની શક્તિઓની કિંમત વાસ્તવિક રીતે હોય છે તેથી વધારે માનવા લલચાય છે. એકજ માણસના સંબંધમાં, તેની સાથે વધારે પરિચયમાં આવેલો માણસ જે અભિપ્રાય ધરાવતો હોય છે તે તેનાથી દૂર રહેનારા માણસના અભિપ્રાયથી ભિન્ન હોય છે, તેજ પ્રમાણે તેના સંબંધમાં સમઠાલીન માણસો જે અભિપ્રાય ધરાવતા હોય છે તેમાં અને પાછળના જમાનાના લોકોના અભિપ્રાયમાં પણ મોટો તફાવત દીઠામાં આવે છે, તેનું કારણ પણ આવા ગુણનો સહભાવ અગર અભાવ હોય છે; કારણ કે જે માણસોને તેના તેવા ગુણનો અનુભવ થયેલો હોય છે, તે તેના સંબંધમાં વધારે મારો અભિપ્રાય બાંધે છે. સારી રીતભાતની માફક કળવકળનો ગુણ પણ એક કુદ્રતી બક્ષીસ છે. સારી રીતભાતવાળો વિનયશીલ માણસ પ્રત્યેક વખતે સહ્યતા અને વિવેક જળવવાની ખાસ કાળજી રાખીનેજ ધરાદા પૂર્વક વર્તન રાખે છે, એમ બનતું નથી; પણ તેની વર્તણૂકમાં વિનય અને વિવેક એમોલુમપણે એકાએક આવી જાય છે; એટલે કે વિનયથી વર્તવાની તેને ટેવ પડી ગયેલી હોય છે, અને અંદરની પ્રેરણાથી દોરાતો હોય તેમ તેને માટે તેને વિચાર કરવાની કે પ્રયાસની ગરજ રહેતી નથી. તેવીજ રીતે કળવકળ પણ સ્વભાવસિદ્ધ છે. તેમાં અને જીજ્ઞાસા મનનું આકર્ષણ તથા સાંત્વન કરવાની કોશીશમાં મોટો તફાવત છે; તેવી કોશીશથી તો ઉલટું ઢોંગ જણાઇ આવે છે. તેમ છતાં પણ સારા અને વિવેક પુરઃસર આત્મશિક્ષણથી એ ગુણમાં સુધારો વધારો થઈ શકે છે ખરો. સારો સહવાસ અને સારી સોજત પણ આ બાબતમાં ઘણાં કીમતી થઈ પડે છે. તેમને લીધે રીતભાત, આચરણ અને બોલી ચાલીમાં જે ખામીઓ હોય છે, તે દૂર થઈ જાય છે, અને ખરી રીતે જેમણે તો એ ખામીઓજ માણસને ઘણું નુકસાન કરે છે. દુનિયા તો અભિપ્રાય બાંધવામાં બહારના દેખાવ ઉપરથી સહેલાઈથી દોરવાઈ જાય છે.

કાર્ડિનલ ન્યુમૅને સદ્ગૃહસ્થની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે સંપૂર્ણ કળવકળવાળા માણસને પણ લાગુ પડે છે. 'જે બીજનું' મન દુભવતો નથી તેજ સદ્ગૃહસ્થ છે. જેને લીધે પોતાના સંબંધમાં આવનારા માણસોને માહું લાગે અગર તેમનું મન દુભાય એવી દરેક બાબતનો તે ત્યાગ કરે છે. તેથી કરીને બીજની સાથે મતભેદ પાડનારા, બીજની લાગણીની આડે આવનારા, બીજના મનમાં સંકોચ, શંકા, ખેદ અગર ગુસ્સો ઉત્પન્ન કરાવનારા એવા દરેક પ્રસંગ દાબી દેવાની તે ખાસ કાળજી રાખે છે. પોતાના મંડળના બધા માણસો ઉપર તેની નજર એક સરખી રીતે ફરતી રહે છે. તે શરમાળ માણસની સાથે માયાથી વર્તે છે, અતઃ માણસની સાથે નરમાશથી વર્તે છે, અને મૂર્ખની સાથે દયાળુપણે વર્તે છે. પોતાની વાતચિત કોની સાથે ચાલે છે તેનું તેને હમેશાં સ્મરણુ રહે છે. બીજને ચીડ અગર સંતાપ ઉત્પન્ન થાય એવા વાર્તાના વિષય હાથમાં નહિ ધરવાની તે ખાસ કાળજી રાખે છે. વાતચિતમાં તે કદી આગળ પડતો નથી, તેમજ કોઈને કંટાળો લાગે એટલી બધી વાતો પણુ કરતો નથી. બીજના ઉપર ઉપકાર કરતી વખતે પોતે જાણે કંઈજ કરતો નથી એવો ભાવ તે રાખે છે; અને દાન કરતી વખતે ગ્રહણ કરનારનો જાણે પોતાના ઉપર ઉપકાર થતો હોય એવી મમતા દર્શાવે છે. ખાસ ફરજ પડ્યા સિવાય તે કદી પોતાની જાત વિષેની વાત કરતો નથી સામાને મહેણું મારીને તે કદી પોતાનો ખ્યાલ કરતો નથી. તે કદી બદબોધ અથવા કુથલી કરતો નથી તેમ કોઈ કરે તે સાંભળવા ઉભો રહેતો નથી. પોતાના કામ અગર વિચારની આડે આવનાર માણસનો તેમ કરવામાં કંઈ દુષ્ટ હેતુ છે એમ તે માનતો નથી; તે દરેક બાબતની ઉજળી બાજુજ ગ્રહણુ કરે છે. વાદ-વિવાદ અને ચર્ચામાં તે કદી તોછડાઈ અગર હલકાશ વાપરતો નથી; કોઈના ઉપર તે ગેરવાજબી લામ લેતો નથી, તેમજ દલીલોને ઠેકાણે મહેણું અગર અંગત હુમલાનો પ્રયોગ અજમાવતો નથી. જે વાત ઉધાડી રીતે બોલવામાં વાંધો હોય તેની તે ગર્ભિત સૂચના પણુ કરતો નથી. તેનો

સ્વભાવ એટલો બધો ઉદાર હોય છે કે કોઈ અપમાન કરે તોપણ તેના ઉપર તે માફું લગાડતો નથી; પોતાને બીજાએ કરેલું તુકસાન સંભારી રાખવા જેટલી દુરસદ તેને હોતી નથી; તેના દિલમાં એટલી બધી સહનશીલતા ખરેલી હોય છે કે તેમાં ધર્મ્યા અને અસૂયાને જગ્યાજ મળતી નથી. પોતાનો અભિપ્રાય ખરો હોય કે ખોટો તો પણ સામાની દલીલોનું વાજબીપણું નહિ સ્વીકારવા જેવું સાંકડું મન તે કદી રાખતો નથી. તેના જેટલું નિ-નખાલસપણું, ઉંડી સમજ અને વિવેક બીજા કોઈનામાં કવચિતજ નજરે પડશે. મનુષ્ય સ્વભાવનું સામર્થ્ય તેમજ નિર્જગતા અને મર્યાદા એ સઘળું તેના લક્ષમાં આવી ગયેલું હોય છે. ’

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દુનિયાદારોમાં ફતેહનો આધાર બીજી બાબતો કરતાં સુદર્તન ઉપર વધારે રહે છે; અને ખાંતથી ઉદ્યોગમાં મચ્યો રહેતાર માણસ સુખતા માર્ગ ઉપર ચઢ્યા વગર રહેતો નથી. તેમ છતાં દુનિયામાં સહૃદય અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં ફતેહ મળે છે એમ હમેશાં બનતું નથી. જીવન રૂપી સોરટીમાં નસીબ અને સંયોગબળનો હાથ વધારે હોય છે. ‘સમય એજ રચેજ બલા બલ’ ઘણી વખત ઉંચા પ્રકારની શક્તિઓ કરતાં હલકી જાતની શક્તિઓ વધારે જીત મેળવી જાય છે. ઉંચી શક્તિઓનો પણ જ્યારે બીજી અધમ શક્તિઓની સાથે સંયોગ થયો હોય છે, ત્યારે સૌથી વધારે ફતેહ મળે છે, અને સ્વાર્થી, કપટી અને ખોટું કામ કરવામાં સંકોચ નહિ માનનારા માણસો વધારે લાભ અને આખર ખાટી જાય છે તેમ છતાં જો આપણે આખી દુનિયાની સરાસરી કાઢીશું તો સહવર્તન અને સાદૃશ્ય વચ્ચેના પ્રમાણની વિષમતા ઓછી થતી જશે, અને છુટક વ્યક્તિઓ કરતાં સમસ્ત પ્રજાની આખાદીનો આધાર ખરી યોગ્યતા ઉપર વધારે અવલંબી રહેલો જણાશે. વળી દુનિયાદારીની ફતેહ અને સુખ એ બે પર્યાય શબ્દો નથી. દુનિયામાં નાનના મેળવનારા માણસો ખરા સુખી ગણાતા નથી. તેમજ ખરેખરા શ્રી-મંત કરતાં ખુપડીમાં પડી રહેલો ગરીબ કોઈ વખત વધારે સુખ ભોગવતો

હોય છે. વળી ઘણા માણસોને તો દુનિયામાં શ્વેત મેળવવાની વધારે ઇચ્છા પણ હોતી નથી. ઘણા સમર્થ માણસોમાં દુનિયામાં દીપી નીકળવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કરતાં ઘર અને જન્મભૂમિ ઉપર મમતા, અને ઘરને આંગણે શાંતપણે ઘરસંસારનું સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા, એ વધારે બલવાન હોય છે. વળી દુનિયાદારીમાં નામના મેળવવા માટે પૂરતી લાયકાત ધરાવનારા ઘણા માણસો જીવનનાં યુદ્ધ અને સ્પર્ધાના સહભાગી થવા તરફ અણગમે ધરાવતા માત્રમ પડે છે. જીવનનાં ઉંચા શિખરો કરતાં શાંત ખીણોજ ઘણા માણસોને વધારે આકર્ષાદક લાગે છે. આ બધાં કારણોને લીધે સદ્વર્તનશાળી પુરુષો શ્વેતમંદ નિવડ્યાના દાખલા આપણી દૃષ્ટિએ યોગ્ય પડે છે. ઘણી વખત બહા માણસની આબાદી ધીમે ધીમે થતી જાય છે, અને તેમાં અન્યાય કે દ્વંદ પ્રપંચનો સડો ન હોવાથી, તે દૃઢ પાયા ઉપર બંધાય છે. માટે પોતાના સહયુગને એક અમૂલ્ય રતનની પેઠે જાતન કરીને સાચવી રાખવો, રૂઢું નામ એ એક મોટી મિલકત અને માત્ર ખજાનો છે, એમ સમજવું. જો માણસ સહયુગ-પથ ઉપર દૃઢ પગ મૂકીને આગળ આદ્યોજ જાય, તો પરિણામે વિજયનાં વાગ્નં વાગ્યા વગર રહેતાં નથી. એવી દૃઢ આસ્થા પ્રત્યેક માણસે રાખવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

વખત.

આ દુનિયા ઉપર માણસ જાતની વસ્તી થયાને અસંખ્ય વરસ થઈ ગયાં છે, છતાં લોકો મનુષ્યત્વની અનિવાર્ય સ્થિતિ નિભાવી લેવાનું શીખ્યા નથી એ આશ્ચર્યકારક છે. કેટલીક બાબતો તો દુનિયાની શરૂઆત થઈ ત્યારથીજ જેવી ને તેવી ચાલતીજ આવે છે, અને તેમાં ફેરફાર થવાનો લેશ પણ સંભવ નથી, છતાં લોકો તે બદલ મનમાં કલેશ માન્યા કરે છે, અને જેમાં આપણો ઉપાય ચાલવાનો નથી તેને માટે મિથ્યા શોક

કરવો એ અઘટિત છે એમ સમજી લોકો સંતોષવૃત્તિનું સેવન કરતા નથી એ ખરેખર ખેદકારક છે. દરેક જમાનાનાં કાવ્યમાં ખિન્નતા બરેલા ઉદ્ગાર દીઠામાં છે, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં પણ તેવા ઉદ્ગાર થોડા ઘણા પ્રમાણમાં વખતો વખત રહુરી આવે છે; એમાંના મોટા ભાગ કોઈ ખાસ આદત અગર અનિષ્ટને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા હોતો નથી, પણ જે આજતો માનુષીસૃષ્ટિને અનિવાર્ય રીતે વળગેલી છે, તેના ચિંતનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. એક ભક્તકવિએ બોધ આપેલા છે કે:—

‘ મુખ દુઃખ મનમાં ન લાવીએ, ઘટ સાથેરે ઘડીયાં,

ટાળ્યાં તે કાઠનાં નવ ટળે રઘુનાથનાં જડીયાં. મુખ ૦

એમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે તે આ ઉપરથી સમજાય છે. વખત કોઈ દિવસ પાછો ન આવે એની રીતે હમેશને માટે વહી જાય છે; યુવાવસ્થા પછી ઘડપણ આવે છેજ અને તેની સાથે શરીરમાં ઘણી નબળાઈ અને ઘણી જાતના વિકાર દાખલ થઈ જાય છે, ત્યાર પછી આપણા ઉપર મૃત્યુની છાયા પડે છે. આપણું જીવનમર્મથી ઘેરાયલું છે, તેના ગૂઢાર્થ આપણે સમજી શકતા નથી; હીપોક્રેટીસે કહ્યું છે તેમ જીંદગી હુંકો છે, હુન્નર વિશાળ છે, તક ચલિત છે, પ્રયોગ અચોક્કસ છે, અને નિર્ણય સુશ્કેલ છે; આપણી પ્રેમભાવના અત્યંત હાડી અને ગાઢ હોય છે, પણ જીવન ક્ષણભંગુર અને અનિશ્ચિત છે; ‘ એ બધું મનુષ્યજન્મને અંગે નિશ્ચિત થયેલું છે, એ મનુષ્યજીવનની સામાન્ય દશા છે. સંસારમાં ઘણા માણસોનાં જીવન ધૂળધાણી થઈ જાય છે; ઘણા માણસોની હમેદો ખર નહિ આવવાથી તેમને નિરાશ થઈ જવું પડે છે, ઘણા માણસોનો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે, ઘણા માણસોની બુદ્ધિ અવળે રહેતે ખર્ચાય છે; ઘણા માણસો પોતાનું કૌવત હાનિકારક રીતે વાપરે છે; અને ઘણા માણસો લાંબી મુદત સુધી શ્રમમાંજ કુટાયા કરે છે; આ બધું આપણને પગલે પગલે નજરે પડે છે. દુનિયામાં ઘણી વખત નસીબ અને હાપણની શરતમાં નસીબની જીત થાય છે; લાયકાત અને પ્રાપ્તિની વચ્ચે ઘણું અંતર રહે છે; અને

કોઇ પણ દુષ્ટ ક્રિયા સિવાય ખાવું, ખમવું, મારવું અને મરવું, એવી ઘટમાળ હમેશાં ચાલ્યાં કરે છે. આ બધું ‘ઘટની સાથેજ ઘટેલું’ છે. તેમ છતાં એ બધાને લીધેજ મનુષ્ય જીવનને કેટલું બધું દુઃખમય અને ગમગીની ભરેલું ગણવામાં આવે છે. હઠાપણનો માર્ગ તો એ છે કે એ બધું તો પલ્લાપરડાનું માંજ છે એમ ગણી તેને માટે શોક ન કરવો. શાસ્ત્રીય શોધોને લીધે જગતના સંબંધનું આપણું જ્ઞાન ઘણું વિશાળ અને વિસ્તૃત થયેલું છે, તેમજ સુધારાને લીધે આપણાં સુખનાં સાધનોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે, અને દુઃખમાં ઘટાડો થયો છે, તોપણ આપણી ખિન્નવૃત્તિ ઓછી થઈ નથી. ઉલ્લટું એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે જેમ જેમ માણસની સ્થિતિ પશુઓની સ્થિતિ કરતાં વધારે સુધરતી જાય છે, અને તેની માનસિક તથા નૈતિક શક્તિઓ વધારે વિકાસને પામતી જાય છે, તેમ તેમ તેની સંતાપ અને શોકની લાગણી વધારે તીવ્ર થતી જાય છે. રેલેના નીચેના ઉદગારમાં એ લાગણી સ્પષ્ટપણે દીસી આવે છે:—

‘માનવું સ્વરૂપ પણ એવુંજ છે: એ વિશ્વાસ આપીને આપણું યૌવન, આપણા આનંદ, અને જે કંઈ આપણી પાસે હોય, તે બધું થાપણ તરીકે લઈ લે છે, અને બદલામાં આપણને ઘડપણ અને રાખોડી સિવાય બીજું કંઈ આપતો નથી; અને જ્યારે આપણે સંસાર સાગરમાં ભટકી રહીએ છીએ, ત્યારે તે આપણા જીવનવૃત્તાંતને અંધારી અને શાંત કબરમાં દાટી દે છે; પણ મને વિશ્વાસ છે કે એ કબર, એ માટી અને એ રાખોડીમાંથી ઇશ્વર મને ઉપાડી લેશે’.

જે વચન હમેશાં માણસની દૃષ્ટિ સમક્ષ ધરી રાખવા જેવાં છે, તેમાં ફ્રાંકલિનનું નીચેનું વચન સૌથી વધારે મૂલ્યવાન છે. ‘તમે જીવનને કીમતી ગણતા હો તો વખતને ફેકટ ગુમાવશો નહિ, કારણકે વખત એ જીવનનું સત્ત્વ છે.’ ઇશ્વરદત્ત બક્ષીસોમાં એના જેવી મૂલ્યવાન અને ઉપયોગી ચીજ બીજી એકે નથી; તેમ છતાં સૌથી વધારે દુરપયોગ તેનોજ થાય છે. માણસના આવરણની મુદતની ગણના તેણે ગાળેલાં વર્ષોની સંખ્યા ઉપર કરવી જોઈતી નથી, પણ તેણે તેટલી

સુદૃઢમાં કેટલું કામ કર્યું તેના ઉપર કરવાની છે. વખતનો વ્યર્થ વ્યય કરવો નહિ, 'વખત ફોકટ ગુમાવવો નહિ' એવાં વચન લોકોમાં સાધારણ થઈ પડ્યાં છે પણ વ્યવહારમાં લોકો તેના તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપતા નથી.

કહ્યું છે કે 'વખત એ પૈસો છે' અને પૈસો કમાવાની ઇચ્છા રાખનારને તો બેશક વખત એ પૈસો છેજ; પણ પોતાની જાતની ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર જીવાતને તો વખત એ પૈસા કરતાં પણ વધારે છે; તેને તો વખત એ કેળવણી, લક્ષણ અને ઉપયોગીપણું છે. તેમજ વખતમાંથી પૈસા સંબંધીજ ફાયદા કાઢી લેવા હોય તો 'વખત ગુમાવવો' એ મોટામાં મોટું ઉડાઉપણું છે. પણ વખત ગુમાવવાથી જે ચીજ પૈસાથી પણ મળી શકે નહિ તે ગુમાવાય છે. વખત ગુમાવવાથી સાહસ અને સામર્થ્ય ગુમાવી નાંખાય છે, અને એ બે વગર પૈસો મેળવી શકાય નહિ, અને જાત સુધારો થઈ શકે નહિ. જીવાનીની બેવકુફીમાં વખત ગુમાવવો એ ખરેખર ક્ષતિ મેળવવાનો સંભવ બોધ બેસવા બરાબર છે. જે વખતને બરાબર રીતે સુધાર્યો હોય તો આપણી જાતને કેળવણી મળે છે, આપણે પાંડે સુધરીએ છીએ; અને આપણી ચાલતું બંધારણ બાજતું જાય છે. નજીવી બાબતોમાં અથવા સુસ્તીમાં રોજ જે એક કલાક ફેંકી દેવામાં આવતો હોય, તે એક કલાક દરરોજ આપણા પાંડના સુધારા પાછળ ખર્ચ્યો હોય, તો આપણે અને અગાની મૂર્ખ હોમશું તોપણ થોડ વરસમાં આપણામાં હાપણ આવશે. જે તે એક કલાક દરરોજ સારાં કામ કરવામાં વાપરવામાં આવે તો આપણું જીવનરૂપી વૃક્ષ ફળથી લચી જશે, અને મૃત્યુરૂપી દાતરડાથી સુકૃત્યરૂપી ફળની સુંદર કાપણી કરાશે. જે આપણે સુંદર વિચાર અને અનુભવનો સંગ્રહ કરતા જઈશું તો તે આપણા શરીરમાં કંઈ જગ્યા માગનાર નથી, અને તેમને આપણા સોબતી દાખલ જ્યાં જઈએ, ત્યાં સાથે લઈને ફરીએ, તો તેમાં આપણને કંઈ બાર લાગતો નથી કે ખર્ચ બેસતો નથી. વખતને કરકસરથી વાપરીએ તો જરૂર આપણને

કુરસદ મળ્યા વિના રહેશે નહિ. એવી રીત રાખવાથી કામ આપણા ઉપર ધસી આવીને આપણને હડસેલતું નથી, પણ આપણે કામની આરપાર વચ્ચે તેને આગળ ધકાવીને પાર ઉતરી જઈએ છીએ. પણ તેથી ઉલટી રીતે વર્તીને વખતનો હિસાબજ ન ગણીએ તો આપણને હમેશાં દોડાદોડ કરવી પડે છે; આપણને ગભરાટ થાય છે; અને ઘણી મુશીબતો આપણા માર્ગની આડે આવે છે, તેથી આપણી આખી જીંદગી ઉથલ પાથલ થઈ જાય છે, અને પરિણામે આપણે વિપત્તિમાં દબાઈ જઈએ છીએ.

જે માણસ વખતની કિંમત પોતાના મન સાથે ખરાબર કરી જાણે છે, તેને કામકાજ કરવામાં શિતાળી રાખવાને સદા મંજૂર રહે છે. જે કામ કરવાનું હોય તે તરતજ કરી નાખે. મહેનત પછી ગમત કરે, પણ પહેલી રમત ગમત અને પછી મહેનત, એમ કદી પણ કરશે નહિ, બ્યારે લશ્કરની કુચ થતી હોય છે, તે વેળા મોખરે ચાલનારી પલટણોને દટાથી, ખિન હરકતે આગળ ચાલ્યાં જવાનું હોય છે, તેમ થાય તો પાછલો ભાગ પણ તેવીજ રીતે ચાલ્યો આવે; પણ આગળના ભાગમાં અવરોધ આવવાથી પાછળના ભાગમાં પણ ગરબડાટ અને અંધાધુંધી દાખલ થાય છે. કામકાજ દેડવામાં પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. જે કામ તમે પ્રથમ હાથમાં લીધું હોય તે જો તમે ત્વરાથી, દટાથી અને નિયમ સર પૂરું નહિ કરો, તો બીજાં કામ પછવાડેથી આવી ભેગાં થતાં જશે અને પછી તે બધાં સાથે લાગાં તમારા ઉપર ધસારો કરશે; પરિણામે એટલી બધી ગુંચવણ થઈ જશે કે પછી તેની સામા ખડા રહેવાને તમારી હિંમત ચાલશે નહીં.

વખતનો જે વધારેમાં વધારે સારો ઉપયોગ કરવો હોય, તો માણસમાં એકાગ્ર ચિત્ત રાખવાની ટેવ, આગ્રહથી મંડવાનો શુભ, કામ કરવાની પદ્ધતિ, સમયપાલકતા એટલે નીમેલે વખતે નીમેલું કામ કરવાની આદત, અને કામ કરવામાં ત્વરા, એટલા શુભની જરૂર છે. કામ કરવામાં નિયમ એ અતિ અગત્યનું લક્ષણ છે; તેથી કામ સારી પેઠે ઉકેલે છે, અને તે

સારી રીતે થાય છે. આપણે પેટીમાં સામાન બરાબર ગોઠવી ગોઠવીને બ-
રીએ તો તેથી થોડી જગામાં ઘણાનો સમાસ થાય છે. તેના જેવો ગુણ
નિયમમાં પણ રહેલો છે. જેને સામાન ગોઠવતાં નહિ આવડતો હોય, તે
જેટલો સમાસ કરશે, તેના કરતાં જેને ગોઠવવાની કળા માલમ હશે, તે
ઘોઘો સમાસ કરશે. તેજ પ્રમાણે પદ્ધતિસર કામ કરવાથી થોડા વખતમાં
ઘણું કામ થાય છે. એસિલ કહેતો કે ‘ તમારે ઘણું કામ કરવાં હોય,
અને તે સૌથી ટુંકા વખતમાં કરવાં હોય, તો એક વખતે એકજ કામ
દાયમાં લો. ’ આ કામ મને જરા વધારે અવકાશ મળશે ત્યારે
કરીશ, એમ કહીને કાંઈ પણ કામ અધુરું મૂકવું નહિ. જે કામ આજ-
કરવાનું હોય તે આજજ કરવું, તેને કાલ ઉપર કદી પણ મુજતવી
રાખવું નહિ. તેવીજ રીતે જે કામ હાલ કરવાનું હોય, તે પછી પછી
કરવા ઉપર મુજતવી રાખવું નહિ. વળી એવો નિશ્ચય રાખવો કે જે કરવાનું
હોય તે નાની નાની ગમે તેટલી હરકતો આવી પડે તોપણ એકદમ અને
તેનો છેડો આવતાં લગી પૂરું કરવું. તેમજ સમય સેવન એ એક સાધારણ
પણ ખરો સદ્ગુણ છે. ફતેહ મેળવવાનો માર્ગ પકડવાની જેની મુશ્કેલી
હોય તેણે ઘીલ કરવાની ટેવ રાખવી નહિ. સમય સેવનમાં વખતની બરો-
બર ગોઠવણ કરવાની વાત આવી જાય છે. આપણે કરવાની દરેક બાબ-
તમાં જેટલો વખત ગાળવો જોઈએ એ પહેલેથી નક્કી કરવું અને પછી
ચોક્કસ યોજનાને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવું, તેમાં પાછળથી કશો ફેરફાર
કરવો નહિ. સમય સેવનથી લોકોને આપણા પર વિશ્વાસ આવે છે. જે
કાંઈ જીવાન માણસમાં કંઈ કામ અમલમાં લાવવાની બુદ્ધિ ન હોય તો
પણ તેની ખોટ કંઈક અંશે આ ગુણથી પૂરી પડશે. જે લોકો કામકા-
નમાં માત્ર વખત સાચવે તો જેટલો બધો ત્રાસ જોઈએ થાય ! વખત સાચ-
વવાની ટેવની ખામીને લીધે વેપારમાં ઘણું નુકસાન થયાના દાખલા આ-
પણા સાંભળવામાં વારંવાર આવે છે. વળી અનુકૂળ વખત સાધી
લેવાથી પણ ફતેહ મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી થાય છે. શેક્સપિયરે કહ્યું છે

કે 'માણસનાં કામકાજમાં એક એવો અતુક વખત આવે છે કે જેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી તેનું નસીબ ખાલે છે. જે તે તક તે યુગાવે છે, તો તેની જીંદગીરૂપી આખી મુસાફરી નિષ્ફળ નિવડે છે, અને તેના દહાડા દુઃખમાં જાય છે.' કવિના આ વચનમાં કેટલું બહું સત્ય રહેલું છે તે સમય સાચવનાર વેપારીના દાખલા ઉપરથી સમજાય છે. તે પોતાની તકનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરે છે, દરેક કામમાં શિતાળી અને સત્વરતા રાખે છે, અને તેમાંથી ખરે ફાયદો કાઢી લે છે.

વ્યવસ્થાથી એટલે કે કામ અથવા ફરજની પદ્ધતિસર ગોઠવણથી મહેનત સહેલી અને આનંદમય થાય છે. દરેક ચીજને માટે વખત અને જગા મુકરર કરેલાં હોય તો તેથી હાનિકારક દોડ દોડ કરવાની જરૂર પડતી નથી; અને દોડદોડમાં કામ કરવાથી જે ત્રાસ અને અગવડ ભોગવવાં પડે છે, તેનાથી મુક્ત રહેવાય છે. દોડદોડના બોળથી મગજ થાકી જાય છે અને ધસાઈ જાય છે. દોડદોડ કરતી ન પડે તો જે કામ ખુશનુમા લાગે તે દોડદોડ કરવી પડવાથી વૈતરસ જેવું લાગે છે; સ્વભાવ મળતાવડે થવાને બદલે ચીડીયો થાય છે, વાંક કાઢવાનું અને ઠપકો આપવાનું મન થાય છે, અને જે માણસ દરેક પળે દોડદોડ કરતો હોય છે તેને નાસીપાસ અને નિઃસાહી થવું પડે છે. દરરોજનાં કામકાજ આનંદ અને ઉત્સાહથી કરવાં હોય તો પદ્ધતિસર ગોઠવણીની ખરોખરી કરે એવું ખીજું એકે સાધન નથી; તેજ પ્રમાણે હમેશની અને પસંદ કરેલી કામકાજની વ્યવસ્થા છોડી દેવી એના જેવું તુકસાનકારક અને અધમ ગતિએ પહોંચાડનાર ખીજું કંઈ નથી. પદ્ધતિ સર કામ કરવાની રીત રાખવાથી કામ સફાઈબંધ થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે વહેલું, ખરોખર અને સંપૂર્ણ થાય છે. વ્યવસ્થા વગર કામ કરવાથી અમુક વખતમાં જેટલું કામ થાય તેના કરતાં વિશેષ કામ તેટલાજ વખતમાં વ્યવસ્થાથી થઈ શકે છે. એકી વખતે એકજ કામ તરફ ધ્યાન રાખવાથી તે વધારે જલદીથી, વધારે સહેલાઈથી, અને વધારે સારું થાય છે. કામ કર-

વામાં નીચેના નિયમો ધણા ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે.

૧ દરેક કામ યોગ્ય રીતે કરો.

૨ દરેક કામ સૌથી સરસ રીતે કરો.

૩ જેમ જેમ કામ કરતા જાઓ, તેમ તેમ તેનો દરેક ભાગ સંપૂર્ણ રીતે કરો.

૪ જીન્ટું કામ શરૂ કરો તે પહેલાં પહેલું પૂરું કરો.

૫ તમે કરેલું કામ તથા હથિયાર વ્યવસ્થાસર મૂકો.

૬ કામ કરી રહ્યા પછી તમારું દરેક હથિયાર સાફ કરો.

૭ રાત્રે દરેક હથિયાર અને રાત્રી તેને યોગ્ય ઠેકાણે મૂકો.

ગયો વખત પાછો આવતો નથી, એ વાત હમેશાં લક્ષમાં રાખવાની છે. ગયેલો પૈસો ઘણો ઉધોગ કરી પાછો મેળવી શકાય, ગયેલું જ્ઞાન અ-
જ્યાસથી પાછું મેળવી શકાય, ગયેલી તંદુરસ્તી સંભાળ અને દવાથી પાછી
મેળવી શકાય, ગયેલી આખર પણુ શુદ્ધ નિષ્ઠાથી વર્તવાથી પાછી મેળવી
શકાય, પણુ ગયેલો વખત કોઈ ઉપાયે પાછો મેળવી શકાતો નથી. માટે
વખતનો જત્યાવ કરવાની, અને તેનો કરકસરથી ઉપયોગ કરવાની તથા
મજેલી તકનો સૌથી સારો ઉપયોગ કરવાની ટેવ ધણી કીમતી છે, તેમ
છતાં લોકો અજ્ઞાન અને આળસને લીધે કેટલો બધો વખત નકામો ગુ-
માવી દે છે ! નિયમિતપણાની ગેરહાજરીને લીધે ઘણા માણસો થોડા કા-
મમાં ઘણો વખત ગાળે છે: પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થાની અણુઆવડને લીધે
ઘણા લોકો જરૂર ઉપરાંતની મહેનત કરીને તથા એકનું એક કામ ધણી
વખત કરીને શક્તિ અને વખત બંને ગુમાવે છે. કયા કામમાં કેટલો વ-
ખત ગાળવો તેના પ્રમાણની અણુસમજણને લીધે જે બાબતમાં થોડો વ-
ખત ગાળવાથી આનંદ અને લાભ મળવાનો હોય છે, તેમાં વધારે વખત
રોકાઈ રહીને ઘણા માણસો થાક, અતિ તૃષ્ણ અને નુકસાન ભોગવે છે;
યસંદગી કરવાની આવડ નહિ હોવાથી લોકો નકામી અને નિરૂપયોગી બા-

ખત પાછળ ઘણો વખત ગાળે છે, શિતાબી અને સત્વરતા નહિ હોવાને લીધે સુસ્ત અને મંદ ઉત્સાહવાળા માણસો કામ કરવામાં જોઈએ તે કરતાં વધારે વેળા ગાળે છે.

એક રીતે જોઈએ તો વખત એ એક સ્થિતિ સ્થાપકતાના ગુણવાળી વસ્તુ છે. કામ કરનાર માણસને વખતની ખોટ માલુમ પડતી નથી, તેને પોતાનાં બધાં કામમાંથી પરવાર્યા પછી વિશ્રાન્તિને માટે પણ થોડો વખત મળે છે. પણ જે માણસ આળસુ અને એટલી હોય છે, તેને જ વખતના ટુંકાપણા વિશે ખડખડાટ કરવાની જરૂર પડે છે. ઘણા વ્યવસાયવાળા માણસો પણ કામ કરવામાં શિતાબી રાખવાથી, તથા વખતનો ફરકસરથી ઉપયોગ કરવાથી દુરસદનો વખત બચાવી શકે છે, અને તે દુરસદનો વખત પણ કોઈ ખાસ કામમાં રોકી શકે છે. કામના વખતમાંથી બચાવેલી દુરસદ દરમિયાન બીજાં કામ જેટલું થાય છે, તેટલું રજના દિવસમાં અગર નવરાશને દિવસે થતું નથી. કામકાજના વખતમાંથી કાપકુપ કરીને બચાવેલી પાંચ પાંચ મીનીટોનો, તથા જીવન વ્યવહારમાં વચ્ચે વચ્ચે મળતી દુરસદનો સદુપયોગ કરવાની કળા બીજી બધી કળાઓ કરતાં ચઢી ચાતી છે. દુરસદના વખતને ' સોનેરી રેતી ' કહી છે. પોતાની દુકાનમાં હોતાં સોનાનાં રજકણુનો સંગ્રહ કરી લેવા માટે સોની લોકો ઘણી જાતના ઉપાય વાપરે છે. આ પ્રમાણે હાથપણ વાપરી બચાવ કરવાથી તેઓ દર વરસે સેંકડો રૂપિયા બચાવે છે. તેજ પ્રમાણે દુરસદના વખતનો સારો ઉપયોગ કરવાથી જ્ઞાનમાં ઘણો વધારો થાય છે; અને ઘણા માણસો મેળવી શક્યા છે તેમ કળા, શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, અને વેપારમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવી શકાય છે. આગળના વખતના ઘણા ગ્રંથકારો અકેકેકો ધંધો શીખ્યા હતા, અને પોતાના ધંધામાંથી મળતા દુરસદના વખતનો ગમ્મત તરીકે વિદ્યા મેળવવામાં ઉપયોગ કરવાથી તે વિદ્વાન થયા હતા.

કેટલાકનાં જીવન એવાં હોય છે કે તેમને પોતાનો વખત શી રીતે પૂરો

કરવો, અથવા ખુટાડવો તેની કાળજી પડે છે; અને કેટલાકને પોતાને જે કામ કરવાનાં હોય છે, તે બધાને માટે પૂરતો વખત ક્યાંથી મેળવવો તેની ફિકર હોય છે. કેટલાક માણસને પોતાના જીવનના જીદ જીદ સમયમાં આ બંને બંધનના અનુભવ થાય છે કેટલાક માણસ વખતને એમને એમ એજે જવા દે છે, તેમને વખતની કંઈ કિંમત હોતી નથી, તેને તે એક સત્તર વગરના અવકાશ સમાન લેખે છે; અને જેવો ને તેવો પસાર થવા દે છે. બીજા કેટલાક માણસોનો પ્રત્યેક દિવસ. અને ઘણી વખત પ્રત્યેક કલાક કોઈ પણ ખાસ અને વિશિષ્ટ છાપ અને સંજ્ઞા મૂકતો જાય છે. તે તે સમયમાં તેમણે કંઈ પણ બહુ અગર જૂંટું કૃત્ય કરેલું હોય છે; કંઈ કંઈ કામ કરેલું હોય છે, કોઈ કોઈ ભોગવિલાસ ભોગવેલા હોય છે, અથવા કાંઈ કાંઈ મજા માણેલી હોય છે; અર્થાત્ તેઓ વખત રૂપી રેતીમાં પોતાનાં પગલાંના નિશાન મૂકતા જાય છે. એ બાબતમાં જીદ જીદી પ્રજાઓ અને જીદ જીદ જમાના વચ્ચે મોટો તફાવત હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ એકજ દેશના અને એકજ જમાનાના શહેરના તથા ગામડાનાં લોકો વચ્ચે પણ મોટો તફાવત હોય છે. ઇતિહાસમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ સૈન્ય અગર દુશ્મનો ઉપયોગી અને રસિક બનાવોથી ભરપૂર હોય છે, તો બીજા સૈન્યમાં અગર દુશ્મનોમાં કોઈ પણ જાણવા જોગ, નોંધ લેવા લાયક બનાવ બનેલો હોતો નથી. કેટલાક માણસોનાં જીવન ચરિત્રનું બારીક અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે તેમણે દુરસદના વખતમાં જેટલું કામ કર્યું હોય છે, તેટલું બીજા લોકો પોતાનો બધો વખત કામે લગાડવાથી પણ કરી શકતા નથી. આવો તફાવત પડવાનો આધાર દરેક માણસના વખતની કિંમતના પ્રમાણ ઉપર રહે છે.

એકંદર રીતે એટલું તો ખરું છે કે વધારે સુધરેલા દેશોમાં આવરદાના પ્રમાણમાં વધારો થતો ચાલ્યો છે; એટલે કે માણસો લાંબાં આયુષ્ય ભોગવી શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ વખતની કરકસર કરવાની અને તેમ કરી તેની મર્યાદા લંબાવવાની ઘણી યુક્તિઓ શોધી કાઢવામાં આવી

છે, થોડા વખતમાં ઘણું કામ કરી શકાય છે, તેમજ ઘણો આનંદ ભોગવી લેવાય છે; અને વૃદ્ધાવસ્થા પણ વધારે કૌવતવાળી અને ક્રિયાસક્ત થઈ શકી છે. બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો લોકો જીંદગીનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવાની ટેવ રાખવા શીખ્યા છે.

કામની વચ્ચે વચ્ચેનો વિશ્રાન્તિનો વખત, કદાચ આનંદ અને ગમ્મત માં ગાળવામાં ન આવે, અને નિષ્ક્રિય અવસ્થા તરીકે પસાર થવા દેવામાં આવે. તોપણ તેટલી વેળા વ્યર્થ ગુમાવી છે એમ ગણવું જોઈએ નહિ.

સદા પ્રવૃત્તિઃ કાર્યાણાં નિવૃત્ત્યન્તા મુખ્યપ્રદા ! જે નિરંતર કાર્ય પ્રવૃત્તિ તે અંતે નિવૃત્તિ લેવાથી સુખદાયક છે. કાર્યને અંતે વિશ્રાન્તિની જરૂર છે. સંસારના સઘળા વ્યવહારમાં અતિશ્રમ એ હાનિકારક કરકસર છે. તેણે કરીને શરીર અને મન ઝટ ક્ષીણ થઈ જાય છે, અને તનુરસ્તીને હાનિ પહોંચે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી સ્થિતિમાં એટલે શરીર અને મન થાકેલું હોય તે વખતે જે કરવામાં આવે છે, તે જોઈએ તેવું સાફ થઈ શકતું નથી. આપણા જીવનનો મોટો ભાગ નિદ્રાની બેભાન અવસ્થામાં ગાળવામાં આવે છે, તેમ છતાં તેટલો કાળ નિર્થક ગયો એમ ગણવું જોઈતું નથી; પણ તે તો એક રીતે અત્યંત ઉપયોગી રીતે ગાળવામાં આવેલો ગણવો જોઈએ. નિદ્રા લેવાથી આપણી શારીરિક શક્તિઓ તાજ થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ આપણી માનસિક પ્રકૃતિ પણ નિરાશ્રય થઈ જાય છે. નિદ્રા આપણા સંતૃપ્ત મન તંતુઓને શાન્ત કરે છે, વધારી દીધેલી ફિક્કરચિંતાઓનું શમન કરે છે, અને આપણને વસ્તુ સ્થિતિનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવે છે. થોડાક કલાકની ગાઢ નિદ્રાના શામક પ્રતાપથી કેટલી બધી આત્મહત્યાઓ થતી અટકેલી હોય છે, કેટલાં બધા અવિચારી આદર્શો, અને કેટલા બધા નુકસાનકારક નિશ્ચયો અમલ થતા અટક્યો હોય છે, તથા કેટલા બધા ધાતક ટંટા બંધ પડ્યા હોય છે! હુઃખ અને સંતાપથી ભરેલા આ સંસારમાં ઉંઘ એ એક અણમોલ આશિર્વાદ સમાન

છે. શરીરની અસ્વસ્થતા મટાડવાને માટે જેમ ઉંઘ જરૂરની છે, તેમ માનસિક વ્યથતા અને અસ્વસ્થતા દૂર કરવા માટે પણ નિદ્રાના પૌષ્ટિક અને સ્વાસ્થ્યદાયક હાથની જરૂર છે, અને તેથી પોતાની પ્રકૃતિને માફક આવે એટલી ઉંઘ પૂરતી રીતે લેવી એ ઉદ્દાપણ બરેલું છે. ઉંઘણુથી માણસ પણ આવશ્યક નિદ્રામાં જેટલો વખત ગાળે છે, તેટલો વખત તેણે નકામો ગુમાવ્યો એમ ગણાતો નથી, પણ ઉંઘ પૂરી થયા પછી આગસુ થઇ પધારીમાં પડી રહેવામાં, જેટલો વખત ગાળવામાં આવે છે તેટલોજ વખત ફાકટ ગુમાવ્યો ગણાય છે, તેમજ કવખતની અને જરૂર વગરની ઉંઘ શરીરની વિશ્રાન્તિ માટે આવશ્યક હોતી નથી, અને તેને માટે શરીરને ઇચ્છા પણ થતી નથી તેથી તેમાં ગાળવામાં આવેલો વખત પણ નકામો ગયો છે એમ ગણવું જોઇએ.

કેટલીક વખત ઉંઘ આથી પણ વધારે ઉપયોગી ભાગ બન્યે છે. કેટલાક શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય એવો છે કે શરીરની રાત્રિ એ શરીરનો આત્માનો-દિવસ છે, ‘રાત્રિનાં સ્વપ્ન મારફતેજ દૈવી આત્મા મનુષ્યના આત્માની સાથે સંબાધણ કરે છે. ‘જયત અવસ્થામાં દુનિયાદારીની જે ફિકર ચિંતાઓ આપણા મનને વ્યથ કરે છે, અને આપણા સ્વભાવને જડ બનાવે છે, તેમાંથી મનને ખેંચી લેવું, એ જીવનની ઉચ્ચ દશા છે.’ સ્વીડનબર્ગના અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘જેટલા પ્રમાણમાં મનને વિષય સંબંધી અને લૌકિક વ્યવહારમાંથી પાછું ખેંચી લેવામાં ફતેહમંદ થવાય, તેટલે અંશે તેને દૈવી અને ઉચ્ચ બનાવી શકાય છે.’ આપણા હમેશના અનુભવ પ્રમાણે પણ સાચકાણે જે વિચારો બધે ફેલાયલા અને ગુંચવાયલા હોય છે, તે ઉંઘમાં વ્યવસ્થિત અને સ્પષ્ટ થાય છે. જે સિદ્ધાંત આપણે સૂતી વખતે નિરાશ થઇને છોડી દીધેલો હોય છે, તે ઉંઘી ઉઠ્યા પછી એકાએક આવડી જાય છે. આ બધાં કારણોને લીધે સ્વસ્થ નિદ્રા પ્રાપ્ત કરવાની કળા ધણી અગત્યની છે. એકંદર રીતે સારી ઉંઘ આવવાનો મુખ્ય આધાર ખોરાકના નિયમિતપણા ઉપર, તેમજ વ્યાયામ, શુદ્ધ હવા, અને

વખતની વિવેક પુરઃસર વહેંચણી ઉપર રહેલો છે. રાત્રિએ સ્વસ્થતાથી ઊંઝ નહિ આવવાથી ઘણી વખત રાત ઘણી લાંબી લાગે છે, અને શોકાતુર વિચાર અને ફિકરચિંતાઓ મનને વ્યગ્ર બનાવી મૂકે છે. તે વખતે મનને માટે કોઈ પણ જાતના પૌષ્ટિક ખોરાકની જરૂર પડે છે, અને આત્મશિક્ષણ આ ઉદાસીનતા ભરેલા કલાકો માટે શામક અને આનંદમય વિચારો પૂરા પાડે છે એ તેની સેવા જેવી તેવી નથી. કવિતા મોઢે કરવાની બાળપણની ટેવ, અને ખાસ કરીને ધર્મ સંબંધી ગાયન અને કીર્તન કરવાની ટેવ આવે વખતે વધારે કામની થઈ પડે છે.

કામના વખતમાંથી બચાવેલી નિષ્ક્રિય વિશ્રાન્તિની કિમ્મત આંકતી વખતે આ એક વધારાની બીના પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. ઘણા માનસિક શ્રમ પછી ચિત્તને આરામ આપી સ્વસ્થ અને શાંત બનાવવાની ઘણી જરૂર પડે છે. તેમ કરવાથી મગજ તર થાય છે, ગયેલું કૌવત પાછું આવે છે, અને પગીથી નવા વિચારનું આપોઆપ સ્ફુરણ જલદીથી થાય છે. આ પ્રમાણે જીવનનો ઘણો વખત જો કે નિરર્થક ગુમાવેલો જણાય છે, તો પણ તે એક રીતે તો સૌથી વધારે સારી રીતે ગાળવામાં આવેલો હોય છે.

આવરદાના ટુંકાપણા વિષે ઘણા લોકો ફરિયાદ કરતા માલુમ પડે છે; પણ ખરૂં જોતાં તો આપણી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓના પ્રમાણમાં જીંદગી જોઈએ તેટલી લાંબી છે. જેમણે રાજકીય કામકાજમાં જીવન ગાળેલું હોય છે, તેમનાં ઉત્તમ કાર્ય ઘણું કરીને વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં સમાપ્ત થઈ ગયેલાં હોય છે. રોમની કાયદા બાંધનારી સભાનું-સીનેટનું-બંધારણ એવા પ્રકારનું હવું કે તેમાં વૃદ્ધ પુરૂષોજ દાખલ થવા પામતા, તોપણ તેમાં એક એવો ખાસ નિયમ રાખવામાં આવ્યો હતો કે સાઠ વરસની ઉંમર થઈ ગયા પછી કોઈ સભાસદને સભામાં હાજર રહેવાની ફરજ પાડવી નહિ. હાલની પાર્લામેન્ટોમાં પણ કોઈ બાહોશ રાજદારી સીતેર વરસ ઉપરાંતની ઉંમરનો મળી આવશે નહિ. ઇંગ્લાંડમાં જો કે કેટલાક અપવાદ

નજરે પડશે, પણ તેમનાં જાહેર જીવનની આરીક તપાસ કરીશું તો આપણને જણાશે કે તેમની કીર્તિનો ખરો પાયો તો તેમના વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાંના કામકાજ ઉપર રચાયેલો હોય છે, અને ઘણી વખત તો એમ બને છે કે, જો તેમનું ક્રિયાસક્ત જીવન અસ્વાભાવિક રીતે લાંબાય છે, તો તેથી તેમની પોતાની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે છે એટલું જ નહિ, પણ તે ઘણી વખત તેમના દેશને પણ જોખમમાં ઉતારે છે. ' સાહે બુદ્ધિ નાહી ' એવી આપણામાં તો સાધારણ કહેવત થઇ પડી છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં એક બાબત એ મનની અને શરીરની શક્તિઓ મંદ થતી જાય છે, ત્યારે બીજી બાબત એ પોતાની જાત ઉપરનો, પોતાની દુશિયારી બાબતનો પોતાનો વિશ્વાસ વધારે ટક થતો જાય છે, યુવાવસ્થામાં અંકુશમાં રહેલી નૈતિક અને માનસિક ખામીઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં ટક થઇ ઉડી જડવાસે છે, અને વિકાસને પામે છે, અને તેથી તેમને દુકે આવરદા ભોગવવાનો હોય છે એ નાનો સુનો આશિર્વાદ નથી. ઉંચી બુદ્ધિવાળા પંદાયત્રા માણસોની વૃદ્ધાવસ્થાની મૂર્ખાઈ, જીવાનીની મૂર્ખાઈ કરતાં વધારે દહેશત ભરેલી હોય છે. જે માણસોની પ્રતિષ્ઠા સર્વત્ર પ્રસરી હોય છે, જેમનું વચન પ્રમાણ ભૂત મનાવવાગે છે, જેઓ ઘણી પ્રજાઓની પ્રશંસાને પાત્ર થયા હોય છે, અને જેઓ થોડી મહેનત, થોડા વિચાર અને થોડા અભ્યાસ વડે દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચી શકે એવા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલા હોય છે, તેઓ જીંદગી જાતની લાલચોના ભોગ થઇ પડે છે, તેમનાં મગજમાં પવન ભગવાનો સંભવ વધારે હોય છે, તેમની જવાબદારીની લાગણી શિથિલ થતી જાય છે, અને પહેલાંના વખતની વિવેક પુરઃસર સાવધાની અને વિવેકબુદ્ધિ, પ્રથમના પુખ્ત વિચાર પ્રથમનો આત્મસંયમ, અને પોતાની શક્તિ માટેનો અવિશ્વાસ એ બધું નષ્ટ થઇ જાય છે. હાંનું અને એક તરફી વિચાર બાંધી બેસવાની ટેવનું જોર વધતું જાય છે; અને તર્કશક્તિનું જોર ઘટતું જાય છે; કેટલીક વખત તો તેઓ નવી વસ્તુ સ્થિતિનું તથા નવી જરૂરીઆતોનું ખરું સ્વરૂપ સમજવાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે. જીવાનીયાની ખ્યાતિમાં વધારો

થતો જોઇ અને તેમની ચઢતી દેખી તેમના મનમાં અદેખાઇ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી કેટલીક વખત તેઓ સુધારાના પ્રવાહની પણ આડે આવે છે. કામણ કે આજ સુધી તેમનો અભિપ્રાય વાજખી રીતે ઘણા માનને પાત્ર થયેલો હોય છે, તેથી બીજા બધાને સુધારો કરવાની જરૂર લાગતી હોય પણ તેવા પ્રતિષ્ઠિત વૃદ્ધ અને અનુભવી રાજદ્વારીઓનો અભિપ્રાય તેનાથી વિરુદ્ધ હોય, તો કોઇ તેમના અભિપ્રાયનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. આથી કરીને એક રીતે જોતાં તો ઘણી હુશિયારીવાળા, પણ પોતાની હુશિયારીનો ખોટો રસ્તો ઉપયોગ કરનારા માણસોનાં આયુષ્ય ટુંકાં હોય છે, એ એક દુનિયા ઉપર એક આશિર્વાદ સમાત છે.

જો વૃદ્ધાવસ્થા કેટલીક ગંભીર ખામીઓથી મુક્ત હોય, તો પછી લોકો તેના તરફ માનની લાગણીથી જુએ છે, અને તે જીવનનો એક સૌથી સુખી અને શાંત સમય નિવડે છે. કારણકે બીજી અવસ્થાઓમાં દેખાઇ આવતા મનોવિકાર અને લાલસાઓ, વૃદ્ધાવસ્થામાં શાંત પડી જાય છે; વખતના સુખદ સ્પર્શને લીધે વેરની લાગણી નિષ્ક્રિય થઇ જાય છે, કરડો સ્વભાવ નમ્ર બની જાય છે અને વિવેક બુદ્ધિ વધારે ઉદાર અને સહનશીલતા ભરેલી થાય છે; જીંદગી સારી અને આખરૂં ભરેલી રીતે ગાળ્યાના વિચાર મગજમાં તરતા હોય છે અને જીવાનીની ઉપાધીને લીધે જે વિષયોનો અભ્યાસ વધારવાનું કામ મુલતવી રાખવું પડેલું હોય છે, તેમના ઉપર સાવકાશ અને શાંતતાથી લક્ષ લગાડી શકાય છે. તેમ છતાં આખરે એવો પણ વખત આવે છે કે જ્યારે શરીરના સઘળા અવયવો શિથિલ થઇ જાય છે, આંખ અને કાનની ઇંદ્રિઓ પોતાની શક્તિઓ ગુમાવી બેસે છે, મગજ કામ કરી શકતું નથી, અને જીવાનીના મિત્રો એક પછી એક ચાલ્યા જાય છે, તે વખતે વૃદ્ધ પુરૂષની જીંદગી તેને પોતાને તેમજ તેના સંબંધી જનોને બોળ સમાન લાગે છે, અને હવે તો ઇશ્વર છુટકો કરે તો સાફ, એમ બધાના મનમાં થઈ આવે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં કામ કરવાની, વાંચવાની, અને સહવાસનાં સુખ ભોગવવાની, શક્તિ જ્યારે

ફીણ થઈ જાય છે, ત્યારે વખત કેમ કરીને ખુટાડવો, એ તે વૃદ્ધ પુરુષને માટે એક મોટો મુશ્કેલ પ્રશ્ન થઈ પડે છે; અને તેનો આત્મા ચિરકાલની શાન્તિને માટે તલસે છે. આ બધાં કારણોને લીધે અંતિમ વૃદ્ધાવસ્થા ઈચ્છવા લાયક નથી.

કેટલાક માણસો વખતની સામે ધૈર્યથી ઉભા રહી શકતા નથી. કેટલાક માણસો એમ સમજે છે કે વખત એટો કંઈ ચીજ નથી. જેમ બંધ કરેલા પ્રકરણને કોઈ ઉઘાડતું નથી, તેમ ગયેલા વખતને ફરીથી સંભારવાની જરૂર નથી, એમ તેઓ માને છે. “ભૂતકાળ એ કંઈજ નથી, અને ભવિષ્યકાળ છે તે પણ આખરે ભૂતકાળજ થવાનો છે” કેટલાક માણસો તો પોતે પાછલાં વરસોમાં જે કંઈ પ્રાપ્તિ કરી હોય છે, તેને એક ખરી અને હમેશા ટકનારી મિલકત ગણે છે પ્રાપ્તિને કહ્યું છે. કે “ગતકાળ ઉપર ધ્યાન પોતાને પણ સત્તા નથી. કારણકે જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું. અને મને પણ મારે જેમ્મતો વખત મળ્યો હતો ! પણ કેટલાક માણસોને તો વખતને પસાર થતો દેખી પેટમાં ધ્રાસ્ત્ર પડે છે, તેઓ એમ ધારે છે કે આપણે ધીમે ધીમે મૃત્યુના મુખ તરફ ખેંચાતા જઈએ છીએ !

જે માણસને ગયેલા વખતને માટે પશ્ચાતાપ કરવાના દુઃખમાંથી મુક્ત રહેવું હોય, અને જેને ચિત્તની સ્વસ્થતા જાળવવી હોય, તેણે પ્રત્યેક પસાર થતા વરસમાં પોતાના સ્વભાવમાં કંઈક કંઈક સુધારો કરવો ઘટે છે; પ્રાપ્ત વ્યવહાર સેવવા ઉચિત છે, અને પ્રાપ્ત કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ છીએ. આપણને જેટલી અવધ આપવામાં આવે છે, તેટલી અવધ વિચાર અને કાર્યવહે છેક કાંઠા સુધી ભરી કાઢીશું તોજ વખતને પસાર થતો દેખી આપણું ચિત્ત સ્વસ્થ રહી શકશે. જ્ઞાની માણસો આયુષ્યની ગણના સ્વર્ણની સંખ્યા ઉપરથી કરતા નથી. આયુષ્ય ભલેને ટુંકું હોય તોપણ જે તેટલા વખતમાં પરાક્રમ, પરાપકાર અને સુવિચાર કરીને જે તેમાંની એક પણ પળ નકામી જવા દીધી ન હોય તો તે આયુષ્ય દીર્ઘજ ગણાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

અવસાન.

એકંદર રીતે મનુષ્યજાતિનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ જ થવાનો છે, એવી દૃઢ આશા આપણા મનમાં હોય, તોપણ વ્યક્તિની દૃષ્ટિથી જોતાં મનુષ્ય જેમ જેમ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો ઉત્કર્ષ જ થાય છે એમ નથી. કારણકે આપણે વૃદ્ધાવસ્થાના પંજામાં સપડાયા એટલે તારૂં વૃદ્ધાવસ્થામાં જે ઉપભોગથી મનને પરમ આનંદ થાય છે, તેમના સંજ્ઞા-વમાં આપણે ધીમે ધીમે ઉદારીન થતા જઈએ છીએ. પણ જો આપણે આપણા આયુષ્યનો સદુપયોગ કર્યો હશે, અને યુવાવસ્થામાં શુદ્ધ આચરણ સેવ્યું હશે, તો તરૂં અવસ્થામાં આપણને જેટલું સુખ મળ્યું હશે તેથી પણ વધારે સુખ ઘડપણમાં આપણને મળશે. જેમ જેમ શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, તેમ તેમ મહેનત કરવાની આવશ્યકતા નષ્ટ થતી જાય છે; અને મનમાંથી લોભ અને આશાઓ ખરી જઈ તેમને ઠેકાણે ભોગવેલા સુખનું સુખકર સ્મરણ દાખલ થાય છે. પણ આ સ્મરણથી આપણને આનંદ થવો કે ન થવો, તે આપણા પૂર્વના વર્તન ઉપર અવલંબન કરીને રહે છે. જે માણસે પોતાનો દેહ પરોપકારાર્થે ગાળેલો હોય છે, તેને ઘડપણમાં સુખ અને સમાધાનનો જે લાભ થાય છે, તેનું ગૌરવ અને તેનું ઐશ્વર્ય જીવવાનીના ઉપભોગમાં કદી પણ હોતું નથી. પૂર્વવયમાં ભોગવેલા સુખના સ્મરણને લીધે વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યને ઘણું સુખ થાય છે; ‘કારણકે આનંદ એ એટલો ઉત્કૃષ્ટ છે કે તે લાંબી વખત ટકતો નથી, પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અદૃશ્ય થયા પછી તેનું સ્મરણ પરમ સુખદાયક થઈ પડે છે !

સિસિરો કહે છે કે ‘હું જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા વિષે વિચાર કરું છું ત્યારે તે મને ચાર કારણુને લીધે દુઃખદ લાગે છે. પહેલું ઘટપણુ આવ્યું એટલે આપણે હમેશના ઉદોગ ધંધા છોડી દેવા પડે છે, બીજું શરીરની શક્તિઓ ક્ષીણ થાય છે; ત્રીજું ભોગની ઇચ્છા નષ્ટ થાય છે; અને ચોથું વૃદ્ધાવસ્થામાં મૃત્યુ નજીક આવી લાગે છે.’ ઘણા લોકોના મનમાં મૃત્યુની કલ્પના હમેશાં જાગૃત રહે છે, અને તેથી કરીને તેમનો જન્મગારો તેમને સુખકર લાગતો નથી. પરંતુ મૃત્યુ એ ખરેખર મોટું સંકટ છે એમ માનવું શું કહિત છે ?

મૃત્યુ એ સર્વતું છેવટ છે, અને ઘણા લોકોને તો તે વિપત્તિમાંથી મુક્ત કરે છે. ઘણા લોકો તેની ઇચ્છા કરે છે, અને જીવનનો કંટાળો આવીને હવે તો મોત આવે તો સાફ એવી વૃત્તિ થયા પહેલાં જોને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેના ઉપર તેના ઉપકારનો જેટલો બોળો છે, એટલો બીજા લોકો પર હોતો નથી. જેમનું આયુષ્ય જગતમાં દુઃખમાંજ ગાળવામાં આવેલું હોય છે, તેમને મૃત્યુ આવતાં સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી મૃત્યુ જાતે ત્રાસજનક છે એમ નથી, પણ તેને અંગે જે સંસ્કાર વળગેલા છે, અને તેના સ્મરણથી જે કલ્પનાઓ ઉદ્ભવે છે, તેમને લીધેજ તે દુઃખકર લાગે છે. જો સઘળા માણસો એ વરસની ઉમ્મરની અંદર અને સીતેર વરસ પછી મરણ પામતા હોય, જો મરણ સમયે ચિત્ત શાંત રહેતું હોય, અને દુઃખ પડતું ન હોય, અર્થાત્ ઘણી વખત જોને છે તેમ હાલતાં ચાલતાં જીવ નીકળી જતો હોય; અને જો પ્રત્યેક માણસ પોતાનું નામ તથા યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે પાછળ પ્રગ્ન મૂકી વૃદ્ધાવસ્થામાં મરણ પામતો હોય, તો મૃત્યુના વિચારથી સાધારણ રીતે જેવાં લાગણીઓને જન્મ મળે છે, તેવી લાગણીઓ ઉત્પન્ન થવા પામેજ નહિ. આપણા ઉપર જે અનેક આફતો પડે છે, તેમાંની ફક્ત મૃત્યુની આફતજ એવી છે કે જેનો ત્રાસ તેની જાતમાં રહેલો નથી, પણ તેને અંગે જે

કલ્પનાઓ વળગે છે તેમાં રહેલો હોય છે. એક નીતિશાસ્ત્રવેત્તાએ કહેલું છે કે ‘ સઘળાં અનિષ્ટામાં મૃત્યુ એકલુંજ આપણને સ્પર્શ કરી શકતું નથી. જ્યારે આપણે હયાત હોઈએ ત્યારે મૃત્યુ હોતું નથી; અને જ્યારે મૃત્યુ આવે છે, ત્યારે આપણે હોતા નથી,

મનુષ્યને મોતનું નામ સાંભળીને જે ત્રાસ થાય છે, તે મટાડી તેને હિમ્મત અને ધૈર્ય આપવાના ઉદ્દેશથી ઘણા ગ્રંથો લખાયા છે. [સિસિરો એમ માનતો હતો કે મુઆ પછી પરલોકમાં આપણો અને આપણાથી વિખૂટા પડી ગયેલા આત્મજનોનો મેળાપ થાય છે. આત્મા અને દેહનો સંબંધ તૂટ્યા પછી એમાંથી એક પરિણામ અવશ્ય નિપજવાનું છે. મરણ પછી જે આત્માના અસ્તિત્વનો નાશ થતો હોય, તો મૃત્યુ તદ્દન ઉપેક્ષા કરવા લાયક છે; અથવા તો જે તે આત્મા પરલોકમાં વાસ કરી અમર થતો હોય, તો મૃત્યુ અત્યંત ઇચ્છવા લાયક છે. એ એ સિવાય ત્રીજો માર્ગ રહેતો નથી; ત્યારે જે મૃત્યુ પછી ગમે તો મારે બીલકુલ દુઃખ ભોગવવાનું ન હોય, અથવા તો ખરેખર સુખીજ થવાનું હોય, તો મોતની દહેશત ધારણ કરવાનું શું કારણ છે? ’...’ મૃત્યુ ઇચ્છવા લાયક છે એમ માનવાને સઘળ કારણ છે. એક તો મૃત્યુ પછી માણસને શૂન્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈને સર્વ જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે; અથવા તો આપણું સ્થિત્યંતર થવાથી આત્મા આ જગતને છોડીને બીજા લોકમાં રહેવા માટે જાય છે. હવે જે મૃત્યુ પછી સર્વ જ્ઞાન નષ્ટ થઈને આપણને જેવી ગાઢ નિદ્રા આવે છે, એવી આત્માને પણ આવતી હોય, તો મૃત્યુથી અવર્ણનીય લાભ છે જે રાત્રિએ ગાઢ નિદ્રા આવે છે, તે રાત્રિની બીજી રાતો સાથે સરખામણી કરી જોઈશું, તો કેવળ ગરીબ ગુરખાંજ નહિ, પણ મોટા સત્તાવાળા રાજાઓ પણ કપુર કરશે કે જે રાત્રિએ ગાઢ નિદ્રા પ્રાપ્ત થઈ હોય, એવી સુખકર રાતો મારા આખા જન્મારામાં થોડીકજ હશે. તેથી મૃત્યુ એ જે ખરેખર ગાઢ નિદ્રા હશે, તો તે એક લાભજ છે. હવે બીજી રીતે જોતાં, આજ યુધી મરણ પામેલા સર્વ જીવ જે લોકમાં વાસ કરીને રહે

છે, તે લોકમાં આપણો આત્મા પણ જો દેહાવસાન થયા પછી જાય તે તેના જોયે બીજો લાભ કયો છે ? આ નવીન લોકમાં દાખલ થવાથી આ દુનિયાના ખોટા ન્યાયાધીશેના હાથમાં આપણો છુટકારો થશે, અને સ્વર્ગના સત્યપ્રિય ન્યાયાધીશેને હાથે આપણાં પાપ પુણ્યનો ઈન્સાફ થશે. કારણ જે સંજ્ઞન પુરોષોએ આ સંસારમાં સદાયરણ્યથી ચાલીને બાળ પુણ્યનો સંચય કર્યો હોય છે, તેવા ઇશ્વરના પ્રિય પુત્રો સ્વર્ગના ન્યાયાધીશ થાય છે. તેથી કરીને એવા સ્થાનમાં આપણો વાસ થવો, એ આ પાપું મોટું સદ્ભાગ્યજ સમજવું. ’

સાલોમને પણ આ સંબંધમાં ઘણાં બોધપર વચન જણાવેલાં છે:—

‘ પુણ્યવાન પ્રાણીઓના આત્મા ઇશ્વરના સાનિધ્યમાં રહે છે, અને ત્યાં તેમને કોઈપણ જાતની ઉપાધીનો સંસર્ગ લાગતો નથી. ’

‘ પુણ્યવાન પ્રાણી મરણ પામે છે, અને તેમનો વિયોગ એ એક વિપત્તિ છે એમ ફક્ત મૂઢ લોકોજ સમજે છે. ’

‘ તે આપણને છોડીને ગયા એટલે તેમનો નાશ થયો, એમ કેવળ અજ્ઞાની લોક માને છે, પરંતુ ખરું જોતાં તે અખંડ શાન્તિસુખ ભોગવે છે. ’

‘ એવા પુણ્યશાળી પુરોષોને થોડું થેડું દુઃખ દઈને ઇશ્વર તેમની કસોટી કરી જુએ છે, અને તે કસોટીમાંથી તે અણ્ણીશુદ્ધ પસાર થાય છે, એટલે તેમના ઉપર મોટી કૃપા કરીને તેમને પોતાના સાનિધ્યમાં બોલાવી લે છે. !

પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ લોકોના મનમાં એવી માન્યતા દાખલ કરી દીધી હતી કે મૃત્યુ પામનારા માણસોનાં પ્રેત ઝાંખા પ્રકાશવાળા અંધારા લોકમાં વાસ કરે છે, અને ત્યાં આનંદ અને સુખ વગરતું જીવન ગાળે છે, તથા તે કેટલીક વખત આ લોકમાં આવી આત્મજનોને સ્વપ્નોમાં

દેખા દેહે. આવા વહેમને લીધે માણસોના મનમાં મૃત્યુ સંબંધી ઘણી ભીંક પેસી જાય છે, તેથી તેના કરતાં મૃત્યુ પછી શન્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એવી માન્યતા વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. પ્લેટોના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૃત્યુ એ અખંડ શાન્તિ છે; અને તે ગાદી અને નિઃસ્વપ્ન નિદ્રા સમાન છે, તેમજ તે આપણે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ, સંકટ, ચિંતા, ઉપાધી અને લાલસાઓમાંથી હમેશને માટે છુટકારો કરે છે.

‘ આપણા દેહ સ્વપ્નના જેવાં દ્રવ્યમાંથી બનાવવામાં આવેલા છે, અને આપણા દુઃખ જીવનની આસપાસ નિદ્રા ફરી વળેલી છે. ’ ‘ નિદ્રા એ સૌથી ઉત્તમ પ્રકારની વિશ્રાન્તિ છે, અને તે મેળવવા માટે તું વારંવાર પ્રયત્નશીલ થાય છે, તેમ છતાં મૃત્યુ જે નિદ્રા સિવાય બીજું કંઈ નથી, તેની તું દહેશત માને છે ! ’ ‘ જ્યાં દરિયાની છોજો કદી અથડાતી નથી, અને તોફાનની ગર્જના થતી નથી, એવા શાન્ત પ્રદેશમાં ઉતરવું, એજ મૃત્યુ છે. ’

જ્યારે અમર થવાનું આપણા નસીબમાં લખાયલું નથી, ત્યારે તો પછી યથાકાળે મૃત્યુ આવે એજ ઇષ્ટ છે.

નામિનન્દેત મરણં, નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિર્દેશં મૃતકો યથા ॥ મનુ ॥

માણસે પોતાની ઇચ્છાથી મરણની પણ અપેક્ષા નહિ રાખવી, તેમજ જીવવાની પણ લાલસા નહિ રાખવી; પણ સેવક જેમ હુકમની રાહ જુએ છે, તેમ જે કાળે જે થાય તેની રાહ જોવી.

સૃષ્ટિનિયંતાએ સર્વ વસ્તુની કાલમર્યાદા નિર્ણય કરેલી છે; તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના આયુષ્યને પણ મર્યાદા છે. આ જન્મરૂપી નાટકનો વૃદ્ધાવસ્થા એ છેવટનો પ્રવેશ છે. જે વખતે વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્ય શક્તિહીન થઈને ઉદાસ થાય છે, અને વિશેષે કરીને જે વખતે આ જન્મારો પુરેપુરે

અમ રહીને જીવવાનો કંટાળો આવે છે, તે વખતે તો આ સંસારની યાત્રાનો છોડો આવે એજ ઇષ્ટ છે. આવી દૃષ્ટિથી જોતાં આમનનના મરણ પદ્ધતિ આપણે જે શોક કરીએ છીએ તે ગેરવાજબી છે; કારણ કે

મરણપ્રકૃતિઃશરીરિણાં, વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે વૃથૈઃ ।

ક્ષણમપ્યવતિષ્ઠતેન્નસન્ , યદિ જન્તુર્નનુલાભવાનસૌ ॥

કાલિદાસ.

મરણ એ પ્રાણિમાત્રની પ્રકૃતિ (સ્વાભાવિક અથવા નિશ્ચિત થયેલી વાજત) છે, જીવતા રહેવું એજ માત્ર વિકૃતિરૂપ (અનિયમિત વાજત) છે. માણસ ક્ષણભર પણ જીવવા પામે તો તે મોટો લાભજ છે એમ સમજવું જોઈએ. અથવા

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથાવિહાય નવાનિગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિદેહી ॥

જેવી રીતે માણસ જર્ણ થયેલાં વસ્ત્ર કાઢી નાંખીને નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તેવીજ રીતે શરીરો એટલે આત્મા જર્ણ થયેલું શરીર છોડી દમ નવા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.

અવગચ્છતિ મૃદ્ધચેતનઃ પ્રિયનાશં હૃદિશલ્યમર્પિતમ્ ।

સ્થિરધીસ્તુ તદેવમન્યતે કુશલદ્વારતયા સમુદ્ધૃતમ્ ॥

કાલિદાસ.

પ્રિય મનુષ્યનું મરણ મૃદ્ધ માણસને હૃદયમાં ભાસે થોડાજ નેટલું દુઃખદાયક લાગે છે, પણ વિચારી માણસને તો તેજ પ્રસંગ દુઃખનો બોજો ઓછો કરનારો લાગે છે, કારણ કે મૃત્યુ એ આપણા પ્રિય માણસને માટે અખંડ સુખનાં દાર ખુલ્લાં કરે છે.

માણસના મરણથી સગાંવહાલાંને લાગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે કહેવત છે કે 'જેટલું મળણુ તેટલું બળણુ' એટલે મનનું દાઝવું મેળાપ અને સંબંધના પ્રમાણમાં છે. હર્ષ અને શોક સ્વભાવ જન્ય છે તેથી તે નાના કે મોટા, ગરીબ કે તવંગર, અણસમજુ કે સમજુ, સર્વને થાય છે. પરંતુ જેઓ સમજુ અને વિવેકી છે, તેઓ શોકને જલદીથી સમાવી શકે છે. મહાપણિતો અને યોગીઓ હર્ષ શોકથી વિરહત રહે છે. જે વસ્તુનો નાશ થયો, જે મનુષ્ય મરણ પામ્યું, અને જે વાત થઇ ગઇ તેનો શોક સમજુ માણસો કરતા નથી. તેજ પ્રમાણે એક કેકાણે કહેલું છે કે 'પણિત પુરુષો નહિ મેળવી શકાય એવી વસ્તુની ધમ્મજા કરતા નથી. નાશ પામેલી વસ્તુ માટે શોક કરતા નથી, અને આપત્તિમાં મોહને આધીન થતા નથી.'

આપ્ત જનના મૃત્યુ સંબંધી શોક કરતી વખતે ડાહ્યા માણસે આ પ્રમાણે મનનું સમાધાન કરવું જોઇએ; મરણોન્મુખ થયેલા માણસના લાંબા મંદવાડ દરમીયાન તેને સ્વસ્થ નિદ્રા આવે એવું આપણે કેટલી બધીવાર ધમ્મજા હતા, તે પોતાનો વખત શાન્તિ અને સ્વસ્થતામાં ગાળે, તો આપણને કેટલો બધો સંતોષ થતો; મરનાર માણસને દુઃખનું વિસ્મરણ થાય, એવી જોભાન અવસ્થા આપણને કેટલી બધી સુખકર લાગતી. એવા પ્રસંગની મુદત લાંબાય, અથવા તેમની સંખ્યામાં વધારો થાય એવું આપણે કેટલી બધી વાર ધમ્મજા હોઇએ છીએ. ત્યારે આપણે એવો વિચાર લેવો જોઇએ કે મરણ એ એક જાતની નિદ્રા છે. સ્વસ્થ ગાઢ નિદ્રા છે, જેમાંથી માણસ ફરી જાગતું નથી એવી ચિરસ્થાયી નિદ્રા છે, એમ ગણી સંતોષ માનવો જોઇએ.

પણ કેટલીક વખત વૃદ્ધ પુરુષના મરણ કરતાં હજાર ઘણી સખ્ત કસોટીમાંથી પસાર થવાનો પ્રસંગ આપણી આગળ ખડો થાય છે. યૌવનના ખરા બહારમાં ખીલેલું કુલ એકાએક કરમાઇ જાય છે, સાયંકાળ

પડતા પહેલાં સૂર્ય અસ્ત થઇ જાય છે. પણ તેવે વખતે જે આયુષ્યની દોરી અધુરી તૂટી ગઇ હોય છે, તેના સમગ્ર અને આખા આવરદાનો વિચાર લક્ષમાં લેવો જોઈએ, અને તેવી વિચારણાથી તપાસતાં આપ્ત જનનું હુંકું આયુષ્ય એકંદર રીતે સુખરૂપ નિવડ્યું છે કે દુઃખરૂપ તે નક્કી કરવું જોઈએ. હુંખમાં ગાળવામાં આવેલાં વરસની સંખ્યા નક્કી કરો, અને મંદવાડ અને દુઃખમાં ગાળવામાં આવેલા માસ, અઠવાડીયાં, દિવસ કે કલાક જે હોય તેની ગણતરી કરો. તેનાથી પહેલાં ઉપડી ગયેલા સંખંધી જનોને, તેનું મરણ જોવા જેટલી મુદત નહિ જીવેલા વડીલોને તેનું જીવન કેટલું સુખ આપી શક્યું હતું તેનો વિચાર કરો. જે માણસો પાછળ રહ્યા છે તેમને તે પોતાના હુંકા આવરદા દરમિયાન કેટલું સુખ આપી શક્યો હતો તેની તેના મરણથી થતા શોકની સાથે સરખામણી કરો. તો તમને ખાતરી પડશે કે દુઃખના કરતાં સુખનું ત્રાજવું વધારે નમવાનું.

એક જીવની કહેવત ચાલે છે કે ઇશ્વરની જેના ઉપર પ્રીતિ હોય છે, તે વહેલા મરણ પામે છે; સારા માણસોને ઇશ્વર પોતાની હજીરમાં વહેલા બોલાવી લે છે. વળી સુખ શાન્તિમાં મરણ પામવું એને ઇશ્વરની મહેરબાની સમજવાની ધ્રુવી દંતકથાઓ આપણા સાંભળવામાં આવેલી છે. તેજ પ્રમાણે મોતના હાથથી છુટકારો ન થાય તો વૃદ્ધાવસ્થા કેવી દુઃખમય અને અસહ્ય થઇ પડે છે તે પણ આપણા હમેશના અનુભવની વાત છે.

તેની સાથે કોઇપણ માણસથી ખાતરીપૂર્વક એમ નહિ કહી શકાય કે ખીલતી વયમાં મોત થવું એ ખરેખર કમનસીબજ છે; કારણ કે તે માણસની આવરદાની દોરી લંબાઈ હોત, તો તેને શું શું ન ભોગવવું પડત એની અટકળ કોનાથી થઇ શકે એમ છે ? શું કેટલીક વખત એમ નથી બનતું કે પાછળથી છોકરાંના ઉપર એવાં દુઃખનાં ઝાડ ઉગે છે, અથવા તે એવાં કુપાત્ર હોય છે કે તે જોવા જો એમનાં માખાપ જીતવાં

રહ્યાં હોત તો તેમનું હૃદય ફાટી જત ? કેટલીક વખત શરીરમાં રોગનાં બીજ એવી રીતે છુપાઈ રહેલાં હોય છે, કે જે અકાળ મૃત્યુ તેમના વિ-કાસને અટકાવે નહિ, તો તે પાછળથી અસહ્ય વેદનાને જન્મ આપે છે. કેટલી બધી વખત ઉમદા જીવનનો પ્રકાશ પાછળની બૂલો અગર દુર્દૈવને લાંબે ઝાંખો અને નિસ્તેજ થઈ જાય છે ! ઘણી વખત નાની ઉંમરમાં દંકારી રહેલા નૈતિક દોષ પાછલી અવસ્થામાં પૂર જેસમાં ફાટી નીકળે છે. ‘આપણું જીવન જરા વહેલું સમાપ્ત થયું હોત તો સાઈ’ એમ કહે-નારાની સાંખ્યા શું થોડી હોય છે? ‘હે ઇશ્વર મને યોગ્ય કાળે મોત આપ એ એક રીતે જોતાં ઉત્તમ પ્રાર્થના છે. માણસનો ખરો શત્રુ મોત નથી પણ સંકટ છે, અને તેની ઉપર જીત મેળવવાની માણસનામાં ઘણી સત્તા છે. ઘણો લાંબો આવરદા ભોગવનારા માણસો સમજી શકે છે કે કેટલીક બાબતો મોતથી પણ વધારે ખરાબ હોય છે, અને જીવનની કેટલીક મુશાબતોમાંથી તો મોતજ છુટકારો કરે છે.

સ્મશાન એ સૌથી છેલ્લો ઠામ હોય કે ન હોય, તેની પછવાડે ગમે તેવી દશા છુપાઈ રહેલી હોય, તોપણ એટલું તો ખરું છે કે મોત એ જીતે આપણને કોઈપણ રીતે ઇજા કરી શકતું નથી. કારાગૃહનાં દુઃખ, ઘર સંસારની વિટંબણા, અને ત્રિવિધ તાપ એ બધું આપણે જીવતા હોઈશું ત્યાં સુધી ભોગવવાનું છે. મોત થયું એટલે એમાંનું કંઈ નથી. ઘણા માણસો મરણ પછીની અવસ્થાનાં દુઃખની કલ્પના કરીને કલેશને અનુભવતા હોય છે. આવા પ્રકારના દુઃખનો જન્મ એજ મોતની બીક મનમાં દાખલ કરી દેનારું એક સાધન છે, તેથી કરીને દરેક માણસે એવો મિથ્યા જન્મ મનમાંથી કાઢી નાખવાની કોશીશ કરવી જોઈએ. મરણ પામવું એ પ્રાણિમાત્રના નસીબમાં લખાયલું છે. કતરાવેલા વાળની શી દશા થશે એનો જેમ આપણે વિચાર કરવાની દરકાર કરતા નથી, તેમ આપણા મૃતશરીરની શી દશા થશે, એના વિચારથી મિથ્યા કલેશને અનુભવવો એ ઘટિત નથી; તે તો પ્રકૃતિ દ્રવ્યમાં-પંચમહાભૂતમાં વહેલું

ગળી જાય એમ વધારે સારું. તેના ક્ષયની કલ્પનાથી મિથ્યા દુઃખ ભોગવવાની જરૂર નથી.

આપણી જેમના ઉપર પ્રીતિ હોય છે, તેમના મરણથી આપણને જે બેદર અને શોક થાય છે, તેનું આપણે પૃથક્કરણ કરીશું તો જણાશે કે તેમાં મરનાર પ્રત્યેના દયા-ભાવનો અંશ ઘણોજ થોડો હોય છે. મરણો-મુખ થયેલા માણસનું દુઃખ દેખીને જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મોતની ઘડી આવે છે તે વખતે એકદમ બદલાઈ જાય છે. તે વખતે આપણે પોતાનો સ્વાર્થ વધારે આગળ પડી આવે છે. તેના વિયોગનું દુઃખ, અત્યારમુધી અરસપરસ સુખ અને પ્રેમની આપ લે થયેલી, તે એકદમ બંધ પડવાનો સંભવ, અને તેના મરણથી આપણે જે ખોટ ખમવી પડશે તે, એ બધાના વિચારથી આપણને અમુકણ થાય છે. મરનારના સંબંધમાં તો ‘સારું થયું’ તે વિચારો ઉપાધિમાંથી છુટયો. એવાજ ઉદ્દગાર મરણની પથારી આગળ સાંભળવામાં આવે છે; અને ‘હવે અમારું શું થશે’ એવા ઉદ્દગાર શોક કરનારના મુખમાં હોય છે. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે દુનિયામાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ જેવું કંઈજ નથી. પણ મરણ પછવાડેના શોકમાં વાસ્તવિક રીતે શાણપણ ઓછું દોષમાં આવે છે એ તો કમુક્ત કયાં સિવાય ચાલે તેમ નથી. વિચાર કરીને જોઈશું તો શોક કરવો ઉચિત નથી.

ખરા શોકને દેખાડની જરૂર નથી. ‘મોત આવવાનું એ ચોક્કસ છે, પણ તેની ઘડી ચોક્કસ નથી,’ એમ સમજી દરેક ડાહ્યા માણસે પોતાની પાછળની પ્રિય પ્રજાને ભવિષ્યમાં દુઃખ ન પડે, અને પોતાના મરણને લોધે તેમને નાચાર હાલતમાં આવી પડવાનું ન થાય, એવો બંદોબસ્ત કરી રાખવો જોઈએ. આજ તેની છેલ્લી સેવા છે. દુરાચરણી અને તોફાની માણસોને મોતની દહેશત લાગે એ સ્વાભાવિક છે પણ જેણે પોતાની જીંદગી સારી રીતે, ઉદ્યોગમાં અને લોકોને ઉપયોગી થવામાં ગાળેલી છે,

તેને મોતની દહેશત ધરવાનું કાંઈ કારણ નથી. સ્પાઈનોઝાએ શીખવ્યું છે તેમ ડાહ્યા માણસે મોતને માટે દરકાર કરવી જોઈતી નથી, પણ પોતાનું જીવન કેવી રીતે ગાળવું તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. શાણા પુરૂષે જીવનને સુખી બનાવવા માટે ત્રણ બાબતો લક્ષમાં રાખવી જોઈએ:—પોતાની ધરજ બચાવવી; નિર્રથક શોક અને દુઃખનો ત્યાગ કરવો; અને જે ટાળી શકાય એવું નથી તે સંતોષવૃત્તિથી સહન કરવું.

